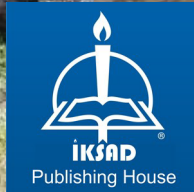

ESKİÇAĞ'DA ÇORUH HAVZASI

PROF. DR. VELİ ÜNSAL

ESKİÇAĞ'DA ÇORUH HAVZASI

PROF. DR. VELİ ÜNSAL

Copyright © 2022 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical
methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses
permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2022©

ISBN: 978-625-6380-14-1

Cover Design: İbrahim KAYA

December/ 2022

Ankara / Turkey

Size = 16 x 24 cm

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
GİRİŞ	7
ÇORUH HAVZASININ GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	8
A. ÇORUH NEHRİ VE HAVZASI	10
B. YUKARI ÇORUH HAVZASININ GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	11
1. Konumu.....	11
2. Jeomorfolojik Özellikler ve Yeryüzü Şekilleri	11
3. İklim ve Bitki Örtüsü.....	12
4. Toprak Özellikleri.....	13
5. Hidrografya Özellikleri	14
6. Yollar	14
7. Madenler.....	15
C. ORTA ÇORUH HAVZASI'NIN GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	15
1. Konumu.....	16
2. Jeomorfolojik Özellikler ve Yeryüzü Şekilleri	16
3. İklim ve Bitki Örtüsü.....	18
4. Toprak Özellikleri.....	20
5. Hidrografya Özellikleri	21
6. Yollar	22
7. Madenler.....	23
BİRİNCİ BÖLÜM	24
1. ÇORUH HAVZASININ TARİHİ COĞRAFYASI	25
1.1. TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ.....	25
1.2. YUKARI VE ORTA ÇORUH HAVZASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI.....	27
İKİNCİ BÖLÜM	35
2. ÇORUH HAVZASI'NIN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI.....	36
2.1. PALEOLİTİK ÇAĞ	36
2.1.1. Alt ve Orta Paleolitik	40
2.1.1.1. Gez Alanı.....	41
2.2. MEZOLİTİK/EPİPALEOLİTİK ÇAĞ.....	43
2.2.1. Killiğin Mağarası	44
2.3. KALKOLİTİK ÇAĞ	45
2.3.1. Gundulak Tepe	50
2.4. TUNÇ ÇAĞI.....	51
2.4.1. Büyüktepe.....	57
2.4.2. Çimentepe Höyük.....	58
2.4.3. Karaçayır Mevkii.....	59
2.5. KARAZ (HURRİ) KÜLTÜRÜNÜN KÖKENİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ	59
2.5.1. Karaz (Hurri) Kültürü ile Ortak Özellikler Taşıyan Yerleşmeler	65
2.5.1.1. Gökçedere (Pulur) Höyük	65

2.5.1.2. Söğütlü (Hindi) Höyük.....	67
2.5.1.3. Aksaçlı (Haşiye) Höyük.....	67
2.5.1.4. Tepecik (Siptoros) Höyük.....	68
2.5.1.5. İvceklerin Tepesi.....	68
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	70
3. ÇORUH HAVZASININ TARİHİ ÇAĞLARI.....	71
3.1. M.Ö. II. BİN'DE ÇORUH HAVZASI.....	73
3.1.1. <i>Hitit Devleti ve Kuzeydoğu Politikası</i>	74
3.1.2. <i>Hayaşa-Azzi Krallığı</i>	79
3.1.2.1. Hayaşa-Azzi Krallığının Konumu ve Yayılım Alanı.....	80
3.1.2.2. Hayaşa – Hitit İlişkileri ve Hayaşa Krallığının Siyasi Tarihi.....	86
3.1.2.2.1. Karanni Döneminde Hayaşa Krallığı.....	86
3.1.2.2.2. Mariya Döneminde Hayaşa Krallığı.....	88
3.1.2.2.3. Hukkanas Döneminde Hayaşa Krallığı.....	90
3.1.2.2.4. Anniya Döneminde Hayaşa Krallığı.....	93
3.2.1. <i>Urartu Devletinin Kuruluşu ve Kuzey Politikası</i>	101
3.2.1.1. Urartu Devletinin Kuruluşu.....	101
3.2.1.2. Urartu Devletinin Kuzey Politikası.....	107
3.2.2. <i>Diauehi Krallığı Dönemi</i>	118
3.2.2.1. Diauehi'nin Konumu ve Yayılım Alanı.....	118
3.2.2.2. Diauehi-Urartu İlişkileri.....	121
3.2.3. <i>Urartu Krallığının Yıkılışı</i>	122
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	129
4. ÇORUH HAVZASINDA TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR VE SONUÇLARI.....	130
4.1. KALELER.....	130
4.1.1. <i>Bayburt Kalesi ve Kaya Basamaklı Su Tüneli</i>	130
4.1.2. <i>Kitre Kalesi</i>	131
4.1.3. <i>Sarıhan Kalesi</i>	131
4.1.4. <i>Kapılı Kalesi</i>	132
4.1.5. <i>Bayrampaşa Kalesi</i>	132
4.1.6. <i>Ayduntepe (Hart) Kalesi</i>	132
4.1.7. <i>İspir Kalesi</i>	133
4.1.8. <i>Maden Kalesi</i>	133
4.1.9. <i>Yeşilyurt Kalesi</i>	134
4.1.10. <i>Devedağı (Fısırik) Kalesi</i>	135
4.1.11. <i>Karahan Kalesi</i>	135
4.1.12. <i>Kümbettepe (Pazaryolu/Norgâh) Kalesi</i>	136
4.1.13. <i>Laleli (Serk) Kalesi</i>	136
4.1.14. <i>Elmalı Kalesi</i>	136
4.1.15. <i>İyidere Kalesi</i>	137
4.1.16. <i>Karakale</i>	137
4.1.17. <i>Cankurtaran (Kayser) Kalesi</i>	137
4.1.18. <i>Kınalıçam (Aşpişen) Kalesi</i>	138
4.1.19. <i>Bahçeli Kalesi</i>	138
4.1.20. <i>Bostancı Kalesi</i>	138

4.1.21. Esendal Kalesi.....	139
4.1.22. Tekkale.....	139
4.1.23. Çevreli Kalesi.....	139
4.1.24. Kılıçkaya (Ersis) Kalesi.....	140
4.1.25. Çiftlik Kalesi.....	140
4.1.26. Darıca (Espek) Kalesi.....	140
4.1.27. Yokuşlu (Nihah) Kalesi.....	140
4.1.28. Demirkent Kalesi.....	141
4.1.29. Demirköy Kalesi.....	141
4.1.30. Cevizlik Kalesi.....	142
4.1.31. Köprügören Kalesi.....	142
4.2. HÖYÜKLER.....	142
4.2.1. Taşkesen Höyük.....	142
4.2.2. Akşar Höyük.....	143
4.2.3. Kitre Höyük (Üçler Tepesi).....	143
4.2.4. Danişment Höyük (Pülür Tepe).....	143
4.2.5. Mutlu Höyük.....	143
4.2.6. Çorak Höyüğü.....	144
4.2.7. Çayıryolu Höyük.....	144
4.2.8. Çiftetaş Höyük.....	144
4.2.9. Yazıbaşı Höyüğü.....	144
4.2.10. Tepetarla Höyük.....	145
4.2.11. Mezarlık Tepe Höyük.....	145
4.2.12. İncili Höyük.....	145
4.2.13. Değirmencik Höyük.....	145
4.2.14. Çiğdemtepe Höyük.....	146
4.2.15. Kalecik Höyük.....	146
4.2.16. Sancaktepe Höyük.....	146
4.2.17. Sırakayalar Höyük (1).....	147
4.2.18. Sırakayalar Höyük (2).....	147
4.2.19. Yedigözeler Höyük.....	147
4.3. DİĞER YERLEŞMELER.....	147
4.3.1. Kop Kaya Mezarları ve Kaya Tüneli.....	147
4.3.2. Aydıntepe Yeraltı Şehri.....	148
4.3.3. Taşkesen Yerleşim Alanı.....	149
4.3.4. Yukarı Kırsı Yerleşim Alanı.....	149
4.3.5. Çayırköprü Yerleşim Alanı.....	149
4.3.6. Elmalı Mağarası.....	149
4.3.7. Sırakonaklar (Hodiçor) Mağarası.....	150
4.3.8. Bakırtepe Mağarası.....	150
4.3.9. Demirkent Mağarası.....	150
SONUÇ.....	151
KAYNAKLAR.....	159
KISALTMALAR.....	190
LEVHALAR LİSTESİ (FİĞÜRLER VE HARİTALAR).....	195

DİZİN.....	199
FIGÜRLER.....	206
HARİTALAR	296

ÖNSÖZ

Eskiçağda Çoruh Havzası adını taşıyan bu çalışma Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı tarafından kabul edilen aynı isimli doktora tezinin bir süre sonra tekrar gözden geçirilip kitap haline getirilmiş şeklidir.

Bu çalışmada Çoruh Nehri'nin yukarı ve orta havzasında yer alan Bayburt, İspir ve Yusufeli çevrelerinin tarih öncesi çağları, tarihi çağları ve havzada gerçekleştirilen tarihi ve arkeolojik araştırmaların sonuçları ele alınmıştır.

Havza genelinde Eskiçağ Tarihine yönelik araştırmalar yok denecek kadar azdır. Ayrıca bu bölgede yapımına başlanan barajlar, İspir'in kuzeydoğusu ile Yusufeli ilçe merkezi ve bölgedeki birçok yerleşmeyi su altında bırakacaktır.

Bu çalışma havzanın Eskiçağ tarihindeki eksiklikleri gidermek ve bunlara katkıda bulunmak amacıyla yapılmıştır.

Bölgenin tarihi yol ağı üzerinde ve stratejik bir öneme sahip olmasından dolayı çalışma alanının daha iyi anlaşılabilmesi için, giriş kısmında, Çoruh Nehri'nin konumu ve havzanın coğrafi özellikleri ön plana çıkarılmıştır.

Birinci bölümde, havzanın tarih boyunca geçirdiği evrelere tarihi coğrafya aracılığı ile değinilmiş, bunu yaparken insan topluluklarının coğrafi faktörlerin etkisinde nasıl kaldığı ilkesi göz önünde bulundurulmuştur.

İkinci bölümde Çoruh Havzasının tarih öncesi çağları incelenirken, genelde Anadolu'nun bütünü, özelde ise havza ve yakın çevresi dikkate alınmıştır. Havzanın özellikle yukarı kısmında tarih öncesi çağların hemen hemen tümünde iskânla karşılaşılırken havzanın ortasında en erken yerleşme ya da buluntular şimdilik ilk Tunç Çağına yerleştirilebilir. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağından itibaren, orijinini Erzurum ve çevresinin oluşturduğu Karaz Kültürü örneklerine Çoruh Havzasının yukarı kısmında da rastlanması bu kültürün yayılım alanına yeni boyutlar kazandırmıştır.

Havzanın M.Ö. II. ve I. binyıllarındaki siyasi yapılanmaları çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınmıştır.

M.Ö. II. binin ortalarında havzada adı geçen yapılanmalardan biri Hayaşa Krallığıdır. Hayaşa Krallığı, sahip olduğu coğrafi konumdan ötürü, yüzelli yıl boyunca Hitit Devletini uğraştırmış, bunun sonucu olarak Hitit kayıtlarında yer almış ve bölgenin tarihi çağlarla tanışmasını sağlamıştır.

M.Ö. I. binin başlarında sınırları Çoruh Nehri'nin kaynağına kadar ulaşan Diauehi Krallığı bölgeye hâkim olmuştur. Bu krallığın yeraltı kaynakları Urartu Devletinin bölgeye sürekli seferler düzenlemesine sebep olmuş ve bu seferlerin sonucunda krallık etkisiz hale getirilmiştir. Böylece Urartu Devleti'nin kuzeydeki egemenliği Çoruh Havzasına kadar genişlemiştir.

Bölgede gerçekleştirilen tarihi ve arkeolojik araştırmaların sonuçlarına dördüncü bölümde yer verilmiş, böylece tespit edilen yerleşmelerin Çoruh Havzasının Eskiçağ tarihine katkı sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca dördüncü bölümle bütünlük oluşturması için çalışmanın sonuna, resimler, çizimler ve haritalar eklenmiştir.

Havzada gerçekleştirilen yorucu ama bir o kadarda zevkli arazi çalışmaları sırasında bana eşlik eden meslektaşlarıma ve öğrenci arkadaşlarıma şükran borçluyum.

Çalışma konusu ve sahasını belirleyen, bilgisiyle beni sürekli yönlendiren ve şu anda Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Rektörü olarak görev yapan hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a sonsuz teşekkür ederim.

Kırşehir-2022
Veli ÜNSAL

GİRİŞ
ÇORUH HAVZASININ GENEL COĞRAFİ
ÖZELLİKLERİ

ÇORUH HAVZASININ GENEL COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

Araştırma sahası, Çoruh Nehri'nin yukarı ve orta havzalarından oluşmaktadır (Harita-1). Bu çalışmanın konusunu oluşturan Yukarı Çoruh Havzasına, Bayburt ili dâhil edilirken, Orta Çoruh Havzasına Erzurum ilinin İspir ilçesi ile Artvin ilinin Yusufeli ilçesi dâhil edilmiştir. Yukarı ve Orta Çoruh Havzasının coğrafi konumundan bahsetmeden önce eski kara parçaları olarak isimlendirilen Asya, Avrupa ve Afrika'nın birbirleriyle olan bağlantısını sağlayan Anadolu'nun¹ coğrafi özelliklerine göz atmak gerekmektedir.

Anadolu, Hellenistik dönemden itibaren *Anatolia* adı verilen *Asia Minor/Küçük Asya* topraklarıdır. Bu ülkenin toprakları, kuzey yarımkürede *Eski Dünya Kütelleri* denilen Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasına yakın bir yerde bulunur. Ayrıca Anadolu, Avrupa'dan Asya'ya geçişi sağlayan ve boğazlar aracılığı ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bir su yolu görünümündedir².

Yarımada şeklindeki Anadolu'nun üç tarafı denizlerle çevrili olup, toplam yüzölçümü 780.576 km². dir. Ülkenin kuzey-güney yönündeki kısa eksenini 425-650 km.ler arasındadır. Doğu-batı doğrultusundaki uzun eksenine ise 1600 km. yi geçer³.

Anadolu toprakları I. Türk Coğrafya Kongresinde alınan bir kararla bünyesi, yer şekilleri, iklimi, tabii bitki örtüsü ve beşerî özelliklerine göre yedi ayrı coğrafi bölgeye ve çeşitli bölümlere ayrılmıştır.

Araştırma sahası Karadeniz Bölgesi şartlarını taşımasına rağmen Doğu Anadolu Bölgesi ile ortak yönlerinden dolayı bir geçiş bölgesi⁴ özelliğini gösterdiğinden, kısaca Doğu Anadolu Bölgesi ve Karadeniz Bölgesi Doğu Karadeniz Bölümünün coğrafi özelliklerine de göz atmak gerekmektedir.

Doğu Anadolu, kabaca kaidelerini doğu sınırlarımıza dayamış, iki tarafından kuzey ve güney kenar dağlar ile çevrelenmiş ve zirvesi İç Anadolu Bölgesine doğru ilerleyen bir üçgen şeklinde beliren kendine has özellikleri ile yurdumuzun diğer sahalarından ayrılan tam manası ile bir coğrafi bölge meydana getirir. Doğu Anadolu denince her şeyden önce onun büyük yüksekliğini göz önüne getirmeliyiz. Bölgenin diğer önemli bir karakteri ise Alp sistemine bağlı dağ silsilelerinin yurdumuzun bu bölgesinde çok sıkışık sıralar meydana getirmiş olmasıdır⁵.

¹ Doğanay 1997, 75.; Benzer görüşler için bk., Atalay 1992, 3.; Özgür 2000, 10.

² Memiş 1989, 3.; Kınal 1991, 1.; Erzen 1992, 1 vdd.; Atalay 1992, 1.; Ayrıca karşılaştırmak için bk., İzbirak 1984, 1.; Yücel 1987, 4 vdd.

³ Atalay 1992, 1.; Doğanay 1994, 91.

⁴ Tarkan 1973, 1.

⁵ Erinç 1953, 5.

Doğu Anadolu iklimi şiddetli karasal iklim olarak isimlendirilir. Kışlar çok uzun, şiddetli ve karlıdır. Yaz mevsimi ise çok kısa olmakla beraber yüksek platolarda bile oldukça sıcak geçer. Yıllık sıcaklık farkları da 60–70 °C bulmaktadır⁶.

Bölgenin büyük bir kısmı tabii orman sahasına sahiptir. Bitki örtüsü olarak genellikle şiddetli-uzun kışlara ve fazla olmayan yağış miktarına dayanıklı iğne yapraklılar ile soğuğa hassas olan meşe ormanları görülür. Bu bitki örtüsü bölgenin batısında 2400m., doğusunda ise 2800m. yüksekte sona erer. Yurdumuzun başka hiçbir bölgesinde ormanların bu kadar yükseğe çıktığı görülmez⁷.

Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümü ise yurdumuzun kuzeydoğusunda, kuzeyini Karadeniz'e, güneyini ise Doğu Karadeniz Dağları'na dayamış bir bölümdür. Karadeniz kıyısına paralel olarak uzanan Doğu Karadeniz Dağları, jeolojik ve morfolojik yönden iç kısımlarla Karadeniz Bölgesi'ni ayıran bir dağ kuşağıdır. Batıda Giresun Dağları ile başlayan bu dağ sistemi, doğuya doğru Kaçkar, Güngörmez, Gül ve Karçal Dağları ile devam eder.

Ülkemiz ve bölgenin en yüksek kesimini oluşturan Doğu Karadeniz Dağları üzerindeki yüksek tepeler 3000 m.den fazladır (Kaçkar Dağı 3982 m., Güngörmez Dağı 3523m., Karçal Dağı 3415m.). Bu dağların kuzeyde Karadeniz, güneyde ise Çoruh Havzası'na bakan yamaçları son derece sarp ve diktir⁸.

Doğu Karadeniz Bölümü iklimi çok yüksek yağış miktarı, nispeten yüksek yaz sıcaklığı ve kışların ılık geçtiği bir iklimdir⁹. Doğu Karadeniz Dağları kuzeyden sokulan hava kütlelerinin iç kısımlara kadar ilerlemesini önemli ölçüde engellerken, güneyde bulunan sıradağlarda güneydeki hava kütesinin kuzeye yani Karadeniz'e doğru sokulmasını geniş ölçüde önler. Bu bakımdan sahanın güneyi ile kuzeyi arasında iklim farklılıkları görülür. Zira kuzeyde, Karadeniz sahilinde nemli ılıman iklim şartları hâkimken, güneydeki yüksek plato ve havzalarda şiddetli karasal iklim etkili olmaktadır¹⁰. Doğu Karadeniz sahilinin ılıman şartlar arz etmesi sahilden itibaren birdenbire yükselen Doğu Karadeniz Dağlarının konumu ve varlığı ile ilgilidir.

Doğu Karadeniz Bölümünün bitki örtüsünün şekillenmesinde jeomorfolojik özelliklerin rolü çok büyüktür. Doğu Karadeniz Dağlarının kuzeye yani Karadeniz'e bakan yamaçlarında 0–1100 m. arasında geniş yapraklı nemli ılıman orman, 1100–1600 m. arasında yayvan ve iğne yapraklı karışık orman, 1600–2000 m. arasında ise iğne yapraklı (Ladin) ormanlar

⁶ Erinç 1953, 20 vd.; Atalay 1992, 120.

⁷ Erinç 1953, 31.; İzbirak 1984, 258.

⁸ Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 26–30.

⁹ İzbirak 1984, 234.; Atalay 1992, 142.

¹⁰ Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 30.

yaygın bir şekilde görülmektedir¹¹. Ayrıca yine bu bölgede iklim şartlarının meydana gelmesinde dağların uzanışı, bakı ve karasallık önemli rol oynamaktadır.

A. ÇORUH NEHRİ VE HAVZASI

Çoruh Nehri¹², Kuzeydoğu Anadolu'nun en büyük akarsularından biridir. Kaynağını Mescit Dağları'nın (3239 m.) güneybatısındaki Çivilikaya Tepesinin batı yamaçlarından çıkan kaynak sularından alır¹³. Doğu Karadeniz Dağları ile Mescit Dağları arasından geçerek Batum Limanı güneyinde Karadeniz'e dökülür. Kaynağından denize döküldüğü yere kadar uzunluğu 466 km.dir. Türkiye topraklarında bulunan kısmı 442 km. iken, Gürcistan topraklarında kalan kısmı 24 km dir¹⁴.

Çoruh Vadisi Artvin bölgesinden başlayıp, geniş Bayburt ovasında hafif bir eşikten sonra Kelkit Vadisine geçer. Vadinin genişliği ve derinliği yer yer değişir. İspir'in doğusunda, iki tarafındaki dağların 3000 m'yi aşan yükseltileri arasında, Türkiye'nin en derine gömülmüş vadilerine örnek gösterilebilir. Çoruh Nehri'nin Doğu Karadeniz kütlesi ile Doğu Anadolu kıvrım sistemlerinin kuzey kısmı arasındaki kesimi, bu iki dağ arasındaki sınırı takip eder¹⁵.

Havzanın, kuzey sınırını Rize Dağlarının yüksek doruk hattı, güney sınırını ise Çoruh-Kelkit sıradağının zirvelerinden çekilen bir hat çizer. Batı sınırını Kelkit Vadisi, doğu sınırını ise Yalnızçam Dağlarının batısı oluşturur.

Genellikle Karadeniz Bölgesinin doğu yöresini teşkil eden Çoruh Havzası, kuzeyde Karadeniz ile güneyde Doğu Anadolu Bölgesi arasındadır. Bu durum Çoruh Havzasına iki ayrı bölgeden farklı bazı özellikler kazandırmıştır veya her iki bölgenin bazı karakterlerinin karışımı sonucu apayrı bir coğrafi bölüm oluşmasına neden olmuştur.

Havzanın coğrafi konumundan dolayı ortaya çıkan bu farklılık, etkisini diğer alanlarda da göstermiştir.

Yakın bir gelecekte %80'i Çoruh Nehri üzerinde inşa edilecek barajlardan sonra araştırma sahasının Orta Çoruh Havzası içerisinde yer alan Yusufeli ilçe merkezi ve ilçeye bağlı 18 köy sular altında kalacaktır.

Ayrıca İspir'de yapılması planlanan hidroelektrik santralleri de bölgeyi önemli derecede etkileyecektir. Bu bakımdan bölgedeki birçok doku yanında tarihi, arkeolojik ve kültürel verilerde yok olacaktır.

Bu çalışma, bölgenin söz konusu verilerini tespit ederek literatüre kazandırmıştır.

¹¹ İzbirak 1984, 257; Atalay 1992, 189.

¹² Çoruh Nehri ülkemizin en uzun akarsularından biri olup 10. sırada yer almaktadır.

¹³ Sever 2005, 60.

¹⁴ İzbirak 1984, 97.; Köse 1991, 71.; Sever 2005, 60.

¹⁵ Arınç 2004, 151 vd.

Ayrıca yine bu eser, Çoruh Havzası içerisinde yapılacak barajlardan sonra sular altında kalacak yerlerle ilgili önemli bilgiler vermektedir.

B. YUKARI ÇORUH HAVZASININ GENEL COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

1. Konumu

Doğu Karadeniz Bölümünün iç kısmında yer alan Bayburt, Kop ve Soğanlı Dağları arasında Çoruh Nehri'nin açtığı vadi oluğunun nispeten genişlemiş kesiminde kurulmuş olup, deniz seviyesinden 1550 m. yüksekliktedir¹⁶.

Kuzeyde Karadeniz, güneyde Doğu Anadolu Bölgesi arasında yer alan Yukarı Çoruh Havzası her iki bölgenin özelliklerini taşımaktadır¹⁷. Bayburt ovası kuzeyden Soğanlı, güneyden Otlukbeli, doğudan Mescit ve batıdan da Giresun Dağları ile çevrilidir¹⁸. Doğu Karadeniz Bölümünde ve Çoruh Nehri'nin yukarı havzasında yer alan Bayburt, 3652 km² yüzölçümüne sahiptir. Bayburt ilinin Demirözü ve Aydıntepe adında iki ilçesi bulunmaktadır¹⁹.

Bayburt, araştırma sahasının başlangıcını oluşturur ve sahadaki en büyük yerleşmelerden biridir. Kuzeyinde Trabzon, kuzeydoğusunda Rize, doğusunda İspir, güney ve güneydoğusunda Erzurum, batısında ise Gümüşhane yer almaktadır.

2. Jeomorfolojik Özellikler ve Yeryüzü Şekilleri

Yukarı Çoruh Havzasının en önemli morfolojik özelliği etrafı yüksek dağlarla çevrili, düzlüklerin yer aldığı bir saha olmasıdır. Bayburt ve çevresi yeryüzü şekilleri bakımından üç bölümden oluşmaktadır. Birincisi; sahanın batı bölümünde bulunan Bayburt Ovası, ikincisi; akarsuların oluşturduğu vadiler, üçüncüsü ise; yörenin etrafını çevreleyen ve doğu bölümünde yer tutan dağlık alanlardır²⁰. Kuzeyde ve güneyde uzanan yüksek sıradağlar, sadece Kop ve Vavuk Dağlarındaki yüksek geçitlerden Trabzon-Erzurum transit yolunun geçmesini sağlar.

Yaklaşık olarak 735 km²'yi bulan Bayburt ovası dört bölümden oluşmaktadır. Güneydoğuda 1600–1750 m. yükseltide Keçevizü, batı kesimde 1550–1600 m.'lerde Mormuş Düzlüğü, kuzeyde 1450–1550 m.'ler arasında Hart Ovası ve son olarak kuzeydoğuda 1400–1500 m.de Mam Suyu ile Çoruh Nehri'nin birleştiği kesimde Düzüker Ovası yer alır²¹.

¹⁶ Tarkan 1974, 83.

¹⁷ Tarkan 1971, 113.

¹⁸ Yazıcı 1995, 189.

¹⁹ Tarkan 1974, 83.; Özey 1994, 437.

²⁰ Tarkan 1970, 116.; Tarkan 1971, 115.; Yücel 1987, 24.; Özey 1994, 438.; Yazıcı 1995, 191.

²¹ Özey 1994, 438.

Yeryüzü şekillerinin diğer iki ünitesini oluşturan vadiler Çoruh Nehri ve yan kollarının yataklarına kadar uzanır. Bu vadiler, V tipi vadiler olup oldukça dar, derin ve sık sık dirsek yapan bir yapıya sahiptirler.

Bayburt Ovası'nın kuzeyinde ve güneyinde yüksek sıradağlar bulunmaktadır. Sahanın kuzey kesimindeki dağların uzanışı, güneydeki dağların uzanışıyla benzerlik gösterir. Güneydeki sıradağlar, batıdan doğuya doğru güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda birbirine paralel uzanır. Bu dağların başlıcaları batıdan doğuya doğru; Puluk (2300 m), Otlukbeli (2520 m), Sahran (2400 m), Çoşan (2963 m), Kop (2600 m) ve Çavuşkiran (2850 m) Dağlarıdır. Güneye göre daha yüksek olan kuzeydeki dağların başlıcaları ise batıdan doğuya doğru; Zülfe (2750 m), Soğanlı (2750 m), Haldizen (3000 m) ve Kemer (3250 m) Dağlarıdır²².

Sonuç olarak Çoruh Nehri'nin yukarı havzasında yer alan, çevresi yüksek dağlarla çevrili, havzaya Bayburt Havzası da diyebiliriz. Havzadaki jeomorfolojik etkilerin başında akarsuların yataklarını aşındırmaları, derinleştirmeleri ve dağ eteklerinde biriktirmeleri sayılabilir.

3. İklim ve Bitki Örtüsü

Yukarı Çoruh Havzasının Karadeniz'e yakınlığı bu havzanın deniz etkisi altında bulunmasını gerektiriyorsa da, gerçekte havzanın kuzeyindeki yüksek dağ sırası denizsel etkinin havzaya girmesine engel olmaktadır. Doğuya doğru gittikçe alçalan Çoruh Vadisi coğrafi konumu ve yükseklikler bakımından karasal iklime yakın bir iklim tipi sergiler. Bayburt ve çevresi, konum olarak Doğu Karadeniz Bölümünde yer almasına karşın iklim özellikleri bakımından Doğu Anadolu Bölgesi ile benzerlik gösterir²³.

Yukarı Çoruh Havzası iklim bakımından doğudan ve batıdan gelebilecek ılık bir tesirden ziyade, doğuya ve batıya doğru sert etki ile kendini gösterir. Yani havzada daha çok karasal iklim özelliklerine rastlanır. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki değerlerden farklıdır. Havzada ilkbahar daha erken hissedilmekte, sonbahar daha uzun devam etmektedir. Buna göre Bayburt ve çevresinin iklimi, kurak ve az nemli, orta sıcaklıkta, su fazlasının kış mevsiminde olduğu ve orta derecede deniz tesirine yakın iklim bölgelerine girmektedir²⁴.

Sonuç olarak Yukarı Çoruh Havzası sıcaklık şartları bakımından Karadeniz kıyı şeridinde hüküm süren deniz iklimi ile Doğu Anadolu'da devam eden sert kara iklimi arasında bir geçiş tipini gösterirse de bu geçiş tipi daha çok kara iklimine yaklaşır.

Bayburt ve çevresi bitki özellikleri bakımından da Doğu Karadeniz Bölümünde yer almasına karşın Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars

²² Tarkan 1971, 115 vd.; İzbirak 1984, 10.; Özey 1994, 440.; Yazıcı 1995, 190.; Sever 2005, 26.

²³ Tarkan 1971, 124.; Atalay 1992, 24.; Özey 1994, 450.; Yazıcı 1995, 192.

²⁴ Sever 2005, 56.

Bölümünün karakterini taşımaktadır. Bu durum iklim ve toprak şartlarından kaynaklanmıştır.

Sahanın önceden asli formasyonu orman iken, orman örtüsünün tahribi sonucu yüksek boylu plato stepleri gelişmiştir. Orman formasyonu özellikle Çoruh Nehri'nin kaynağını aldığı dağlık alanlarda küçük koruluklar halinde yer almaktadır. Ayrıca Çoruh Nehri boyunca çeşitli kavak türleri de yetişmektedir. Bunlar havzada eğimin azaldığı düzlüklerin başladığı yerlerde ve vadilerin geniş kısımlarında görülür²⁵.

Bu bölgede en geniş yayılım alanına sahip formasyon steplerdir. Sahada yer alan stepler, parlak çiçekli ve yaşama devresi çok kısa olan bitkilerden oluşur. Dağlık alanlardaki sarıçam, meşe ve ardıçlardan oluşan küçük orman örtüleri hariç tutulursa, sahadaki hâkim doğal bitki örtüsünü stepler oluşturur²⁶. Sonuç olarak Yukarı Çoruh Havzasının ince toprak tabakalı yamaçları ile düzlüklerinde ve tahrip olmuş ormanların yerinde Doğu Anadolu Bölgesinin bitki örtüsünü yansıtan stepler bulunmaktadır.

4. Toprak Özellikleri

Ova tabanından dağlık kesime doğru görülen başlıca toprak çeşitleri şöyledir. Sahanın batı kesiminde Bayburt Ovası, doğu kesiminde dağlık alanlar ve Çoruh Vadisi yer almaktadır. Bayburt Ovası ve Çoruh Vadisi tabanında alüvyal ve kolüvyal denilen azonal toprak çeşidi hâkimdir.

Zonal topraklar ise daha çok iklim, bitki örtüsü ve topoğrafya gibi faktörlerin etkisi ile oluşurlar. Sahanın yüksek kesimlerindeki elverişsiz iklim şartları, zonal toprak oluşumunu engellemiştir. Bu durum alçak kesimlerde de varlığını göstererek vadi yamaçları, sekiler ve dolgu yüzeyleri üzerindeki zonal toprak oluşumu periyodik taşıma ve birikme olayları ile sürekli kesintiye uğradığından gelişme fırsatı bulamamıştır. Ayrıca sahanın topoğrafik yapısının dik, sarp ve arızalı olması nedeni ile toprakta sığ ya da çok sığ olarak profil gelişimi meydana gelmiştir²⁷.

Bayburt Ovası'nın bir bölümünü oluşturan Marmuş Düzlüğünün orta kesimindeki topraklar hidromorfik alüvyal grubuna dâhil edilir. Bu alanın dışında Çoruh Vadisi tabanında ise alüvyal topraklar görülür. Eğimin düzleştiği kesimlerde, kolüvyal topraklar bulunmaktadır. Bayburt ve çevresinin engebeli ve dağlık alanlarında üç tip toprak türü mevcuttur. Sahanın batı ve güneybatı kesiminde kahverengi orman, doğu ve güneydoğusunda kahverengi, kuzey kesimlerde ise yüksek dağ çayır toprakları bulunmaktadır²⁸.

²⁵ Tarkan 1971, 131.; Özey 1994, 453.; Sever 2005, 84.

²⁶ İzbırak 1984, 257.; Yücel 1987, 23.; Yazıcı 1995, 192.

²⁷ Özey 1994, 451.; Sever 2005, 70.

²⁸ Atalay 1992, 239.; Özey 1994, 451.; Sever 2005, 71.

5. Hidrografya Özellikleri

Yukarı Çoruh Havzasının akarsu şebekesini Çoruh Nehri ve yan kolları oluşturur. Sahada önemli denilebilecek göl yoktur, ancak sulama amaçlı birkaç küçük gölet bulunmaktadır. Yeraltı su seviyesi, vadi tabanı düzlüğünde ve ovada yüzeye oldukça yakinken, dağlık alana çıkıldıkça daha derinlere doğru gitmektedir. Çoruh Nehri, Bayburt bölgesine güneydoğudan girer ve bir süre aynı yönde akar. Daha sonra kuzeye dirsek yaparak Bayburt şehrine ulaşır. Şehir merkezinin orta bölümünden güney-kuzey doğrultusunda geçen nehir, Düzüker Ovasında önemli bir yan kol olan Mam Suyunu alır. Bundan sonra Çoruh Nehri'nin suları artar ve dirsek yaparak doğuya yönelir. Bu kesimde Bayburt Ovasından gelen Büyük Çay'ın katılmasıyla Çoruh Nehri'nin ana kolu oluşur. Daha sonra dar ve derin olan Çoruh Vadisine girer ve batı-doğu doğrultusunda akışını devam ettirerek Bayraktar Köyü yakınlarında Bayburt'u terk eder²⁹.

Çoruh Nehri'nin yukarı bölümü yaz kuraklığı bulunan iklimlerin rejimini gösterir. Nehrin akım değeri en yüksek seviyeye ilkbahar aylarında (Nisan-Mayıs), en düşük seviyeye ise kış aylarında (Aralık-Ocak) ulaşır. İlkbahar aylarında seviyenin yükselmesinin nedenleri, karların erimesi ve mevsim yağışlarının yüksek olmasıdır³⁰.

Sonuç olarak Çoruh Nehri, rejim bakımından karlı ve yağmurlu bir karakter göstermektedir.

6. Yollar

Bayburt ve çevresinde yollar çok eski olmasına rağmen ulaşım yönünden gelişmemiştir. Bölgede arazinin engebeli oluşu ve kışların uzun sürmesi bunun nedenidir.

Araştırma sahasında sadece karayolu ulaşımı mevcuttur. Karayolunun bazı güzergâhları, tarihi dönemlerden beri faaldir. Bayburt ve çevresi Trabzon'u Erzurum'a, İran ve Orta Asya'ya bağlayan tarihi yol güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Bu yol şebekesinin ticari olduğu kadar askeri amaçlarla da kullanıldığı açıktır³¹.

Söz konusu yol batıda Gümüşhane ile sahaya girer ve Bayburt şehir merkezine ulaşır. Daha sonra güneydoğuya yönelerek Çoruh vadisi boyunca devam ederek Maden beldesi ve oradan da Kop geçidini aşarak Erzurum ili sınırlarına girer.

Tarih boyunca bölgedeki maden yataklarını kontrol altında bulundurabilmek ve kısa zamanda Karadeniz sahiline ulaşabilmek için yukarıda bahsedilen bu yolun kullanılması kaçınılmaz olmuştur.

Yukarı Çoruh Havzası'nı dış dünyaya bağlayan ve tarihi bir öneme sahip olan yolun Trabzon-Bayburt arası 180 km., Bayburt-Erzurum arası 145

²⁹ Özey 1994, 454.; Sever 2005, 60.

³⁰ Tarkan 1971, 129.; İzbirak 1984, 97.; Özey 1994, 454.; Sever 2005, 62.

³¹ Tozlu 1997, 33.

km.dir. Bir diğer yol ise Bayburt-İspir-Rize yoludur ve 196 km. uzunluğundadır. Bayburt-Erzincan yolu ise Trabzon-Gümüşhane-Erzincan yolu olarak önem kazanır ve 152 km. uzunluğundadır.

7. Madenler

Araştırma sahası oldukça zengin maden yataklarına sahiptir. Nitekim Türkiye'nin en zengin bakır yatakları ile çinko-kurşun cevherleri, Samsun ile Hopa-Artvin arasında uzanan ve Çoruh Nehri'nin kuzeyindeki Doğu Karadeniz Metolojenik bölgesi olarak adlandırılan alanda yer almaktadır. Bununla beraber, volkanik kayalara bağlı olarak gelişen bakır yataklarına da araştırma sahasında rastlanmaktadır³².

Bayburt ve çevresinde bakır, demir, krom ve linyit rezervlerinin olduğu bilinmektedir³³. Kop Dağı'nın kuzey yamaçlarında krom madeni, Maden beldesi ve yakın çevresinde ise zengin bakır yatakları bulunmaktadır.

Yörede çevrenin taş ihtiyacını karşılamak için faaliyet gösteren taş ocakları bulunmaktadır. Bu ocakların en önemlisi Bayburt şehir merkezinin 21 km. batısındaki Taş Ocağı Köyü ve 9–10 km. kuzeydoğusunda yer alan Tepetarla taş ocaklarıdır.

C. ORTA ÇORUH HAVZASI'NIN GENEL COĞRAFI ÖZELLİKLERİ

Araştırma sahasının sınırlarına giren ve Çoruh Nehri'nin orta havzası içerisinde kalan en büyük yerleşmelerinden biri Erzurum İlinin İspir İlçesi diğeri ise Artvin İlinin Yusufeli İlçesidir.

Bu alan, Karadeniz Bölgesi'nin güney ve doğu sınırları ile Kelkit-Çoruh çukurluğunun doğusunu kapsar. Havzanın kuzey sınırını Rize Dağları'nın doruk hattı, güney sınırını ise Çoruh Vadisi oluşturur. Orta Çoruh Havzası morfolojik yapı bakımından kuzeyinde Rize Dağları, güneyinde ise Çoruh Dağları arasında, güneybatı-kuzeydoğu yönünde yer alan dar ve derin bir vadiden ibarettir. Çoğu zaman 700–900 m. derinlikte olan vadi, oldukça dardır. Bazı yerlerde derinliğin 50–60 m.ye düşmesiyle vadi, kanyon görünümü kazanmaktadır. Orta Çoruh Havzasının çukur oluşu, Karadeniz iklim tipinin, Doğu Anadolu'ya doğru ilerlemesine imkân tanımaktadır. Vadinin aşağısında Akdeniz ve Marmara bölgelerinin en karakteristik bitkisi olan zeytin ağacı yer alır³⁴.

³² Köse 1991, 286.

³³ Havzanın bu kısmında bakır yataklarının Eskiçağ'dan itibaren kullanım gördüğü hakkında bk., Belli 1991, 16 vdd.; Belli-Kayaoğlu 1995, 52.

³⁴ Tarkan 1973, 3.; Koday 1999, 264 vd.

1. Konumu

Bir bütün olarak ele alındığında araştırma sahası, Doğu Karadeniz Bölümü ile Doğu Anadolu arasındaki alanda yer alır.

Havzadaki önemli yerleşmelerden biri olan İspir bölgesini, kuzeyden Soğanlı-Kaçkar Dağları, güneyden ise Mescit Dağları sınırlandırmıştır. Yine kuzey-güney sınırını su bölümü çizgisi oluştururken doğu-batı sınırlarının belirlenmesinde yönetim faktörleri göz önünde bulundurulmuştur³⁵. İspir, 2805 km². yüzölçümüne sahiptir. Kuzeyde Rize (İkizdere), batıda Bayburt, güneyde Erzurum, doğuda ise Yusufeli ile sınırdır.

İspir ve çevresinin kuzeyi ve güneyi, coğrafi şartlar bakımından belirgin özelliklerle ayrılmaktadır. Çoruh Vadi yamaçları boyunca yükseltiyle birlikte, iklim, toprak ve bitki örtüsü gibi bazı coğrafi özelliklerde belirgin farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Çoruh Nehri'nin Orta Havzasındaki ikinci büyük yerleşme Yusufeli'dir. Yusufeli ve yakın çevresi, Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümü ile Doğu Anadolu Bölgesi Erzurum-Kars Bölümü sınırları içinde yer alır. Böylece bu alan, adı geçen bölgelerden iklim, yerleşme şekilleri ve ekonomik faaliyetler bakımından ayrılmaktadır.

Yusufeli bölgesi, kuzeyden Altıparmak ve Kaçkar Dağları, güneyden ise Mescit Dağlarının doğu uzantıları ile sınırlandırılmıştır. Yüzölçümü 2214 km² olan Yusufeli'nin kuzeybatısında Rize, kuzeyinde Hopa ve Borçka, doğusunda Olur ve Oltu, güneyinde Uzundere, batı ve güneybatısında ise İspir bulunmaktadır.

2. Jeomorfolojik Özellikler ve Yeryüzü Şekilleri

İspir ve çevresi Kuzeydoğu Anadolu orojenik kuşağı içerisinde yer almaktadır. Bu alanın özelliği dağlık bir alan olmasıdır³⁶. Doğu Karadeniz kıyısından başlayan dağlık alanlar, araştırma sahasının sınırında yüksekliğini daha da arttırarak, Doğu Anadolu Bölgesi ayrı tutulursa yurdumuzun en yüksek sivrilğini meydana getirir. Bu da ülkemizin kuzeyinde uzanan Kuzey Anadolu dağ sisteminin devamını teşkil etmektedir³⁷. Bunun yanında bölgenin kuzeybatısı etrafı yüksek dağlarla çevrili, yüksek düzlüklerin bulunduğu bir alanda yer almaktadır.

Bölge coğrafyası, güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanan yüksek dağ sıraları ile bunların arasında yer alan Çoruh Vadisi'nden meydana gelmektedir. Yüksekliği 3500 m. yi aşan Doğu Karadeniz Dağları'nın su bölümü çizgisi, bölgenin kuzeydeki sınırını oluşturmaktadır. Bu sıradağların güneye bakan yamaçları Çoruh Nehri'nin kolları tarafından derin vadilerle parçalanmış durumdadır.

³⁵ Tarkan 1973, 1-2.; Köse 1991, 2-3.

³⁶ Erinç 1953, 93.; Tarkan 1970, 116.; Köse 1991, 6.; Sever 2005, 31.

³⁷ Tarkan 1973, 7.; Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 25.; Atalay 1992, 33.

Ayrıca bölgenin güneyi Çermeli Çayı ve kolları tarafından derin vadilerle parçalandığından, küçük bir havza özelliği göstermektedir.

Doğu Karadeniz Dağları'nın bir bölümünü oluşturan ve Rize Dağları olarak da isimlendirilen Soğanlı-Kaçkar Dağ silsilesi bölgenin kuzeyinde yer almaktadır. Soğanlı Dağları, Bayburt'un kuzeyinden başlayıp araştırma sahasının kuzeybatısına kadar sokulmaktadır. Bu dağlar, Güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanan ve kuzeydoğuya gidildikçe yüksekliği artan Kaçkar Dağları ile devamlılık göstermektedir. Bölgedeki bu dağ silsilesinin uzunluğu 60 km. yi geçmektedir. Soğanlı-Kaçkar Dağları üzerinde, özellikle At Dağı ile Kaçkar Dağı arasındaki alanda glasiyal aşındırma şekilleri içinde yer alan sirk ve sirk göllerine sıkça rastlanmaktadır³⁸.

Kuzey Anadolu iç sıradağlarından birini oluşturan Mescit Dağları Çoruh Nehri'nin güneyinde yer alır. Mescit Dağları genel olarak güneybatı-kuzeydoğu yönünde uzanış göstermektedir³⁹. Araştırma sahası içinde uzunluğu 70 km. yi aşan bu sıradağlar, sahanın güneydoğusundaki Mescit Dağı volkanik kütleleriyle birleşerek güneye doğru ilerlemektedir.

Bölgedeki bir başka dağ sistemi ise, yine Kuzey Anadolu iç sıradağları sistemi içerisinde yer alan ve Bozan Dağı olarak da adlandırılan Çermeli çayı güneyindeki dağlık sahadır. Sirvan Dağı ile Çiğdem Dağı arasında kalan bu dağ sıraları, 30 km.lik bir uzunluğa sahiptir⁴⁰.

Sonuç olarak İspir ve çevresinin günümüz morfolojisini kazanmasındaki başlıca şekillendirici faktör akarsu aşındırmasıdır. Nitekim tektonik hareketlerle yükselen alan, Çoruh Nehri'nin aşındırması sonucu derin vadilerle parçalanmıştır.

Havzanın İspir kısmında olduğu gibi Yusufeli kısmında da dağlar, bu alanı kuzeydoğu-güneybatı yönünde ikiye böler. Bu bölgede iki ayrı jeomorfolojik yapı mevcuttur. Bunlar Çoruh Nehri ve yan kollarının oluşturduğu vadiler ile bu vadiler dışında geniş yayılım alanı gösteren dağlık alanlardır.

Havzanın sınırları içerisinde kalan dağlık alanlar birkaç grupta incelenebilir. Bunlardan ilki, Çoruh Nehri güneyinde yer alan Altıparmak ve Kaçkar Dağlarını da içine alan kısımdır. İkincisini, Altıparmak Çayı ile Çoruh Nehri arasında kalan dağlık bölge oluştururken, üçüncüsünü vadinin doğusunda kalan dağlık alanlar oluşturur.

Altıparmak ve Kaçkar Dağları Yusufeli ilçesine kuzeybatıdan Doğu Karadeniz Dağları'nın devamı olarak girer. Söz konusu dağlık sahanın yüksek kesimlerinde buzul aşınım eseri olan şekillere rastlanmaktadır. Çoruh Nehri'nin güneyinde kalan dağlar ise bölgeye, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru Devedağı Tepesiyle girer. Bu dağlık saha Çoruh Nehri'nin yan kolları ile parçalanmış durumdadır. Altıparmak Çayı ile Çoruh Nehri arasında kalan

³⁸ İzbırak 1984, 43.; Köse 1991, 12.; Atalay 1992, 43.

³⁹İzbırak 1984, 10.; Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 26.; Atalay 1992, 33.; Sever 2005, 31.

⁴⁰ İzbırak 1984, 234.; Köse 1991, 24.

dağlık sahada da akarsu aşındırması belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu sahanın genel karakteri eğim değerleri fazla olan yamaçlar ve bu yamaçlar boyunca oluşan belirgin yükseltilerin yerleşmeyi önlemesidir. Dağlık alanlardan sonuncusu ise Çoruh Vadisinin doğusunda yer alan sahadır. Bu sahada Çoruh Nehri'nin yatağını aşırı derecede kazması sonucu eğim artmış ve aşılması zor vadiler ortaya çıkmıştır⁴¹.

3. İklim ve Bitki Örtüsü

Araştırma sahası iklim yönünden batı rüzgârları kuşağı içerisinde yer alır⁴². Kuzeyde uzanan Doğu Karadeniz Dağları kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerinin iç kısımlara kadar sokulmasını engellerken, güneyde bulunan sıradağlarda güneydeki hava kütesinin kuzeye sokulmasını büyük ölçüde önlemektedir. Bu yüzden buralarda karasal iklim etkili olmaktadır. Orta Çoruh Vadisi'nin kuzeyindeki Soğanlı-Kaçkar Dağları ile güneyindeki Mescit Dağları, 3000 m. yi aşan yükseltileri ile bir set görevi yapmaktadır. Bu durum hava durumlarında bazı değişikliklerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır⁴³.

Akarsularla derin olarak yarılmış olan Çoruh Vadisi, bölgenin en az yağış alan yeridir. İspir'de karlı ve donlu gün sayısı azalmakta, kış mevsimi de yağışlı geçmektedir. Yaz mevsiminde ise yaklaşık dört ayı kapsayan uzun ve kurak bir devre etkili olmaktadır. Bu özellikleriyle araştırma sahası, nispeten Akdeniz iklimine benzeyen, karasal Doğu Anadolu iklimi ile nemli ılıman Karadeniz iklimi arasındaki bir iklim kuşağı içerisinde yer alır.

Buradan hareketle İspir ve çevresi kurak, az nemli, su fazlası kış mevsiminde ve orta derecede deniz etkisindeki iklim tipi içerisinde yer almaktadır⁴⁴.

Orta Çoruh Havzası'nın iklimini etkileyen etmenlerden biri de havzanın yükseltisidir. Vadi tabanında ve yamacın alçak kesimlerinde yumuşak iklim hüküm sürerken, yükseklerle çıkıldıkça iklim şartları sertleşmeye başlar. Bu bölgede sıcaklık farkları artar, karasal iklime yaklaşan bir özellik kazanır.

Havzanın güney ve doğu yörelerinden Çoruh-Kelkit yüksek sıradağları ile çevrilmiş bulunması kışın havzaya Doğu Anadolu yüksek basınç alanının tesir etmesini engeller. İklim elemanlarına göre Orta Çoruh havzasında, yukarıda belirttiğimiz genel görünüm itibari ile Karadeniz kıyılarında hüküm süren deniz iklimi ile Doğu Anadolu Bölgesi karasal iklimi arasında gerçekleşen bir geçiş tipi görülmekle beraber Orta havzadan aşağı havzaya yaklaşıldıkça bu tip daha çok deniz iklimine, yukarıya doğru gidildikçe ise karasal iklime yaklaşır. Böylece Yusufeli, nemli, orta sıcaklıkta, su fazlası

⁴¹ Erinç 1953, 92.; Tarkan 1973, 9 vd.; Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 26., 29.; Tıraş 1994, 7 vdd.; Sever 2005, 31.

⁴² Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 30.

⁴³ Tarkan 1973, 32.; Köse 1991, 32.

⁴⁴ Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 30.; Köse 1991, 69.; Atalay 1992, 142.; Sever 2005, 56.

olmayan veya az olan deniz etkisinin az da olsa görüldüğü bir iklim tipine sahiptir⁴⁵.

Orta Çoruh Havzası'nın bitki örtüsü özellikleri ise kısaca şöyledir:

Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarında nemli ılıman iklim şartları egemendir. Kuzeyden ve Aşağı Çoruh Havzası'ndan sokulan nemli hava kütleleri, yükselti, bakı ve toprak özellikleri bakımından araştırma sahasının bu bölgesinde farklı bir bitki örtüsü gelişmesine sebep olmuştur⁴⁶.

Yaz kuraklığının oldukça etkili olduğu Çoruh Vadisi'nin alçak kesimlerinde çalı ve kuru orman formasyonu hâkimdir. Yükselti arttıkça, 1500–2400 m. arasında nemli ve yarı nemli sarıçam orman formasyonu yayılış alanı bulurken, 2400 m. den sonra farklı çayır formasyonlarına rastlanmaktadır. Havzanın genelinde bu üç formasyonun tahribi sonucu dağ stepleri gelişmiştir. Dağ stepleri, en geniş yayılım alanına araştırma sahasının batı ve güney kesimlerinde ulaşmaktadır. Sarıçam orman formasyonu, araştırma sahasının kuzeydoğu bölümünde büyük yer kaplar ve yaklaşık 1300–2400 m. yükseklikler arasında yayılış gösterir⁴⁷.

Diğer bir bitki örtüsü türü step formasyonudur. Bunlar yarı nemli iklim tipinin etkili olduğu yerlerde görülmektedir. İspir'in batısında kalan, Çoruh Vadisi'nde, yağışların azalmasına bağlı olarak, İran-Turan kökenli step türleri ağırlık kazanmıştır. Araştırma sahasında görülen son formasyon ise çayır formasyonudur. Bu sahada çayırlara, orman üst sınırı üzerinde yaklaşık 2400 m.den itibaren ulaşmaktadır⁴⁸.

Çoruh Nehri orta havzasının ikinci büyük yerleşmesi olan Yusufeli'nin kuzeyinde uzanan Doğu Karadeniz Dağları, deniz etkisinin bu bölgeye girmesini engellemektedir. Çoruh Vadisi'nin kuzeyinde ılıman deniz ikliminin etkileri hissedilirken, bu etki vadi tabanında büyük ölçüde kaybolmaktadır. Sahanın güneyinde yer alan Mescit Dağları'nın doğu uzantıları ise Doğu Anadolu'nun karasal ikliminin bölgeyi doğrudan doğruya etkilemesini engeller⁴⁹. Dağların uzanışından kaynaklanan bu durum, havzanın iklim ve bitki örtüsü bakımından farklılaşmasına sebep olur.

Havzanın kuzeyinde Karadeniz kıyı çizgisine paralel dağ sıralarının varlığı bu bölgede bitki örtüsünün Karadeniz kıyı şeridi gibi çeşitli olmaması ile sonuçlanmıştır.

Yusufeli ve çevresinde Akdeniz iklimine has bitki türlerinden, nemli bölgelerin bitki türlerine kadar farklı ekolojik şartlar isteyen bitkiler gelişme imkânı bulmuştur. Altıparmak Çayı vadisi ve yamaç kesimlerinde ladin, göknar, titrek kavak, vadi tabanlarında ise kızılağaç ve söğütler yayılış göstermektedir. Sarıçam ise insanların zor ulaşabildikleri, tahribattan

⁴⁵ Tarkan 1973, 32.; İzbırak 1984, 234.; Sever 2005, 57.

⁴⁶ Köse 1991, 91.; Sever 2005, 80.

⁴⁷ Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 145.; Köse 1991, 94.; Atalay 1992, 188.; Sever 2005, 83.

⁴⁸ Köse 1991, 96 vd.; Sever 2005, 84.

⁴⁹ Tarkan 1973, 31.; Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 48.; Köse 1991, 32.; Tıraş 1994, 20.

kurtulabildikleri kuytu yerlerde yetişmektedir. Bu da 1500 m. yi bulur. Vadi tabanından 1000–1250 m. yükseltiye kadar çalı formasyonu hâkimdir. Dağ çayırları orman yetişme kuşağının üzerinde 2500–2600 m. yükseltide yayılış gösterir.

Bölgede bitki örtüsünden yoksun çıplak kayalıklar da önemli bir yer tutmaktadır. Bu alanlar Yusufeli ilçe merkezinin doğusunda Çoruh Vadisinin her iki yamacında, Altıparmak ve Kaçkar Dağlarının zirve kesimlerinde görülmektedir⁵⁰. Ayrıca Yusufeli ilçe merkezi ve 600 m. yükseltide ki Bahçeli Köyü yakınlarında Akdeniz iklimine has zeytin ağaçları da yetişmektedir⁵¹.

4. Toprak Özellikleri

Araştırma sahasındaki toprakların oluşum süreçleri içerisinde eğim şartları hâkim faktörü oluşturmaktadır. Eğimin çok fazla olduğu kesimlerde toprak örtüsü çıplak kayalıklar şeklinde yüzeye çıkarken, Soğanlı-Kaçkar Dağları'nın 2500 m.den yüksek kesimlerinde litosolik (kumlu-çakıllı) topraklar oldukça geniş alan kaplamaktadır⁵².

Araştırma sahasının batısında, yağış değerlerinin düşük gerçekleşmesine bağlı olarak, yarı kurak bölgelerin toprağı olan kahverengi topraklar görülürken, yağış değerlerinin artıp sıcaklık değerlerinin düştüğü 2000 m. den yüksek kesimlerde kestane renkli topraklar gelişmiştir⁵³. Bu topraklar araştırma sahasının kuzeydoğu kesimlerinde geniş yayılım alanına sahip olan orman formasyonu altında yer almaktadırlar.

Çoruh Vadisi'nin 2000 m. ye kadar olan alçak kesimlerinde ise gerek yağış yetersizliği gerekse kalkerli araziye bağlı olarak kireçli kahverengi orman toprakları yer alırken, yağış değerlerinin yükseldiği ve toprakta yıkanmanın etkili olduğu yüksek kesimlerde kireçsiz kahverengi orman toprakları görülmektedir.

Yine araştırma sahasının 2400 m.den daha yüksek kesimlerdeki orman kuşağında, dağ-çayır toprakları yer almaktadır. Soğanlı-Kaçkar Dağları üzerinde geniş bir saha kaplayan bu topraklar, Mescit Dağları üzerinde ince bir kuşak şeklinde uzanmakta ve doğuya doğru genişlemektedir⁵⁴.

Yusufeli ve çevresinde yükseltinin kısa mesafelerde belirgin bir şekilde değişmesi farklı toprak çeşitlerinin ortaya çıkmasının ana nedenidir. Yusufeli ilçe merkezinin kuzeydoğusunda Avsek Dağının doğu ve batı yamaçlarında yayılış gösteren toprak türü kahverengi orman topraklarıdır. Bu toprak türü

⁵⁰ Tarkan 1973, 47 vd.; İzbırak 1984, 257.; Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 62 vd.; Tıraş 1994, 63 vd.

⁵¹ Yücel 1987, 22.; Koday 1999, 272.

⁵² Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 56.; Atalay 1992, 243.; Sever 2005, 77.

⁵³ Köse 1991, 87.; Sever 2005, 71.

⁵⁴ Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 96.; Köse 1991, 88.; Atalay 1992, 246.

karasal şartların hâkim olduğu iç kısımlarda, sarıçam ormanlarının altında gelişmiştir.

Kireçsiz kahverengi orman toprağı ise Çoruh Vadisinin 1250 m.den yüksekte kalan kesimlerinde ve Altıparmak Çayı vadisinde görülmektedir. Ana kayalar üzerinde görülen bu toprak türü daha çok volkanik kayalarda ve ladin, sarıçam ve göknar ormanlarının altında hâkimdir.

Yusufeli çevresinde eğim değerlerinin yüksek olması sahanın bir aşım alanı durumuna gelmesini sağlamıştır. Bundan dolayı bölgede alüvyal topraklar oluşmamıştır. Eğim değerlerinin azaldığı ve vadi tabanlarının genişlediği yerlerde dağlık sahalardan sürüklenerek gelen malzemelerin birikmesi sonucu tarım toprakları oluşmuştur. Ancak bu topraklar çok dar alanlıdır ve süreklilik göstermezler⁵⁵.

5. Hidrografya Özellikleri

Araştırma sahasında toprak ve iklim gibi faktörlerin etkisiyle su kaynakları, farklı dağılış yerleri göstermektedir.

Bölgede taban suyu oluşumuna imkân bulunmadığından taban suyu, akarsu yatakları çevresinde sınırlı kalmıştır. Çoruh Nehri ve Çermeli Çayı'nın vadi tabanlarındaki sınırlı alanda yeraltı suları yayılma alanı bulmuştur⁵⁶.

Çoruh Nehri'nin orta havzasında yer alan İspir ve çevresinin en önemli su kaynağını Çoruh Nehri ve kolları oluşturur.

Araştırma sahası içerisinde değişen yağış ve sıcaklık değerleri Çoruh Nehri'nin akım ve rejiminde de değişiklik göstermektedir. Genel olarak karma rejim özelliğı gösteren Çoruh'un akımındaki ilk azalma, yağışların genellikle kar şeklinde düştüğü kış mevsimine rastlamaktadır. Aralık ayından itibaren düşmeye başlayan akım değeri, ocak ayında en düşük seviyesine ulaşır.

Bunun tersi olarak mart ayından itibaren sıcaklıkların artarak kar örtüsünün erimeye başlaması ve yağmur yağışlarının başlamasıyla nehrin akım değeri Nisan ayında, Ocak ayına göre üç kat birden artar.

Çoruh Nehri'ne kuzeyden ve güneyden çok sayıda akarsu katılmaktadır. Kuzeyden katılan akarsular, Soğanlı-Kaçkar Dağları'nın yüksek kesimlerinden gelen kaynak ve kar suları ile beslenmektedir. Çoruh Nehri'ne güneyden katılan akarsular arasında büyük akarsular bulunmamakla birlikte, bunlar genellikle kısa boylu ve debileri nispeten küçük akarsular durumundadırlar.

Araştırma sahasının önemli su kaynaklarından bir diğeri de göller oluşturmaktadır. Küçük çukurluklara yerleşen su birikintilerinden oluşan bu göller, Soğanlı-Kaçkar Dağları ile Mescit Dağı'nın yaklaşık 2800–2900 m.den daha yüksek kesimlerinde yer almaktadır. Sirk göllerinin büyük bir bölümü sürekli su bulundurmalarına karşılık, küçük bir kısmı geçici göl şeklindedir.

⁵⁵ Atalay-Tetik-Yılmaz 1985, 54.; Tıraş 1994, 59 vd.; Sever 2005, 76.

⁵⁶ Köse 1991, 69-70.

Soğanlı-Kaçkar Dağları'nın yüksek kesimlerinde yoğun olarak görülen bu göllerin, alanları ve derinlikleri oldukça küçüktür. Buna rağmen bu sirk gölleri, bu dağlık sahanın güney yamaçlarından doğan bazı akarsuların kaynağını oluştururlar⁵⁷.

İspir bölgesinde olduğu gibi Yusufeli ve çevresinin de en önemli su kaynağını Çoruh Nehri ve kolları oluşturur.

Bu alana güneybatıdan giren Çoruh Nehri'ne, Yusufeli ilçe merkezine kadar Yüncüler, Güngörmez ve Çevreli Dereleri katılır. İlçe merkezinde Altıparmak (Barhal) Çayı ile birleşen nehir doğuya yönelerek yaklaşık 9 km. sonra Oltu çayı ile birleşerek akış yönünü kuzeydoğuya çevirir⁵⁸. Bu kesimde nehirle birleşen önemli sayılabilecek akarsu yoktur. Nehrin aktığı yatak derin ve yarma vadi niteliğindedir.

Çoruh Nehri dışında Yusufeli çevresindeki en önemli akarsu, Kaçkar ve Altıparmak Dağlarından kaynağını alan ve Yusufeli ilçe merkezinde Çoruh Nehri ile birleşen Altıparmak Çayıdır. Bu çay, Kaçkar ve Altıparmak Dağlarında bulunan sirk göllerinden kaynağını alır. İlçe merkezinde Çoruh Nehri ile birleşene kadar birçok dereyle beslenir. Bölgenin güneydoğusundaki Oltu Çayı ise güneyden Tortum Çayını aldıktan sonra sıkça kıvrım yaparak Çoruh Nehri'ne katılır⁵⁹.

6. Yollar

Tarihin çeşitli dönemlerinde askeri ve ticari amaçla kullanılmış olan doğal yol sistemi jeomorfolojik yapının zorunlu kıldığı doğu-batı yönünde daha rahat yapılabilmektedir⁶⁰.

Çoruh Havzası içerisinde yer alan araştırma sahasındaki günümüz ulaşım sistemini, ana hatları ile yeryüzü şekilleri belirlemiştir. Yüksekliği yer yer 3500 m. nin üzerine çıkan dağ sıraları, bölgenin kuzey ve güney yönlü ilişkilerinin sınırlı kalmasına ve ulaşımın sadece belirli geçitler vasıtasıyla yapılmasına imkân sağlamıştır.

İspir ve bölgesinde ulaşım, sadece karayoluyla sağlanmaktadır. İspir ve çevresini dış dünyaya bağlayan önemli yollardan biri 143 km. uzunluğundaki İspir-Erzurum, bir diğeri ise yine bu yol ile bağlantılı olan ve 105 km. uzunluğundaki İspir-Rize karayoludur⁶¹. Günümüzde faal olarak kullanılmayan İspir-Bayburt yolu ise 82 km.dir.

Orta Çoruh Havzasının yol ağı, önemli ölçüde jeomorfolojik şartlara bağlıdır. Bölgede akarsu ağı ile yol ağı birlikte incelenirse bu iki unsurun birbirine son derece benzediği ve bir bütün oluşturdukları görülecektir. Karayolları, havzanın bu kısmında akarsu vadilerini takip etmek zorunda

⁵⁷ İzbirak 1984, 43.; Köse 1991, 84.; Atalay 1992, 87.

⁵⁸ Tarkan 1973, 40.; İzbirak 1984, 97.; Tıraş 1994, 50.; Sever 2005, 61.

⁵⁹ Tıraş 1994, 52.; Sever 2005, 61.

⁶⁰ Doğanay 1983, 210 vd.

⁶¹ Köse 1991, 290-291.

kalmıştır. Sadece anayollarda değil köy yollarında bile aynı durum söz konusudur.

Kuzeydoğuda Çoruh Vadisi vasıtasıyla Artvin'e bağlanan Yusufeli, aynı yolun güney güzergâhı ile Tortum üzerinden Erzurum'a ulaşır. Bölgede demiryolunun bulunmayışı ulaşımın sadece karayolu ile sınırlı kalmasına yol açmıştır. Aynı havza içerisinde yer alan İspir ile bağlantı vadi boyunca dar bir yoldan sağlanırken, kuzeyde Rize ile bağlantı arada Kaçkar ve Altıparmak Dağları bulunmasından dolayı son derece zordur ve mevsimin izin verdiği aylarda güçlüklerle yapılır⁶².

7. Madenler

İspir'e bağlı Ulutaş ve Yedigöl Köyü yakınlarında bakır yataklarının olduğu bilinmektedir. Ayrıca bölgede yapı inşasında kullanılmak üzere ilkel usullerle işletilen çok sayıda taş ve kireç ocakları bulunmaktadır. Bölgedeki diğer madenler arasında, firuze ve demir bulunmaktadır.

Bilinen bir başka bakır yatağı Pazaryolu ilçesine bağlı Maden Mahallesi (Semehrek) sınırlarındadır. Buradaki bakırın rezervi ve kalitesi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Muhtemelen küçük bir yatak olmalıdır. Bunlardan başka, Oltu ilçesi Ayyıldız (Pitkir) köyü yakınlarında da bakır madeni tespit edilmiştir⁶³.

İspir ilçesi merkeze bağlı Koç Köyü'nde bulunan Linyit madeni 100 bin ton rezerve sahiptir. Bu kömürün sahip olduğu yüksek kaliteye rağmen damar kalınlıklarının inceliği işletme açısından önemini azaltmaktadır.

Yine İspir İlçesi'ne bağlı Karahan Köyü'nde 6 milyon ton rezerv ve iki ana damara sahip bir linyit yatağı daha vardır. Önceleri işletmeye açık olan lojman ve çeşitli tesislere sahip bu maden ocağı günümüzde işletilmemektedir.

Orta Çoruh Havzası'nın Yusufeli bölgesinde bugüne kadar yeraltı kaynakları bakımından yeterli bir inceleme yapılamadığı için havzanın maden rezervleri hakkında tam bir bilgiye sahip olunamamıştır.

Ancak günümüze kadar yapılan tetkikler havzanın, bakır madeni açısından zengin olduğunu göstermektedir.

Ayrıca Yusufeli ilçesi Demirköy Köyünde⁶⁴ demir çıkarılıp işletildiğine dair bilgiler mevcuttur. Ancak bu madenlerden bugün faydalanılamamaktadır. Bölgenin kıyı dağları şeridinde, Murgul'un kuzeydoğusu ile güneydoğusu arasındaki alanda irili ufaklı bakır damarlarının varlığı da bilinmektedir⁶⁵.

⁶² Tarkan 1973, 155.; Tıraş 1994, 182 vd.

⁶³ Ayyıldız (Pitkir) dışında, İspir merkez, Pazaryolu (Norgâh), Pasinler ve Şenkaya Gaziler (Bardız)'de de bakır yatakları bulunmaktadır. MTA 115, 43-51.

⁶⁴ Adı geçen köyün eski ismi demir anlamına gelen Nizgivan'dır. Bu isim bölgede yaşayan insanlara geçimlerini demircilikle sağlamalarından dolayı verilmiştir.

⁶⁵ Tarkan 1973, 144.; Atalay 1992, 352.; MTA 60, 37-44.; MTA 89, 85-90.

BİRİNCİ BÖLÜM
ÇORUH HAVZASININ TARİHİ
COĞRAFYASI

1. ÇORUH HAVZASININ TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ

İnsan toplulukları, yakın zamanlara kadar coğrafi faktörlerin etkisi altında kalmıştır. Bunun yanında insan, bitki ve hayvan toplulukları gibi coğrafi faktörleri olduğu şekliyle kabul eden ve bu şartlara tümüyle duyarsız kalan bir varlık değil, onu değiştirmeye onunla mücadele etmeye çalışan bir canlıdır⁶⁶.

Tarihi olayların meydana geldiği her medeniyetin üzerinde kurulduğu bir coğrafi mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında en önemli rol zamanın doğal şartlarıdır. Elverişli iklim şartları, verimli topraklar ve su kaynakları açısından son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan bir siyasi oluşumun gelişeceği kesindir.

İşte coğrafi faktörler, insan topluluklarının siyasi, ekonomik, dini ve kültürel hayatlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemektedir.

Tarihin hiç değişmeyen üç ana unsuru vardır. Yer (mekân), zaman ve insan. Bunlardan biri olmazsa tarihi olaylar ilmi olarak açıklanamaz⁶⁷. Her insan topluluğu dünya üzerinde bir yer işgal eder. Başka bir ifade ile insan topluluklarının hepsi coğrafi bir mekâna sahiptir. Coğrafi mekân, üzerinde yaşayan toplulukların maddi hayatlarına değişik biçimlerde etkili olmaktadır. Örneğin, deniz kenarında oturan insanlarla yaylalarda oturanların, nehir kenarında oturanlarla bozkırlarda oturan toplumların yaşantıları birbirinden farklıdır. Bu durumda tarihi olaylar toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi mekânların toplumlara etkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir⁶⁸.

Tarihin daha iyi anlaşılabilmesi için insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları salt coğrafya değil, bir mekânda yaşayan insanların hayatını coğrafi faktörlerin nasıl etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir. Bu yüzden tarihin istediği mutlak bir coğrafya bilgisi değildir. Aksine, tarihin istediği o mekânın toprağının, sularının, dağlarının ve denizlerinin üstünde yaşayan topluluklara yapacağı tesirdir.

Yani milletlerin, devletlerin ve kültürlerin ortaya çıkmasındaki durumu açıklayan metodik bir coğrafya bilgisidir. Bunu da bugün bize, coğrafya ile insan yaşantılarının nasıl birbirinden etkilendiğini anlatan jeopolitik, yani tarihi coğrafya öğretmektedir⁶⁹.

Anadolu coğrafi konumundan dolayı Asya ile Avrupa kıtalarının birbiri ile bağlantısını neredeyse bir köprü görevi görerek sağlamaktadır.

⁶⁶ Tanoğlu 1969, 7.

⁶⁷ Memiş 1990_a, 7.

⁶⁸ Memiş 1990_a, 7.; Demircioğlu 1993, 1.

⁶⁹ Tanoğlu 1969, 7-8.; Memiş 1990_a, 9.

Ayrıca, boğazlar aracılığı ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bir su yolu görünümündedir⁷⁰.

Bu köprü vasıtası ile doğunun dini, sanatı ve uygarlığı batıya Yunanistan'a geçmiş, Yunan medeniyeti bu köprüden İskender'in Asya'ya yaptığı seferlerle tekrar doğuya yönelmiştir⁷¹.

Ayrıca, Anadolu Asya'dan batıya doğru uzanan İran platosunun devamı olduğundan genellikle dağlık ve yüksek bir yayladır. Anadolu'nun arızalı ve yüksek bir yayla oluşu, yüksek dağlar arasında sulak ve yerleşmelere elverişli vadilere imkân tanımıştır⁷².

En eski çağlardan beri dünyanın en önemli doğal ve tarihsel yollarının kavşak noktasında bulunan Anadolu, birbirinden sıradağlarla soyutlanmış, pek çok bölge ve farklı coğrafi özellikleri ile daima dikkat çekici olmuştur. Tarihin hemen hemen her döneminde çeşitli kültürel özelliklere sahip yörelere ayrılmıştır. Bunlar zaman içerisinde farklı etnik grupların yaşadığı farklı coğrafi adlar taşıyan bölgelere dönüşmüştür.

Anadolu da yaşayan insanların yaşadıkları çevreye bazı adlar vermiş olmaları son derece olağandır. Bu adlardan bazıları kaybolmuş, bazıları ise o bölgeye başkalarının yerleşmesine rağmen değişmemiştir. Bunun yanında yükselti, iklim ve strateji açısından Anadolu coğrafyası oldukça çeşitlilik göstermektedir.

Paleolitik ve Mezolitik çağın ideal yerleşme sahaları mağaralardır. Neolitik çağ için açık alanlarda, köylerde, kerpiçten yapılan konutlar ön plana çıkarken, Kalkolitik çağ yerleşmelerinde bariz bir gelişim göze çarpmakla birlikte kerpiç mimari Anadolu konutları için bu çağda da önemini korumuştur. Tunç çağında bir sıra evrim birbirini izlemiş, yerleşmelerin sayısındaki hızlı artış, kent denilen yerleşim birimlerinin doğmasına neden olmuştur⁷³.

Yerleşim yerlerinin seçilişinde tarihin en eski devirlerinden itibaren büyük akarsu ve göl kenarları ana etkenlerden biri olmuştur. Örneğin, M.Ö. II. bin yılda Anadolu'ya hâkim olan Hitit Devleti⁷⁴ Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirlerinin bulunduğu bölgeye yerleşirken, Doğu Anadolu'da M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı⁷⁵ ise Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgeyi kendisine uygun görmüştür.

⁷⁰ Ramsay 1960, 23.; İzbirak 1984, 1.; Tunçdilek 1986, 9.; Yücel 1987, 4 vdd.; Memiş 1989, 3.; Kınal 1991, 1.; Erzen 1992, 1 vdd.; Lloyd 1998, 1.; Sevin 2003, 1

⁷¹ Ramsay 1960, 1.

⁷² İzbirak 1984, 7.; Yücel 1987, 7-8.; Kınal 1991, 2.

⁷³ İnsanoğlunun kullandığı yerleşme birimlerinin ayrıntıları için bk., Tanoğlu 1969, 214 vdd.; Tunçdilek 1986, 9-15.; Baykara 2000, 1.; Sevin 2001, 1.;

⁷⁴ Memiş 1989, 4.; Hititler hakkında daha geniş bilgi için bk., Dinçol 1982, 18 vd.; Memiş 1989, 24.; Kınal 1991, 82 vd.; Akurgal 1995, 53 vd.; Lloyd 1998, 25.; Umar 1999, 31.; Akurgal 1999, 49.; Alp 2000, 57 vdd.; Akurgal 2001, 53 vdd.; Sevin 2003, 174 vd.; Alp 2003, 42 vdd.;

⁷⁵ Memiş 1989, 4.; Urartular hakkında daha geniş bilgi için bk., Belli 1982, 139 vd.; Tarhan 1986, 285 vdd.; Erzen 1992, 24 vd.; Çilingiroğlu 1994, 24 vd.; Akurgal 1995, 175.; Lloyd 1998, 101.; Umar 1999, 198.; Akurgal 1999, 247. Sevin 2003, 201 vd.

1.2. YUKARI VE ORTA ÇORUH HAVZASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Araştırma sahasının da içinde bulunduğu kuzeydoğu Anadolu, coğrafi konum itibarıyla güneyde Doğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz, kuzeydoğuda Kafkasya ve güneybatıda Orta Anadolu bozkırları arasında kalan bir orta bölge durumundadır. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeridir. Yine bu bölge tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralara çekmiştir.

Havzanın, kuzey sınırını Rize Dağları, güney sınırını Çoruh-Kelkit sıradağının zirvelerinden çekilen bir hat çizer. Batı sınırını Kelkit vadisi, doğu sınırını ise Yalnızçam Dağları'nın batısı oluşturur.

Antik kaynaklara göre araştırma sahasının yukarı kısmı Pontus, orta kısmı ise Kolkhis adı verilen topraklar içerisinde yer alır.

Pontus'un⁷⁶, batısında Halys (Kızılırmak) Nehri, doğusunda Kolkhis, kuzeyinde Euxeinos (Karadeniz) ve güneyinde ise Kappadokia Armenia⁷⁷ (Doğu Anadolu) bulunmaktadır. Bu bölge antik yazarlar tarafından Karadeniz'in güney kıyılarını kastetmek amacıyla kullanılmıştır⁷⁸.

Kolkhis yöresi ise, kuzeydoğu Anadolu'da doğusu İberia (Gürcistan), batısı Pontus Euxeinos, kuzeyi Kafkas Dağları ve güneyi Doğu Anadolu ile sınırlı olan alandır. Herodotos, Kolkhislileri köken olarak Mısır'a dayandırır⁷⁹.

Yukarıda bahsedildiği gibi tarih öncesi çağlardan, özellikle M.Ö. 4. bin yılsonlarından, itibaren yerleşim gören havzada orijini Doğu Anadolu Bölgesi olan ancak izlerine bu bölgede de rastladığımız coğrafi tanımla Karaz, etnik tanımla Hurri kültürünün örneklerini görmek mümkündür⁸⁰.

Doğu Anadolu Bölgesinde, Erzurum yakınlarındaki Karaz⁸¹, Pulur⁸², Güzelova⁸³ ve Sos⁸⁴ kazılarında ortaya çıkan buluntular antik kaynaklarla

⁷⁶ Umar, Pontos kelimesinin köken ve anlamını açıklarken kelimenin Hellen dilinde *Deniz*, anlamına geldiğini, Pontos Euxenios kelimesinin ise Yunanlılar'ın Karadeniz'den çekindikleri için *Yabancılar Dost Deniz* anlamında kullandıklarını belirtir. Umar 2000, 1.

⁷⁷ Doğu Anadolu'ya verilen Armenia ismi Latin-Grek kaynaklarında görülür. Bölgeye verilen bu isimle Doğu Anadolu'nun coğrafyası kastedilmiştir.

⁷⁸ Strabon, XII. I. 4.; Umar 2000, 6.; Işık 2001, 11.

⁷⁹ Herodotos, II. 104.; Işık 2001, 13.

⁸⁰ Pehlivan 1994, 327.

⁸¹ Koşay-Turfan 1959, 349-413.; Koşay 1984, 14-15.

⁸² Koşay-Vary 1964, 5-53.; Koşay 1964, 91-94.

⁸³ Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1967, 5-26.

⁸⁴ Sos Höyük kazısına Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü tarafından başlanmış daha sonra Erzurum Müze Müdürlüğü'nün katılımlı kazısı olarak devam etmiştir. Bk., Sagona et al 1995, 193-218.; Sagona et al 1996a, 129-150.; Sagona et al 1996b, 27-48.; Sagona et al 1997, 137-143.; Sagona et al 1998, 245-250.; Sagona 1999, 205-206.; Sagona-Sagona 2000, 143-144.; Sagona-Sagona 2001, 129-131.; Sagona 2004, 379-480, 488,

paralellik gösterir. Bu kazılarda çam, ardıç ve meşe gibi ağaç çeşitlerine ayrıca çeşitli tahıl türlerine rastlanılmıştır. Yine Kalkolitik çağın sonlarından itibaren orman ürünleri ölçüsüzce kullanılmış⁸⁵ ve bölgeye yönelik istilalar sırasında acımasızca kesilen ağaçlar⁸⁶ bu tür formasyonlara telafisi olanaksız zararlar vermiştir. Bunun sonucu olarak ta bölge orman bakımından zayıflamıştır.

Kökten, havzanın yukarı kısmında yaptığı araştırmalar sırasında özellikle Bayburt Ovasının doğu kısımlarının arazi, bitki örtüsü ve iklim bakımından daha çok Orta Anadolu ile benzerlik gösterdiğinden bahseder⁸⁷. Kökten, bu araştırmaları sırasında Karaz kültürü ile ortak özellikler taşıyan, Söğütlü (Hindi), Aksaçlı (Haşiye), Tepecik (Siptoros), Çayırıolu (Sünür) ve Gökçedere (Pulur) höyüklerini tespit etmiştir⁸⁸. Ayrıca Karaz kültürünün etkilerinin, bölgedeki doğal geçitler vasıtasıyla Bayburt ve çevresine ulaştığını savunur.

Havzanın orta kısmında Yusufeli ilçesi Demirköy (Nizgivan)'de yol yapımı esnasında bakır baltalar bulunurken, havzanın aşağı kısmında Artvin ili Arhavi ilçesi Balıklı köyünde Sazazkale ormanında bir mağarada tunçtan yapılmış baltalara da rastlanmıştır. Söz konusu buluntular havzanın tarih öncesi çağlarını aydınlatır niteliktedir. Nitekim Bittel, bunların Tunç çağına ait olduğunu ifade etmektedir⁸⁹.

Havzanın yukarı kısmında kurulan şehirlerden en büyüğü ve en önemlisi Bayburt'tur. Bayburt Anadolu'nun kuzeydoğusunda, Çoruh Nehri kenarında ve denizden 1550 m yükseklikte kurulmuş bir şehirdir⁹⁰. İlk çağlarda Bayburt, Haldilerin (Khaldia) yaşadığı sahada yer almıştır⁹¹. Sonraları Doğu Roma toprakları içerisine girmiş, Bizanslılar ülkelerini

---

494.; Sos Höyük 1996 yılı kazı çalışmalarına (Sagona et al 1997, 137-143). Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalından, Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN'ın başkanlığını yaptığı, benimde içinde bulunduğum 10 kişilik bir ekiple katıldık.

⁸⁵ Ksenophon, IV. V. 26. Ksenophon, bölgeden geçerken gördüğü sebze ve tahılları şu şekilde tanımlamaktadır; *“Birçok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti”*.

⁸⁶ Asur kralları Tiglath-plaser I. (M.Ö. 1115–1077) ve Salmanassar III. (M.Ö. 858–824)'ın sefer kayıtlarında bunun izlerini görmek mümkündür.

“oradaki ülkeye (ulaşmak için) iki uçlu baltalarla yolumu zorlukla açtım. Dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım”.,

LAR I, no: 236.,

“Namdanu (ve) Merhişu dağlarını geçtim. Güç yollardan zirvesi keskin bir hançer gibi gökyüzünü delen dağları mızraklarımla yarıp geçtim....”

LAR I, no: 604.; Bu konuda ayrıca, bk., Erzen, 1992, 5.

⁸⁷ Kökten 1944a, 480.

⁸⁸ Kökten 1944b, 674 vd.; Kökten 1944a, 480 vd.; Ayrıca bölgedeki höyükler ve Karaz kültürü ile benzerlikleri hakkında bk., Uslu 1980, 4 vdd.; Pehlivan 1994, 328.

⁸⁹ Bittel 1933, 150 vd.

⁹⁰ Tarkan 1974, 83.; Miroğlu 1975, 9.

⁹¹ Ksenophon, IV. III. 4.; Turan 1979, 365.; Özger 2001, 1.

thema⁹² denilen birçok idari kısma ayırınca Bayburt'ta kuzeydeki dağlık Khaldia teması sınırları içerisinde kalmıştır⁹³.

Bayburt, antik kaynaklardan Ksenophon'un, "Onbinlerin Dönüşü" adlı eserinde,

"...Yunanlılar, Taokhlar ülkesinden çıkınca dört plethron eninde olan Harposos ırmağının kıyısına vardılar. Oradan günde yirmi parasang⁹⁴ aşırp Gymnias adlı zengin ve kalabalık bir şehre ulaştılar..."

olarak geçer. Burada ismi geçen Gymnias şehri artık Bayburt olarak bilinmektedir⁹⁵.

Havzanın yukarı kısmında yer alan ve günümüzde Bayburt'a bağlı ilçe merkezi durumundaki Aydıntepe, Eskiçağda ve Ortaçağda Bayburt kadar olmasa da önemli bir şehirdi. Nitekim eski adı Hart/Khart olan bu yerin hemen kuzeyinde Urartu dönemi ve sonrasında iskân gördüğü bilinen bir kale bulunmaktadır. Kale ortaçağ boyunca da varlığını sürdürmüş ve Trabzon-Bayburt yolunu kontrol altında tutması ile önem kazanmıştır⁹⁶.

Turan'a göre Bayburt, Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri ve yerleştikleri sahalardan biridir. Selçuklular Çoruh Nehri ve Parhar Dağlarına kadar bütün bölgeyi zapt etmişlerdir. Parhar kelimesi bu bölgede esen, bulut ve yağış getiren kuzey rüzgârı anlamında kullanılır⁹⁷.

Çoruh Nehri kenarında, havzanın orta kısmında yer alan bir başka önemli merkez ise İspir'dir⁹⁸. Bu bölge Herodotos'ta Saspeir, Ksenophon'da Hesperit olarak geçmektedir. Herodotos, Saspeir'lerin sınırlarını çizerken,

"...Kolkhis'den sonra Media'ya kadar açılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında tek bir ulus vardır, bunlar Saspeir'lerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır. Med'lerin üst yanında Saspeir'ler, Saspeir'lerin üstünde Kolkhis'liler ki bunlar Phasis ırmağının⁹⁹ döküldüğü kuzey denizine (Karadeniz) kadar giderler..." demektedir¹⁰⁰.

⁹² Thema, eyalet merkezi anlamındadır.

⁹³ Honigman 1970, 50 vd.; Konukçu 1992, 4.

⁹⁴ Parasang: Pers ölçüsüdür. Otuz stad, yani 5 kilometre 328 metredir.

⁹⁵ Ksenophon, IV. VII, 18-19.; Lehmann-Haupt 1931, 720.; Umar 1993, 300.; Pehlivan 1994, 327.; Umar 1999, 206.; Zehiroğlu 2000, 27.; Işık 2001, 132-133.; Bayburt adının kökeni hakkında bk., Umar 2000, 135-136.; Ortaçağda çeşitli kaynaklarda yer alan adı ile ilgili olarak bk., Karadeniz 1997, 6-8.; Özger 2001, 1.

⁹⁶ Lehmann-Haupt 1936 II/2, 719.; Konukçu 1992, 4.; Bilgin 2000, 17.; Ayrıca, Aydıntepe (Hart) adının tarihsel gelişimi için bk., Umar 1993, 306.

⁹⁷ Turan 1979, 365.

⁹⁸ Ünsal 2000, 4 vd.

⁹⁹ Buradaki Phasis Aras Irmağı'nın kolu olan Pasin Çayı değil, günümüzde Gürcistan sınırlarında kalan Rion Irmağı'dır.

¹⁰⁰ Herodotos, I, 104. IV, 37.; Bu konu ile ilgili olarak bk., Kırzioğlu 1992, 32.; Ünsal 2000, 16-17.; Işık 2001, 198.

Ksenophon ise geçtiği ülkelerin krallarından bahsederken,

“...Hesperit’ler ve Phasian’lar ülkesinde Tribazos...”

ifadesini kullanır¹⁰¹. Sonraları kaynaklarda Sper olarak yer alan İspir, Bizans’ın en doğudaki sınır teması olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰².

Havzanın ortasında yer alan başka büyük yerleşme ise Yusufeli’dir. Bazı kaynaklar, Yusufeli’nin de, Tortum ve Oltu gibi Taokhlar ülkesi sınırları içerisinde yer aldığı belirtmektedir¹⁰³.

Ksenophon eserinin bir bölümünde Taokh’ların ülkesinden,

“...beş günde otuz parasang aşır Taokh’lar ülkesine vardılar. Yiyecek sıkıntısı çekiliyordu, çünkü Taokh’lar, tüm yiyeceklerini içeri depoladıkları müstahkem mevkiilerde oturmaktaydılar...”

şeklinde bahsederken, eserin bir başka bölümünde bu bölge için,

“...bundan sonra Hellenler yüz ayak genişliğindeki Phasis ırmağı boyunca günde beş parasang ilerlediler, bu nehir bir plethron genişliğindeydi, buradan sonra iki günde on parasang giderek dağların ovaya inmek için açılacak yerinde Taokh’lar ile karşılaştılar...”

ifadelerini kullanır¹⁰⁴.

Yeryüzü şekilleri açısından havza dağlık bir alanda yer alır. Bu durum antik yazarlardan Strabon tarafından,

“... zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerler olduğundan ve birçok yerleri derin dereler ve dik uçurumlarla temayüz ettiğinden büyük kaleler yapmağa çok elverişlidirler...”

şeklinde açıklanarak bölge savunmasının son derece kolay gerçekleştiği de vurgulanır¹⁰⁵. Yine aynı yazar eserinin bir başka kısmında, bölgedeki

---

¹⁰¹ Ksenophon, VII. VIII. 25.

¹⁰² Honigman 1970, 51.; Konukçu 1992, 6. İspir adının kökeni ve anlamı için bk., Umar 1993, 349.; Umar 2000, 170-171.;

¹⁰³ Kırzioğlu 1992, 77, 113, 193.; Kırzioğlu, Oltu, Tortum ve Yusufeli’nden başka Şenkaya ve Narman’ında Taokh’lar ülkesi sınırları içerisinde kaldığına işaret eder. Kırzioğlu 1976, 45, 171.

¹⁰⁴ Ksenophon, IV.VII. 1., IV. VI. 4-5.; Işık 2001, 132.

¹⁰⁵ Strabon, XII, III, 28.; Bölgenin coğrafi yapısı ve stratejik önemi hakkında antik yazarlardan Ksenophon’un, dönüş yolu üzerindeki Pasinler (Phasian) ’den, Oltu (Taokh’lar ülkesi) çevresine ve oradan da Bayburt’a (Gymnias) kadar uzanan Çoruh depresyonu ile çevrede bulunan dağ geçitleri ve bölgedeki kaleler hakkındaki düşünce ve tespitleri Strabon tarafından doğrulandığı gibi günümüz coğrafyasıyla da paralellik göstermektedir.

dağları Moskhia, Skydides ve Paryadros dağ silsileleri olarak isimlendirmektedir. Yukarı Kolkhisdeki Moskhia dağlarının çok kayalık olan Skydides dağları ile birleştiğini ve Paryadros dağlarının da Pontus'un doğu tarafını meydana getirdiğinden bahseder¹⁰⁶.

Antik kaynaklarda Paryadros Dağ silsileleri, günümüz coğrafyacıları tarafından ise Soğanlı, Rize ve Kaçkar Dağları olarak adlandırılan bu sıra dağlar, Bayburt'un kuzeyinden Artvin'in batısına kadar uzanan çok geniş bir alanda Çoruh Nehri'nin solunda yer alırlar. En yüksek tepesi ise Yusufeli yakınlarında Çoruh Nehri ile birleşen Barhal Çayının kaynağını aldığı Kaçkar Dağlarıdır. Bu dağlar, Doğu Anadolu Bölgesi ile Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümünü birbirinden ayırır.

Kırzioğlu, Çoruh Nehri'nin kuzeyindeki bu dağlara adını verenlerin, M.Ö. II. yüzyılın sonlarında, Dağıstan'dan gelerek buraya yerleşen Bulgar Türkleri olduğunu belirtmektedir¹⁰⁷.

Nehirler, insanların yaşantıları üzerinde önemli rol oynar ve oynamıştır. Günümüzde yerleşim yerleri, tarım alanları ve nüfus yoğunluğu nehirler ve dolayısıyla onların oluşturduğu geçitler ile doğal yollar çevresinde artış göstermektedir.

Çoruh Nehri hakkında antik kaynaklar ayrıntılı bilgi verirler. Ksenophon Çoruh Nehri ile ilgili olarak,

“...Hellenler Taokh'lar ülkesinden çıkınca dört plethron¹⁰⁸ eninde olan Harpasos ırmağının kıyısına vardılar...”

ifadesini kullanır¹⁰⁹. Daha sonra Çoruh Nehri Hesperitler¹¹⁰/Saspierler¹¹¹ topraklarından geçer ve Kolkhis'i¹¹² de kat ederek sularını Karadeniz'e boşaltır.

Işık, Procopios'tan aldığı Çoruh Nehri ile ilgili kısmı şöyle aktarır:

“...Trapezus çok ünlü bir bölgedir. Buraların sağında Tzanika dağları yükselir. Buradan Tzanika dağlarından Boas nehri çıkar, akıntısı dağlık ve ormanlık bir bölgeyi geçtikten sonra Lazika bölgesi boyunca akar ve Pontus Euxeinos'a (Karadeniz) dökülür. Artık ismi Boas değildir. Denize yaklaştıkça bu adı kaybeder başka bir ad alır. Yolculuğunun geri kalanında yerliler ona

¹⁰⁶ Strabon, XII, III, 18.

¹⁰⁷ Kırzioğlu 1976, 29.; Kırzioğlu 1984, 80.

¹⁰⁸ Bir Plethron: 100 Ayak, yaklaşık 29,6 m.dir.

¹⁰⁹ Ksenophon, IV. VII. 18.; Ayrıca bu konu ile ilgili bk., Durmuş 1993, 36.; Durmuş 1997, 285.; Memiş 2005, 11.

¹¹⁰ Ksenophon, VII. VIII. 25.

¹¹¹ Herodotos, I, 104. IV, 37.; Bu konu hakkında bk., Kırzioğlu 1992, 32.; Işık 2001, 198.

¹¹² Diauehi'nin kuzeydoğusundaki Kolkhis hakkındaki ilk yazılı belgeler, Sarduri II.'nin bu topraklara düzenlediği sefer kayıtlarıdır. König 1955-1957.; Kolkhis'in konumu hakkında bk., Herodotos, II. 104.; Ksenophon, IV, VIII, 8-9, 22-23.

*Akampsis derler ve bu ismi kullanırlar. Çünkü artık denize girdikten sonra onu geçmek imkânsız olur burada sularını büyük bir kuvvet ve çabuklukla iter ve böylece denizin içinde uzun bir süre yol alır. Boas nehri için bundan çok daha fazlası söylenebilir...*¹¹³.

Kırzioğlu, Ksenophon'un *Harpasos*, Procopios'un *Akampsis/Boas* olarak isimlendirdikleri Çoruh Nehri'ne bugünkü ismini verenlerin bu bölgeye bu isimle yerleşen Kıpçakların bir kolundan kaynaklandığını ifade eder¹¹⁴.

Çoruh Havzası, maden kaynakları bakımından zengin olarak değerlendirilebileceğimiz bir alanda yer almaktadır. Havzanın neredeyse tamamında zengin bakır yatakları bulunmaktadır.

Modern araştırmalarla da kesinleştiği gibi bakır, demir, kurşun başta olmak üzere altın ve gümüş türünde değerli madenler çağlar boyu kullanılmıştır¹¹⁵. Bu durum bölgenin stratejik ve ticari önemini artırmıştır¹¹⁶.

Havzanın maden bakımından zengin oluşu Strabon'da şöyle açıklanmaktadır:

*“...Karada madenler vardır, daha eski devirlerde gümüş madenleri de olduğu halde, bugün sadece demir madeni kalmıştır. Bu bölge olağanüstü dardır. Zira orman ve madenlerle dolu olan dağlar bunun hemen üstündedir. Böylece madencilerin hayatlarını kazanabilmeleri için madenler burada bulunur...”*¹¹⁷.

Çoruh Havzası coğrafi saha itibari ile oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Dolayısıyla bu saha, tarihi yollarla diğer bölgelere bağlanmaktadır.

Çoruh Vadisi, Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden gelen doğal ve tarihi yolların birleştiği coğrafi alan üzerinde yer alır. Ayrıca, kuzey ve güneyde uzanan sıra dağlar tarihi İran-Trabzon¹¹⁸ transit yolunun geçmesini sağlar¹¹⁹.

Doğu Anadolu ile Karadeniz'i birbirine bağlayan bu yolun, ticari alanda ve doğu-batı arasındaki kültür iletişiminin kurulmasında önemli bir rol oynadığı açıktır. Bu yol Erzurum'dan başlayıp Aşkale'den sora kuzeybatıya yönelerek Kop geçidini aşarak Bayburt'a, daha sonra Vavuk geçidi-Gümüşhane-Zigana geçidi ile Trabzon'a ulaşır. Aynı yol sonraki dönemlerde

¹¹³ Işık 2001, 201.; Çoruh Nehri'ni Akampsis/Akampsis olarak adlandıran diğer çalışmalar için bk., Kinneir 1818, 352.; Tozer 1881, 423.; Bryer-Winfield 1985, 14-15, 54.; Grousset 2005, 18.

¹¹⁴ Kırzioğlu 1984, 89.; Kırzioğlu 1992, 199.

¹¹⁵ Tarkan 1973, 144.; Köse 1991, 286.; Atalay 1992, 352.

¹¹⁶ Karadeniz sahilindeki kolonilerle Urartu arasındaki ticari faaliyete bağlı olarak pek çok Urartu malı Ege ve ötesine götürülmüştür. Slattery 1987, 1.; Birmingham 1961, 385.

¹¹⁷ Strabon, XII. III. 19.

¹¹⁸ Kop ve Zigana geçitleri vasıtasıyla Karadeniz'e ulaşan yol, Erzurum-Trabzon yoludur.

¹¹⁹ Tarkan 1971, 115.; Koşay 1984, 11.; Çetin 1998, 1.; Lloyd 1998, 11.

Trabzon-Erzurum-Bayezid yolu olarak bilinir¹²⁰. Ayrıca, Karadeniz'i bir yay gibi kuşatan bu dağlar, Çoruh Vadisi ile Karadeniz'in kıyı düzlükleri arasında bir duvar gibi yükselirler ve doğu-batı yönünde uzanarak çoğu kez doğal yolların güzergâhını oluştururlar.

Söz konusu ana yolun dışında havzadan Karadeniz'e ulaşmak için Trabzon-Sürmene-Bayburt, Trabzon-Of-Sürmene-Rize-İspir ve Erzurum-Oltu-Yusufeli-Artvin gibi başka birtakım yollarda mevcuttur. Ayrıca Çoruh Nehri vadisini takip eden Bayburt-İspir-Yusufeli yolu da günümüzde pek işlek olmamasına rağmen kısmen kullanılmaktadır¹²¹.

Lehmann-Haupt, onbinlerin geri dönüş için kullandıkları geçitlerden birini gördüğünü, Çoruh, Fırat ve Aras Vadilerini bölen dağlar hakkındaki gözlemlerinin Ksenophon'un bölgedeki tespitleri ile paralellik gösterdiğinden bahsetmektedir¹²².

Bu duruma bağlı olarak, Çoruh vadisini izleyerek Bayburt'a oradan da Thekhes adını verdikleri dağa ulaşıp Karadeniz'i gören Hellen askerlerinin doğal geçitleri kullandıkları bilinmektedir¹²³. Nitekim bu bölge, Urartu kayıtlarında geçit ülkeleri olarak tanımlanmaktadır¹²⁴.

Kuzeydoğu Anadolu'nun doğal yolları, askeri ve ticari amaçlarla çağlar boyunca kullanılmıştır. Karadeniz limanlarına ulaşabilmek için başka güzergâhların düşünülmesi, tarihi gelişmelere ve modern coğrafya araştırmalarına da ters düşmektedir.

Çoruh Havzası'nda, özellikle Bayburt-İspir-Yusufeli hattı ve çevresindeki kalelerin varlığı bu bölgenin çok eskiden beri kullanıma açık olduğunu göstermektedir. Ayrıca, maden yataklarını kontrol altında bulundurabilmek ve kısa zamanda Karadeniz sahiline ulaşabilmek için bu yolların kullanılması kaçınılmaz olmuştur.

Sonuç olarak bölge, Kuzeydoğu Anadolu'nun iskân tarihi ile çağdaş doğal yol şebekesi üzerinde ve stratejik bir öneme sahiptir.

Çoruh Havzası, M.Ö. IV. bin yılsonlarından itibaren Hurri kültürünün etki alanına girmiştir. Hitit kayıtlarına göre M.Ö. 14. yüzyılın başından itibaren Hayaşa ve onunla birlikte anılan Azzi Krallığının çekirdek topraklarını, Bayburt'tan Artvin'in doğusuna kadar uzanan kesim oluşturur. Hayaşalılar bu bölgenin tarihinde önemli bir yer taşır. Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu bölgenin tarihi çağlarının başlamasında etkili olmuşlardır.

Bölge, M.Ö. 11. yüzyılda Asur krallarından Tiglat Pileser I. (M.Ö. 1115–1077) döneminde Daiaeni denilirken, M.Ö. 9. yüzyılda Urartu

¹²⁰ Özmenli 1996, 15.; Tozlu 1997, 33.

¹²¹ Sinclair 1989 II, 269-270.; Tozlu 1997, XIII.; Nehir geçitlerinin tali yol olarak değerlendirilmesi hakkında bk., Gürsoy 1974, 25 vd.

¹²² Lehmann-Haupt 1931, 730.

¹²³ Ksenophon, IV. VII. 19–26.

¹²⁴ Geçit Ülkeleri tanımının yer aldığı Yazılıtaş'ın konumu ve içeriği için bk., HChI no. 23; Melikishvili 1960, 36; Ayrıca bu konu hakkında bk., Sevin 1979, 103.; Belli 1982: 156.; Payne 1995, 39-40.; Ceylan 2001, 41.

krallarından Menua (M.Ö. 810–786) ve Argiştı I. (786–764)’e ait yazıtlarda ise bu topraklar Diauehi şeklinde isimlendirilmiştir. Argiştı I. Diauehi ülkesini Urartu Krallığına dâhil ettikten sonra Diauehi, Urartu Krallığı’nın yıkılışına kadar (M.Ö. 585) idaresini bu devlete bırakmak zorunda kalmıştır¹²⁵.

---

¹²⁵ Pehlivan 1991_a, 29-30.; Pehlivan 1991_b, 30.; Pehlivan 1994, 327.

İKİNCİ BÖLÜM
ÇORUH HAVZASI'NIN TARİH ÖNCESİ
ÇAĞLARI

2. ÇORUH HAVZASI'NIN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI

Eskiçağ Tarihi araştırmalarında yazının önemli bir ölçü olması, zaman olarak bizi sınırlamaya götürür. Tarih öncesi (Prehistorya) ile Tarihi çağlar (Historya) arasındaki bu sınır yazının ortaya çıkışı ile kendiliğinden çizilir. Yazılı ve yazısız tarih arasındaki sürece de Öntarih çağları (Protohistorya) denilmektedir. Yazı, Mezopotamya ve Mısır'da M.Ö. 3200–3000, Anadolu da M.Ö. 2000 de, daha batıda İtalya'da ise M.Ö. 1000 yılında ortaya çıkmıştır¹²⁶. Yazı sayesinde, Eskidoğu (Eski Önasya ve Mısır) dillerinin çözülmesi ile sadece Eskibatıdan (Hellen ve Roma) ibaret olduğu zannedilen Eskiçağ Tarihinin kapsamı ve özellikle de zaman dilimi genişlemiştir¹²⁷.

Tarih öncesi uygarlıklar; Paleolitik (Alt, Orta ve Üst), Mezolitik, Neolitik (Proto, Erken, Orta, Geç) Kalkolitik (Erken, Orta, Geç) ve Tunç Devri (İlk, Orta, Son) olmak üzere beş bölümde incelenir¹²⁸.

Anadolu, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bağlantı sağladığı gibi verimli topraklara da sahiptir. Ayrıca yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, akarsularının bolluğu, ikliminin elverişli olması sonucunda insanlık tarihinin her döneminde çeşitli uygarlıklara beşiklik etmiştir.

Tarih öncesi çağlara ait yerleşmelere ve buluntulara bakıldığında havzanın yukarı ve orta kısımlarında bazı farklar göze çarpar.

Havzanın özellikle yukarı kısmında tarih öncesi çağların hemen hemen tümünde iskânla karşılaşılırken havzanın ortasında en erken yerleşme ya da buluntular şimdilik İlk Tunç Çağına yerleştirilebilir.

2.1. PALEOLİTİK ÇAĞ

İnsanoğlunun Anadolu'daki en eski yerleşmeleri Paleolitik Çağın başlarına kadar uzanır. İnsanlık tarihinin en uzun sürecini oluşturan Paleolitik dönem, taş teknolojisinin gelişimine bağlı olarak Alt, Orta ve Üst olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştır¹²⁹. Paleolitik, Eski Taş Çağı yâda henüz besin üretim aşamasına erişemediklerinden dolayı Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi adı verilen bu evreyle ilgili araştırmalar ancak, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunluk kazanmıştır.

Paleolitik insan topluluklarının yaşam biçimleri toplayıcılık ve avcılığa dayanıyordu¹³⁰. Bu çağ insanı değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya

¹²⁶İplikçioğlu 1990, 16–17.; Kınal 1991, 8.; Akurgal 1995, 21.; İplikçioğlu 1997, 13.

¹²⁷İplikçioğlu 1990, 16.; İplikçioğlu 1997, 13.

¹²⁸İnsanlığın yazı öncesinde geçirdiği evreler için bk., Dinçol 1982, 16.; Kınal 1987, 9.; Memiş 1989, 6.; Akurgal 1995, 21.; Şenel 1995, 52 vdd.; Lloyd 1998, 16.; Umar 1999, 1 vdd., Akurgal 1999, 2 vd.; Sevin 2003, 7 vdd.; Yıldırım 2002, 5 vdd.

¹²⁹Kınal 1991, 10.; Yıldırım 2002, 15.; Sevin 2003, 8.

¹³⁰Ayrıntılı bilgi için bk. Dinçol 1982: 12.; Memiş 1989, 6.; Kınal 1991, 9.; Erzen 1992, 8 vd.; Şenel 1995, 58 vd.; Akurgal 1995, 21.; Lloyd 1998, 24.; Maisels 1999, 107.; Umar 1999, 2.; Akurgal 1999, 3.; Yıldırım 2002, 15.; Sevin 2003, 7.

çalışarak, geniş coğrafi alanlara seyrek ve dağınık durumda yayılmışlardı. Yine bu çağ insanı dördüncü zamanın ilk kısmında çok soğuk iklim koşulları altında yaşamıştır. Ayrıca bu zaman içerisinde köklü iklim değişimleri olmuş, bu değişimlerden hem dünyamız hem de taş devri kültürleri etkilenmiş ve bu kültürler çeşitli bölgelere yayılmıştır. Sözü edilen değişimlerden etkilenen insanlar buldukları yerlerden daha iyi yaşayabilecekleri yerlere gitmişlerdir¹³¹.

Bu çağ insanı mesken olarak, doğal kaya mağaralarını, kaya altı sığınaklarını ve çok ilkel barınakları geçici yerleşim amaçlı kullanmıştır. Üretim konusunda bilgileri olmadığı için geçimlerini avcılık ve toplayıcılık ile sağlıyorlar, günlük yaşantılarını ise doğada bulunan çakıl taşlarından kaba aletler yaparak sürdürmeye çalışıyorlardı. Erkek hayvan avlayarak kadın ise küçük bitkileri toplayarak yaşıyordu. İnsanoğlu dünyada yaşamaya başladığı en eski çağlarda, yaşam kaynağı için vazgeçilmez olan suyun yanında, beslenme ihtiyacını en ilkel yöntemlerle bulunduğu coğrafi alandaki bitkisel ürünlerden karşılamıştır. Bu çağ insanı alet olarak taştan, tek yâda iki taraflı el baltası kullanıyordu. Devrin sonlarına doğru ise, kemikten iğneler ve obsidyenden mızrak uçlarını kullanmıştır¹³².

Bu çağa ait çeşitli teknik ve tipteki taş ve kemikten yapılan aletlerden daha önemli kalıntıları, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde tespit edilmiş olan mağara ve kaya resimleri oluşturur. Bu resimler ilk insanın kültür seviyesini, yazılı belgeler kadar olmasa da, yeterli ölçüde ve anlaşılır biçimde ortaya koyar. Bu sanat eserlerine Kars, Van, Hakkâri, Adıyaman ve Malatya civarındaki bazı yerleşmelerde rastlanmıştır.

İnsanoğlunun ilk geçim kaynağını bitki kökleri, otlar ve ağaç meyveleri oluşturur. Toplayıcılıkta esas olan insanın günlük gereksinimleridir. Bunun içinde insanoğlu sadece bulduğu hazır besinler ile yetinmiş ve bunları kolayca bulabileceği ortamlara doğru yönelmiştir. Toplayıcılık Paleolitik Çağ insanının yaşam biçimidir.

Yine bu çağ insanı için doğadaki yabani hayvanlar büyük bir tehlike oluşturuyordu. Yabani hayvanlar karşısında zor durumda kalan insanoğlu hayatını korumak için de bu çağın bir başka yaşam biçimi olan avcılığı keşfetti. Daha öncesinde bu hayvanlardan kaçan insanoğlu bundan böyle birtakım araç-gereç ve yöntemlerle avlanmaya başladı¹³³.

Bu çağ insanının bıraktığı maddi kültür belgeleri, yani onlardan günümüze kadar gelen kalıntılar arasında genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcıların bulunması bu kültüre Paleolitik (Eski Taş Çağı) isminin verilmesini daha iyi

¹³¹ Çiğdem 1996, 15.; Yıldırım 2002, 16.; Sevin 2003, 7.

¹³² Dinçol 1982, 13.; Memiş 1989, 6.; Kınal 1991, 9.; Akurgal 1995, 21.; Şenel 1995, 53.; Lloyd 1998, 16.; Umar 1999, 2.; Akurgal 1999, 3.; Yıldırım 2002, 15.; Sevin 2003, 7.

¹³³ Şenel 1991, 49 vd.; Çiğdem 1996, 17.;

açıklar. Yapılan araştırmalar sonucu Anadolu'nun Paleolitik Çağının çok zengin olduğu ortaya konulmuş ve Anadolu'nun Paleolitik haritası çizilmiştir.

Anadolu'nun Paleolitik Çağına ait yerleşmelere, yoğun olarak Güney¹³⁴, kısmen Orta ve Doğu Anadolu¹³⁵ ve az sayıda Marmara ve Karadeniz¹³⁶ bölgelerinde rastlanmaktadır.

Coğrafi yapısı dolayısıyla doğal geçitler dışında çevresindeki bölgelere kapalı olan Çoruh Havzası'nın yakın çevresinde, Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta ise Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik döneme tarihlenen yerleşmelere ve bu döneme ait buluntulara rastlanılmıştır.

Paleolitik Çağ araştırmalarının pek az yapıldığı Erzurum ve çevresine ait çalışmaların hemen hepsi Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir¹³⁷. Çevredeki ilk buluntuyu ise Alot tespit etmiştir¹³⁸. Alot, bu aleti 1942'de Erzurum'un doğusunda, Erzurum-Hasankale yolunun 20–25. km. sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında, söz konusu karayolundan 300 m. kadar güneyde ve yola dik duran kurumuş bir dere yatağının yamacında bulmuştur.

Alot'un bulduğu bu aleti, Şenyürek yayınlamıştır¹³⁹. Bu alet kül rengi ve bazalttan yapılmıştır. Aletin bir yüzü işlenmiş uç kazıyıcı olarak yapılmıştır. Daha sonra yan kazıyıcı olarak kullanılan aletin yapım tekniği Şenyürek'e göre olarak levalloisen özelliği gösterir. Alet, 10,3 cm. uzunluğunda, 5,7 cm. genişliğinde ve 2,2 cm. kalınlığındadır¹⁴⁰. Kökten'in Kars'ta bulduğu trakitten yapılmış el baltası, Kansu'nun Sivas'ın Gemerek

¹³⁴ Kansu 1943a, 190.; Bostancı 1952, 137.; Kökten 1955, 271.; Şenyürek-Bostancı 1958a, 147 vd.; Şenyürek-Bostancı 1958b, 171.; Şenyürek 1959, 9.; Kökten 1960, 42.; Şenyürek 1961, 149.; Bostancı 1962, 223.; Bostancı 1968, 51.; Çambel 1971, 25.; Yalçinkaya 1987, 21-38.; Yalçinkaya 1988, 15-38.; Yalçinkaya 1990, 39-57.; Yalçinkaya 1991, 43-70.; Yalçinkaya 1992, 55-70.; Yalçinkaya 1993, 23-42.; Yalçinkaya 1995, 1-25.; Yalçinkaya 1996, 49-70.; Yalçinkaya et al 1997, 1-9.

¹³⁵ Kansu 1939, 93 vd.; Kansu 1943a, 190.; Kansu 1943b, 35.; Kökten 1943b, 601-613.; Kökten 1944b, 659-680.; Kökten 1944a, 464-486.; Kökten 1952, 195-209.; Kökten 1971a, 13-22.; Kökten 1971b, 125-132.; Kökten 1972, 1-2.; Kökten 1974, 1-5.; Kökten 1975, 95-104.; Kökten 1976, 1-3.; Koşay 1984, 12.; Sevin 2003, 12.

¹³⁶ Kökten 1944b, 659.; Kökten 1951, 201-213.; Kökten 1957, 46.; Kökten 1962a, 40.; Kansu 1960, 708-710.; Kansu 1961, 519-520.; Kansu 1963, 657.; Kansu 1964, 205-213.; Kansu 1965, 547-548.; Kansu 1966, 491-492.; Kansu 1972, 22.; Kansu 1977, 628-630.; Gündüzalp 1986, 49 vd.; Özdoğan 1982, 37-49.; Özdoğan 1983, 137-142.; Özdoğan 1984, 63-68.; Özdoğan 1985, 221-232.; Özdoğan 1986a, 409-420.; Özdoğan 1986b, 29-39.; Özdoğan 1988, 157-174.; Özdoğan 1990, 373-388.; Arsebük-Özbaşaran 1994, 17 vd.; Arsebük et al 1990, 9.; Arsebük et al 1991, 17.; Arsebük et al 1992, 1 vd.; Harmankaya-Tanıncı 1996.; Sevin 2003, 8.

¹³⁷ Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da yapılan bu araştırmalar için bk., Kökten 1943b, 601.; Kökten 1943a, 119.; Kökten 1944a, 465 vd.; Kökten 1944b, 659 vdd.; Kökten 1946, 224.; Kökten 1948, 194 vdd.; Kökten 1949, 811 vd.; Kökten 1952, 167.; Kökten 1953, 177.; Kökten 1975, 95.

¹³⁸ Şenyürek 1944, 351–352.; Kökten 1953, 196.;

¹³⁹ Şenyürek 1944, 351 vd.

¹⁴⁰ Koşay bu aletin kalınlığını 6 cm. olarak vermektedir. Koşay 1984, 12.; Ayrıca bk., Pehlivan 1984, 31.; Harmankaya-Tanıncı 1996, Erzurum-Hasankale.

ilçesi yakınlarında bulunduğu iki sleks yonga, volkanik taşlardan yapılmış olup bahsedilen aletle ortak özellikler taşımaktadır. Adı geçen buluntular sayesinde, bu dönemde Doğu Anadolu'nun hem iskân gördüğü hem de bölge için volkanik taşların önemli olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır¹⁴¹.

Ayrıca Erzurum'un 20 km kuzeydoğusunda, Dumlu yakınlarında volkanik taş yataklarının bulunduğu ve bunların bir işleme yeri olarak kullanıldığı ve böylelikle Erzurum ve çevresinin Alt Paleolitik Çağdan itibaren iskân gördüğü artık kabul görmektedir¹⁴².

Kars ve çevresinde Paleolitik Çağ (Alt, Orta ve Üst) ve sonrasına ait verilerin büyük bir çoğunluğu Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁴³.

Alt Paleolitik Çağa ait yerleşme ve buluntulara, Kars ili Susuz ilçesi yakınlarındaki Ağzıaçık¹⁴⁴ ve Cilavuz¹⁴⁵, Kars merkeze bağlı Ocaklı Köyü yakınlarındaki Ani ve çevresinde¹⁴⁶ ve Kağızman ilçesi yakınlarında Aladağ eteklerindeki Tombultepe'de¹⁴⁷ rastlanmıştır. Bu yörede Orta Paleolitik Çağa ait yerleşmeler arasında Kars il merkezi yakınlarında Borluk Deresi vadisindeki Borluk Deresi¹⁴⁸ ve Kağızman ilçesi Camuşlu köyü yakınlarındaki Kurbanaga Mağarası¹⁴⁹ yer alırken, Üst Paleolitik Çağa ait tek yerleşme yine Camuşlu köyü sınırları içerisinde kalan Yazılıkaya'dır¹⁵⁰.

Kars yakınlarında ayrıca, Epipaleolitik'te denen, Paleolitik Çağdan Neolitik Çağa geçişi hazırlayan Mezolitik/Epipaleolitik ve insanlık tarihi için devrim sayılabilecek değişimlerin yaşandığı Neolitik Çağa tarihlenen yerleşmelerde bulunmaktadır¹⁵¹.

Çoruh Nehri'nin Orta havzasında yer alan İspir (Harita-6) ve Yusufeli'nin (Harita-5) tarih öncesi çağları ile ilgili çalışmalar henüz oluşum safhasındadır. Bu çalışmanın, bu anlamda birtakım eksiklikleri kısmen de olsa tamamlayıcı nitelikte olması planlanmıştır. Çoruh Vadisi, tarih öncesi insanın yaşaması için gerekli tüm şartları taşımaya rağmen tarihi ve arkeolojik araştırmaların eksik yâda yetersizliğine bağlı olarak, havzanın bu bölgesinde

¹⁴¹ Şenyürek 1944, 352.; Goetze 1957, 15.

¹⁴² Koşay 1984, 12.; Pehlivan 1984, 32.

¹⁴³ Kökten 1943a, 119 vd.; Kökten 1943b, 601 vd.; Kökten 1944b, 671.; Kökten 1944a, 471.; Kökten 1947, 223 vdd.; Kökten 1952, 171.; Kökten 1953, 189.

¹⁴⁴ Kökten 1943a, 602.; Kökten 1944a, 472.; Kökten 1953, 196.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Ağzıaçık.; Ceylan 2001a, 29.; Bingöl 2003, 17.

¹⁴⁵ Kökten 1944a, 472.; Kökten 1948, 197-198.; Harmankaya-Tanıdı 1996: Cilavuz/Susuz.; Ceylan 2001a, 29.; Bingöl 2003, 19.

¹⁴⁶ Kökten 1943a, 120.; Kökten 1948, 197-198, 203.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Ani Çevresi.; Ceylan 2001a, 29.; Bingöl 2003, 18.

¹⁴⁷ Harmankaya-Tanıdı 1996, Tombultepe.; Bingöl 2003, 19-20.; Ceylan 2001a, 29.

¹⁴⁸ Kökten 1943a, 120.; Kökten 1948, 198, 199.; Kökten 1943b, 608.; Kökten 1953, 196.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Borluk Deresi.; Ceylan 2001a, 29.; Bingöl 2003, 23 vd.

¹⁴⁹ Pehlivan 1984, 30.; Ceylan 2001a, 29.; Bingöl 2003, 25-26.;

¹⁵⁰ Pehlivan 1984, 30.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Yazılıkaya.; Ceylan 2001a, 30.; Bingöl 2003, 30 vd.

¹⁵¹ Kars ve çevresinin tarih öncesi çağları hakkında geniş bilgi için bk., Bingöl 2003,15 vdd.

tarikh öncesi dönemlerden Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik Çağa ait ne bir yerleşim yerine ne de başka birtakım buluntulara bugüne kadar rastlanmamıştır. Bu bölgede en erken yerleşme Tunç Çağı ile başlar, günümüze kadar da kesintisiz olarak sürer.

Ancak, havzanın yukarı kısmı içerisinde yer alan Bayburt'ta (Harita-7), en eski çağlardan, Paleolitik ve Mezolitik/Epipaleolitik dönemlerden kalma yerleşim yerlerine ve birtakım buluntulara rastlanmıştır.

2.1.1. Alt ve Orta Paleolitik

Alt Paleolitik Çağda, ilk insanın yaşantısı ile ilgili bilgiler çok kısıtlıdır. Bunun sebebi taş aletlerin dışında başka hiçbir belgenin günümüze ulaşmamasıdır. Bu dönemdeki en eski yerleşme Avrupa kıtasındadır ve 950.000 yıl öncesine dayandırılmaktadır¹⁵². Bu tarihlenmeye, yontma taş aletlerle birlikte ele geçen hayvan kemiklerine uygulanan tarihlendirme yöntemleri sonucunda varılmıştır¹⁵³.

Türkiye'de de görülen yontma taş alet türlerinden en dikkati çeken ve önceleri el baltası olarak isimlendirilen çekirdeklerin, az sayıda büyük yongaların çift yüzünün, kenarlarının keskinleştirilmesi amacı ile oluşturulan iki yüzeyli aletlerdir. Bu aletlerin tam işlevi bilinmemekle birlikte, kesme, kırma ve kazıma gibi amaçlarla kullanıldığı sanılmaktadır¹⁵⁴. Bu çağda, iki yüzeylilerden başka, Clactonien teknikte yapılmış yonga ve dilgiler ile Levalloisen teknikte yontma taş endüstrisini yansıtan aletlerde rastlanmıştır.

Türkiye'de bu aletlerin benzerlerine İstanbul'da Küçük Çekmece gölü kuzeyindeki Yarımburgaz Mağarasında rastlanmıştır¹⁵⁵. Ayrıca Antakya yakınlarındaki Altındere'de¹⁵⁶ de yonga alet endüstrisini aydınlatan buluntuların ortaya çıkması bu çağı daha iyi açıklar.

Orta Paleolitik Çağda, insanın medeniyet yolundaki ilk becerisi, ateşin keşfedilmesidir¹⁵⁷.

Toplayıcılık ekonomisinde kadın ve erkek arasında iş bölümü bulunmamaktadır. Erkekler avcılığa geçerken, ekonomik ve sosyal yapıda da değişikliklere yol açmışlardır. Orta Paleolitik Çağda, kullanılan aletler silah olarak da kullanılmaya başlanmış, aletlerin daha da geliştirilmesi ile insanların hayvanlara karşı bunları kullanması avcılığı başlatmış ve toplayıcılık

¹⁵² Arsebük 1995, 74.

¹⁵³ Harmankaya-Tanıdı 1996, 14.

¹⁵⁴ Yalçınkaya 1989, 9.; Harmankaya-Tanıdı 1996, 14-15.

¹⁵⁵ Kansu 1972, 22 vd.; Arsebük et al 1991, 17.; Arsebük et al 1992, 1 vd.; Arsebük-Özbaşaran 2001, 5-7.; Arsebük et al 1990, 9.; Özdoğan 1982, 37-49.; Özdoğan 1983, 137-142.; Özdoğan 1984, 63-68.; Özdoğan 1985, 221-232.; Arsebük-Özbaşaran 1994, 18 vd.; Özdoğan 1986a, 409-420.; Özdoğan 1986b, 29-39.; Özdoğan 1988, 157-174.; Özdoğan 1990, 373-388.; Özdoğan 2001, 8-11.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Yarımburgaz.

¹⁵⁶ Şenyürek 1961, 149.

¹⁵⁷ Memiş 1989, 7.; Akurgal 1995, 21.; Şenel 1995, 61.; Çiğdem 1996, 16 vd.; Akurgal 1999, 3.; Yıldırım 2002, 15.;

ekonomisinin aşılmasında önemli rol oynamıştır. Avcılığın başlaması toplayıcılığın önemini de ortadan kaldırmamıştır¹⁵⁸.

Bu dönemde, yonga alet endüstrisinde ağırlıklı olarak kenar kazıyıcılar ve uçlar, çekirdek içerikli endüstrilerde ise disk biçimli çekirdekler bulunmaktadır. Yontma taş aletlerin yanında kemik aletlerin kullanılması hammadde olarak sadece taşın kullanılmadığını gösterir¹⁵⁹.

Anadolu'da Orta Paleolitik Çağa ait yerleşme ve konak yerlerinin çokluğu bu döneme ait alet ve buluntuların tümüyle ortaya konulmasına ve dolayısıyla bu çağın Anadolu'daki varlığının kesinleşmesine sebep olmuştur.

Türkiye'de, Orta Paleolitik Çağa tarihlenen yerleşmeler arasında bu döneme ait tabakalarının kalınlığı ile Antalya yakınlarındaki Karain Mağarası¹⁶⁰ dikkat çeker. Ayrıca Antakya yakınlarındaki Tıkalı Mağara¹⁶¹ yalnız bu çağı kapsayan buluntuları ile önem kazanır.

Çoruh Havzası'nda, özellikle Paleolitik ve Mezolitik Çağ araştırmaları neredeyse hiç yapılmamıştır. Buda bölge için büyük bir eksikliğe ve bunun yanı sıra bölgenin tarihi ve arkeolojisi hakkında yapılan değerlendirmelerin bilinçsiz ve yanlış yapılmasına neden olmuştur. Havzanın insan yerleşimine son derece elverişli olması ve özellikle Kalkolitik Çağın sonu ve Tunç Çağının başlarından itibaren yoğun yerleşme görmesi, Paleolitik Çağdan itibaren yerleşme görme olasılığını daha da kuvvetlendirmektedir.

Havzanın yukarı kısmında, Çoruh Nehri'nin kollarından Gez Deresi vadisinde, Alt ve Orta Paleolitik Çağa ait konaklama yerine ve bazı aletlere rastlanırken, yine bu bölgede, Bayburt ilinin 5 km. kadar kuzeydoğusunda bir mağarada şüpheli de olsa Mezolitik/Epipaleolitik Çağa tarihlenen mikrolitlere ve işlenmiş taşlara rastlanması, bilinenlerin aksine, araştırma sahasının bu kısmının en eski çağlardan itibaren iskân gördüğünü teyit etmektedir¹⁶².

2.1.1.1. Gez Alanı

Gez Alanı (Figür 7–8), Bayburt'un 13 km. güneydoğusunda, Çoruh Nehri ile birleşen Gez Deresi'nin batı yamacında ve Gez köyünün hemen batısındadır. Taraça veya düz yerleşim yeri görünümü veren Gez Alanı'nın yaklaşık 2 km. kadar güneydoğusunda Çoruh Nehri ve Bayburt-Erzurum karayolu bulunmaktadır.

Karadeniz Teknik Üniversitesinden jeologlardan oluşan bir ekibin kendi alanlarında yaptıkları çalışmalar sonucu tesadüfen bulunan aletlerden

¹⁵⁸ Şenel 1995: 58.

¹⁵⁹ Harmankaya-Tanıdı 1996, 16–17. Yalçinkaya 1989, 11.

¹⁶⁰ Kökten 1947_a, 161.; Kökten 1948, 225.; Kökten 1949, 819.; Kökten 1952, 199.; Kökten 1955, 271.; Kökten 1957, 46.; Kökten 1962_b, 43.; Yalçinkaya 1987, 21.; Yalçinkaya 1988, 15.; Yalçinkaya 1989, 75 vdd.; Yalçinkaya 1990, 35 vd.; Yalçinkaya 1991, 43.; Yalçinkaya 1992, 33.; Yalçinkaya 1994, 23.; Yalçinkaya et al 1997, 1.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Karain.

¹⁶¹ Şenyürek 1959_a, 9.; Şenyürek 1959_b, 688.

¹⁶² Gündüzalp 1986, 49-54.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Gez Alanı.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Killiğin Mağarası.

biri obsidyenden, diğerleri ise bazalttan yapılmıştır¹⁶³ (Figür 9–10). Bazalt ve obsidyen bölgenin yerli kayacı değildir. Taş aletlerin bu alana çok yakındaki geçici bir yurt yerinden Çoruh Nehri'nin sürükleyip getirmesi sonucu ulaştığı düşünülmektedir. Yani In situ durumda değildirler. Gündüzalp'in, aletlerin bu alana bir başka yerden geldiği ve bunların bölgede bulunmayan malzemelerden yapıldığı görüşüne katılmakla beraber, bizim bölgede gerçekleştirdiğimiz araştırmaların sonuçlarına göre, Çoruh Nehri'nin bu alana olan uzaklığı ve nehrin akış yönü dikkate alındığında söz konusu aletlerin sürüklenme sonucu buraya geldiği yönündeki görüşlerin bir daha değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Aletlerin tipolojik değerlendirmesini Gündüzalp gerçekleştirmiştir¹⁶⁴. 12.4x7.6x3.9 cm. ebatlarında bademsi bir biçime sahip iki yüzeyli el baltasının dip kısmı kalın, uç kısmı incedir. Aletin biçim ve tekniği dip tarafından dikine yongaların alınmış olması açısından, Hatay Dülük el baltaları¹⁶⁵ ve Gaziantep-Narlı yolunun 28. km. sinde Metmenge köyü yakınlarında bulunan el baltaları¹⁶⁶ ile yakın benzerlik göstermesi sonucu bunun bir Acheulléen endüstrisi ürünü olduğu belirtilmektedir¹⁶⁷.

Gez Alanında el baltasından başka yonga aletlerde (èclat) bulunmuştur. Bu yongalar farklı büyüklüklerde olmakla birlikte üçgene yakın biçimleri ile el baltalarını hatırlatır. Bir el baltası gibi kullanılacak durumda olan bu aletin üst yüzünün sağ tarafında geniş bir kabuk bulunmakla birlikte yüzün sol tarafından iri yongalar alınmıştır¹⁶⁸.

Daha küçük boyutlu buluntular arasında hepsi ince yongalardan yapılan uçlar önemli bir yer tutar. Bu uçlar arasında boyut ve teknik özellikler açısından pek fark bulunmaz. Bunların, büyük bir kısmında vurma yumrusu vardır. Vurma yumrusu olmayanların her üç kenarı da keskindir. Gündüzalp, Gez Alanında bulunan bu uçlar ile Karain Mağarasında¹⁶⁹ bulunan silex'den yapılmış Levalloiso-Moustèrien tipteki bazı uçlar arasında yakın benzerlikler bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁰

Buluntular arasındaki tek obsidyen alet olan lam, bazalttan yapılan lamlara göre oldukça küçüktür. Bu lamlar yan kazıyıcı olarak kullanılmıştır. Hemen hepsinde vurma yumrusu açık bir profil vermektedir. Bu aletlerden 7.8x3.3x1.7 cm. ebatlarında olanı hem yan hem de uç kazıyıcı olarak kullanılmıştır. Bunun yanında, 3.9x3.6x1.2 cm. ve 4.5x3.1x0.9 cm. ebatlarındaki aletler Gündüzalp'e göre, Kökten'in Elâzığ-Muş arasında ve

¹⁶³ Özsait 1999, 35.

¹⁶⁴ Gündüzalp 1986, 50 vd.

¹⁶⁵ Kökten 1947b, 234.

¹⁶⁶ Erguvanlı 1946, 375. Lev. XLV., no: 4-6.

¹⁶⁷ Gündüzalp 1986, 50. T.I, Res. 5-7.

¹⁶⁸ Gündüzalp 1986, 51. T.II, Res. 8,9.

¹⁶⁹ Kökten 1955, 271. Lev. VI.

¹⁷⁰ Gündüzalp 1986, 51. T. III, Res. 10-19.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Gez Alanı.

Adıyaman'da (Prin) tespit ettiği kazıyıcılar¹⁷¹ ile Karain mağarasında Moustèrien kültür evresine ait olduğunu belirttiği kazıyıcılar¹⁷² ile ortak özellikler gösterir¹⁷³.

Gez Alanından elde edilen bir başka grup içinde yer alan aletler ise yan ve uç kazıyıcılardır. Yan kazıyıcılar hemen hemen aynı özellikleri taşır. Ancak bunlardan birinde negatif yonga izleri iki iken diğerinde üçtür. Her ikisinde de keskin kenarların rötuşlu olduğu görülmektedir. Uç kazıyıcılar ise genellikle kısa ve ince lamalar üzerine yapılmışlardır. Bunların ise yan kenarları ve uç kısımları rötuşludur. Boyutu diğer ikisine göre daha büyük olanın alt yüzü farklıdır. Diğerlerinde kopma yüzü düzdür.

Buradan toplanan son grup aletlerin içerisinde bazalttan özler de vardır. Her tarafından yonga alınması ile adeta yumru durumuna gelmiştir. Bu yongalara ait izlerin birçoğu koyu siyah renktedir. Kurs biçiminde olan bir başka üst yüzü kabukla kaplı ve dışbükey özün hammaddesi Çoruh Nehrinden toplanan çakıllardan yapılmıştır. Bunun alt yüzünden dört yonga alındığı negatif izlerden görülmektedir¹⁷⁴.

2.2. MEZOLİTİK/EPİPALEOLİTİK ÇAĞ

Paleolitik Çağdan sonra insanoğlu, Mezolitik/Epipaleolitik ya da Orta Taş Çağı adı da verilen dönemi yaşamıştır.

Günümüzden 10.000–9.000 yıl kadar önce yeni iklim koşulları belirlemeye başlamış dünya da bundan büyük ölçüde etkilenmişti.

Bu gelişmeler, günümüz çevre şartlarına çok benziyordu. Bundan dolayı bitki ve hayvan türleri de değişmeye başlamıştı. İnsanoğlu ekolojik ortamdaki bu değişikliklere ayak uyduruyordu.

Bu gelişmeler Paleolitik Çağdan, Neolitik Çağa gidişi hazırlayan, yani geçiş sürecini oluşturan Mezolitik Çağı başlatıyordu¹⁷⁵.

Paleolitik Çağın devamı gibi görülen bu çağda insanlar hâla mağaralarda yaşayıp, avcılık ve toplayıcılığa devam etmişler, nehir veya göl kenarlarında balık avlamışlardır.

Yavaş yavaş mikrolit aletli bir endüstriye geçilmiş, obsidyen ve çakmaktaşı aletlerin ahşap bir sopa, sıra halinde çakılması ile yapılan orakların ortaya çıkması dönemin buluşları arasındadır.

Bu da bu çağ insanının üretime doğru gittiğini gösterir. Nitekim dönemin sonlarına doğru gıda üretimine doğru bir yönelme vardır.

Su ihtiyaçlarını karşılamak için her defasında nehir kenarlarına gitmekten sarnıç yaparak kurtulmuşlar. Killi toprağın su geçirmediğini fark

¹⁷¹ Kökten 1947c, 438–439. Lev. XCVII, 1–7, 9.

¹⁷² Kökten 1955, 276, Lev. I.

¹⁷³ Gündüzalp 1986, 52. T. IV-V, Res. 20–24.

¹⁷⁴ Gündüzalp 1986, 53. T. V-VI, Res. 24–29.

¹⁷⁵ Memiş 1989, 7.; Kınal 1991, 12.; Akurgal 1995, 21.; Harmankaya-Tanıncı 1996, 17.; Yıldırım 2002, 18.; Sevin 2003, 14.;

etmişler ve yerde açtıkları çukurların içini killi toprakla sıvayarak sarnıçların ilkel şeklini ortaya koymuşlardır¹⁷⁶.

Taş aletler, Paleolitik Çağın özelliklerini sürdürmekle birlikte daha çeşitli ve daha kullanışlı şekiller gösterir.

Bunun yanında kemik alet kullanımında da bir artış görülür.

Sıcak iklime ait hayvan kemiklerinin bulunması, ayrıca iklim şartlarının değiştiğinin de göstergesidir.

Mikrolit denen, obsidyen ve çakmak taşlarından yapılan küçük taş aletlerin ortaya çıkması bunların bulunduğu her yere Mezolitik Çağ yerleşmesi gözü ile bakılmasına sebep olmuştur¹⁷⁷.

Anadolu'da bu çağın yaşandığını gösteren mikrolit aletlere, Samsun Tekeköy'de¹⁷⁸, Antalya Belbaşı¹⁷⁹ ve göller bölgesinde Baradız¹⁸⁰ mağaralarında yoğun olarak rastlanmıştır.

Havzanın yukarı kısmında, Karadeniz Teknik Üniversitesinden jeolog bir ekibin Karadeniz Bölgesinde yaptığı jeolojik amaçlı araştırma ve incelemelerde Erenli Köyü yakınlarında Killiğin mağarasında mikrolit aletlere rastlanmıştır.

2.2.1. Killiğin Mağarası

Bayburt'a 2 km. uzaklıkta bulunan Erenli (Duduzar) köyünün yaklaşık 1 km. kuzeydoğusundadır.

Mağara (Figür 11–13), Killiğin sırtı adı verilen bir tepenin güneybatı yamacındadır. Yağmur suları ile aşınan bu bölümde arazi oldukça düzdür. Kalker bir malzemeye sahip mağaranın giriş kısmı güneye bakmaktadır. Kısmen dağlık bir alanda yer alan mağara çok büyük değildir. Giriş kısmının genişliği 6 m., yüksekliği 1.5 m.dir. Derinliği 8 m. olan mağaranın iç kısımdaki yüksekliği 4 m. kadardır.

Gündüzalp, Gez Alanındaki gibi büyük aletlere rastlanmadığını ancak mağaranın ağız kısmında çok az miktarda bazalttan yapılmış mikrolitler bulunduğunu belirtmektedir (Figür 14). Ağız kısmından başka, mağaranın bulunduğu alanda da alet niteliği taşımayan Gez Alanında bulunan aletlerle aynı kaliteye sahip bazı parçalar elde edilmiştir¹⁸¹.

¹⁷⁶ Kınal 1991, 13.; Yıldırım 2002, 18.

¹⁷⁷ Kınal 1991, 11.; Akurgal 1995, 21.; Şenel 1995, 59.; Harmankaya-Tanıdı 1996, 17.; Akurgal 1999, 3.; Sevin 2003, 15.;

¹⁷⁸ Kansu 1944, 673, 677. Şek. 2–4.; Kökten 1944a, 470.; Kökten 1947b, 224.; Kökten 1952, 176.; Kökten 1953, 190.; Kınal 1991, 11.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Tekeköy/Fındıcak.

¹⁷⁹ Bostancı 1962, 233 vd.; Bostancı 1968, 51.; Koşay 1963, 298.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Belbaşı.

¹⁸⁰ Kansu 1944, 676. Şek. 1.; Kökten 1952, 183.; Kınal 1991, 12.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Baladız/Baradız.

¹⁸¹ Gündüzalp 1986, 53–54. T.VII.,Res. 31–32.

Bu mağara ve çevresindeki buluntular ve tarihlmeleri ile ilgili pek fazla bilgi verilmemektedir. Harmankaya ve Tanındı, kesin olmamakla birlikte, bunların Mezolitik/Epipaleolitik Çağa ait olduğunu ifade etmektedirler¹⁸².

Havzanın bu kısmında yerleşim, geçici de olsa, Mezolitik Çağın sonundan Kalkolitik Çağın sonuna kadar bilinmeyen bir takım nedenlerden dolayı kesintiye uğrar. Bunun nedeni belki de bölgede Neolitik Çağa¹⁸³ ait yerleşme olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu da bölgenin tarih öncesi çağları için cevaplandırılması gereken sorular arasındadır.

2.3. KALKOLİTİK ÇAĞ

Kalkolitik, Bakır Taş Çağı adı verilen bu safhaya “İleri Üretici Dönem”¹⁸⁴ de denir.

Bu çağın en belirgin özelliği insanoğlunun madeni keşfi ile beraber taş aletlerin yerini bakırın almasıdır. Başlangıçta maden ziynet eşyası ve iğne gibi eserlerin yapımında kullanılacak kadar nadirdir. Daha sonraları, madenin artmasına bağlı olarak, silahlar da madenden yapılmaya başlandı. Ancak eski devrin cilalı taş baltaları, obsidyen aletleri, kemik ve pişmiş topraktan yapılan araç-gereçler de az da olsa varlığını ve kullanımını sürdürmüştür¹⁸⁵.

Anadolu'nun Kalkolitik Çağı genellikle M.Ö. 5500–3000¹⁸⁶ yılları arasına tarihlendirilir.

Bu çağda, uygarlık ve yaşam biçiminde Neolitik Çağa göre köklü değişiklikler olmamış ise de tarım ilerlemiş, aletler daha da gelişmiştir. Dokumacılığında yine bu çağda başladığı sanılmaktadır. Çömlekler, çömlekçi çarkı henüz bilinmediğinden elde yapılmakta, bazı yerlerde ise bunların üzerine kalın bir astar çekildikten sonra geometrik süslemeler yapılmaktadır. Kalkolitik Çağ insanlık tarihinde Taş Çağı ile Tunç Çağı arasında bir geçiş dönemi olmuştur. Yapılan kazılarda, bu dönem kalın tabakalar halinde

¹⁸² Harmankaya-Tanındı 1996, Killiğin Mağarası.

¹⁸³ Neolitik çağ hakkında daha geniş bilgi için bk., Memiş 1989, 7.; Kınal 1991, 13 vd.; Şenel 1995, 148 vd.; Akurgal 1995, 21 vd.; Lloyd 1998, 22.; Umar 1999, 3 vd.; Akurgal 1999, 3 vdd.; Yıldırım 2002, 22.; Sevin 2003, 18.

¹⁸⁴ Kalkolitik terimi, bakır (Khalkos) ve taş (Lithos) kelimelerinden türetilerek, Kalkolitik Çağ ya da Bakırtaş Çağı anlamında kullanılmıştır. Ancak zamanla “İleri Üretimcilik Çağı” bk.; Sevin 2003, 78.; Yıldırım 2002, 28, veya “İlk Üretim Safhası” gibi tanımlarda kullanılmıştır, bk.; Esin 1969, 18.; Esin 1979_a, 5 vdd.

¹⁸⁵ Dinçol 1982, 14.; Memiş 1989, 9.; Kınal 1991, 18.; Akurgal 1995, 24.; Akurgal 1999, 8.; Umar 1999, 8.; Yıldırım 2002, 29.; Sevin 2003, 78.

¹⁸⁶ Akurgal 1995, 24.; Ayrıca, Memiş M.Ö. 5000-3000 yılları arasına (Memiş 1989, 10.); Lloyd eserinin başına koyduğu zaman dizinde M.Ö. 4500-3000 yıllarına (Lloyd 1998, IV.); Umar, M.Ö. 5000–2500 yılları arasına (Umar 1999, 8.); Naumann, bu çağın sınırlarının kesin olarak saptanamadığını belirtmekle birlikte, M.Ö. 6. bin yıl ortası ile 4. bin yılsonlarına yerleştirmektedir (Naumann 1998, 495.); Sevin ise, Naumann'ın verdiği tarihe yakın bir tarihleme ile M.Ö. VI. bin yılın ilk yarısı ve IV. bin yılın sonlarını önerir (Sevin 2003, 78). Son olarak bu dönemi Aktüre M.Ö. 5600–3500 arasına tarihllemektedir. Aktüre 1997, 62.

görüldüğünden uzun süre devam etmiştir. Bu çağda Anadolu keramiği, Mezopotamya keramiklerinin etkisinde kalmakla beraber hiçbir zaman bunların taklidi olmamıştır. Ancak yinede bu çağı diğer bölgelerden ayırıcı özellikler net olarak ortaya konulabilmiş değildir.

Bu devirde batı Anadolu'da yaşayanlar ölümlerini şehir dışına, orta ve doğu Anadolu'da yaşayanlar ise şehrin içine gömüyorlardı. Ayrıca, toprak, sandık ve küp mezar gibi bir takım mezar çeşitleri de bulunuyordu. Ayrıca küp mezarlarda küpün içine ölen kişinin kişisel eşyaları ve silahları da konulmuştur. Bu adetler, Anadolu insanının bu dönemdeki dinsel çeşitliğini de gösterir¹⁸⁷.

Bakır-Taş Çağı ile madenin kullanılmaya başlanması insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlamıştır. Herkesin ilgisini çeken bakırı elde etmek için karşılığında dokuma, keramik gibi mamul eşyalar ve değerli maddelerle değiştirme isteği ticareti doğurmuş, bu da karşılıklı haberleşmeyi getirmiştir¹⁸⁸.

Kerpiç, yapı malzemesi olarak mimaride varlığını sürdürmekte bunun yanı sıra yapılarda taş temellerde görülmeğe başlamıştır. Bu devrin en önemli özelliği, içine tavandan girilen alt katları ambar görevi gören iki katlı evlerin yapılmasıdır. Anadolu'nun bazı yerlerinde megaron¹⁸⁹ planlı evler yapılırken bazı yerleşim alanları eskiye göre daha büyütülmüş ve bunların etrafı surlarla çevrilmiştir. Böylece M.Ö. 4. binin sonlarına doğru kentler oluşmaya başlamıştır¹⁹⁰.

Kalkolitik Çağdan Neolitik Çağa geçiş aşamasını da sayarsak Anadolu Kalkolitiği Proto, Erken, Orta ve Geç olmak üzere dört safhada incelenir.

Anadolu'da genellikle, Neolitik tabakaların hemen üstünde yer aldığından, Erken Kalkolitik Çağ, birçok özelliği ile Neolitik Çağın bir devamı gibi görünmektedir.

Anadolu'nun büyük bir bölümünde yaşanan Kalkolitik Çağ kültürleri büyük ihtimalle değişik coğrafi koşullar, kültür gelenekleri ve etnik yapıdan kaynaklanan ve özellikle de madenlere bağlı olarak farklılıklar gösterirler.

Anadolu'nun doğu ve güneyinde boyalı keramik kültürleri görüldüğü halde orta ve kuzey Anadolu'ya bu kültür girememiştir. Bunu coğrafi faktörlere bağlı kalarak izah etmek isteyenler dağların uzanışına bağlarlar ki, Toros dağ silsilesi bu bölgeleri birbirinden ayırmaktadır.

Güney Anadolu'nun Kalkolitik Çağında Neolitik Çağın köy kültürleri devam ederken doğu, batı ve orta Anadolu'da daha büyük yerleşmeler ortaya

¹⁸⁷ Memiş 1989, 9.; Kınal 1991, 33.; Umar 1999, 8.; Akurgal 1999, 8.; Sevin 2003, 78.

¹⁸⁸ Akurgal 1995, 24 vd.; Yıldırım 2002, 32.; Sevin 2003 93.;

¹⁸⁹ Dar cepheli, ince uzun bir yapı türü. Önde giriş kısmı ile daha arkada ocaklı büyük bir salondan oluşmaktadır.

¹⁹⁰ Memiş 1989, 10.; Kınal 1991, 32.; Akurgal 1995, 25.; Şenel 1995, 198.; Naumann 1998, 495.; Yıldırım 2002, 31.

çıkmıştır. Adı geçen bölgeler arasında görülen bu kültürlerde zaman bakımından da belirgin farklar bulunmaktadır.

Bölgesel farklılıklara göre, güney Anadolu Kalkolitikini aydınlatan yerleşmelerden biri, Neolitik tabakaların hemen üstünde, Kalkolitik Çağın tüm evrelerinde yerleşim gören ve Mezopotamya'ya has malları ile dikkat çeken Mersin yakınlarındaki Yumuktepe'dir¹⁹¹. Tarsus yakınlarındaki Gözlükule¹⁹² ise güney Anadolu'nun bu dönemdeki kronolojisini Erken, Orta ve Geç Kalkolitik Çağa ait buluntuları ile tamamlamaktadır. Erken dönemde Mezopotamya ile ilişkilerinden dolayı Halaf kültürü hâkimken, orta Kalkolitikte Obeid kültürü ön plandadır. Güney Anadolu'da orta Kalkolitik Çağa ait bir başka yerleşme Gaziantep'in İslahiye ilçesi yakınlarındaki Tilmen Höyüktür¹⁹³. Höyükte Roma döneminden orta Kalkolitik Çağa kadar inen keramikler bulunmuştur. Bunların boyalı olanlarından bazıları Obeid kültürünü yansıtır.

Batı Anadolu'da Denizli'nin Çivril ilçesi yakınlarındaki Beycesultan¹⁹⁴ orta ve geç Kalkolitik çağa ait zengin bir yerleşme yeridir. Beycesultan'ın keramik endüstrisi oldukça kabadır. Ayrıca bazılarının üzerinde beyaz boya ile yapılmış nakışlar da bulunmaktadır. Anadolu'nun batısında iki safha gösteren ve özellikle kilden yapılmış çıplak kadın heykelcikleri ile dikkat çeken bir başka yerleşme Burdur yakınlarındaki Hacılar'dır¹⁹⁵. Hacılar'ın bir diğer önemli özelliği yerleşmenin etrafının çevre duvarlarıyla kaplı olmasıdır. Burdur yakınlarındaki Kuruçay Höyük¹⁹⁶ Batı Anadolu'nun en zengin höyüklerinden biridir. Neolitik Çağın başlarından, İlk Tunç II' ye kadar

¹⁹¹ Özgüç 1947_a, 168-169.; Şenyürek 1954, 1-25.; Kınal 1991, 19.; Sevin-Caneva 1995, 27-29.; Sevin-Caneva 1996, 77-78.; Sevin-Caneva-Köroğlu 1997, 27-28.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Yumuktepe.; Umar 1999, 10.

¹⁹²Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Gözlükule.; Kınal 1991, 20.; Sevin 2003, 98.

¹⁹³ Alkım 1960, 7-9.; Alkım 1962_a, 5-6.; Alkım 1962_b, 447-501.; Alkım 1963_a, 537-541.; Alkım 1963_b, 27-28.; Alkım 1963_a, 537-541.; Alkım 1963_b, 27-28.; Alkım 1964_a,5-7.; Alkım 1964_b, 564-568.; Alkım 1964_c, 23-25.; Alkım 1965, 5-17.; Alkım 1967_b, 69-78.; Alkım 1970_a, 490-494.; Alkım 1970_b, 29-35.; Alkım 1970_c, 29-31.; Alkım 1971, 341-344.; Alkım 1972, 39-50.; Alkım 1973_a, 62-65.; Alkım 1974_a, 5-16.; Alkım 1974_b, 23-30.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Tilmen Höyük.

¹⁹⁴ Lloyd 1957, 42-43.; Lloyd 1958, 12-13.; Lloyd-Mellaart 1955, 39-92.; Lloyd-Mellaart 1956, 101-135.; Lloyd-Mellaart 1957, 27-36.; Lloyd-Mellaart 1958, 93-125.; Lloyd-Mellaart 1959, 35-50.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Beycesultan.

¹⁹⁵ Mellaart 1958_a, 9-33.; Mellaart 1958_b, 127-156.; Mellaart 1959_a, 51-65.; Mellaart 1959_b, 23-24.; Mellaart 1960_a, 83-104.; Mellaart 1960_b, 67-68.; Mellaart 1961, 39-75.; Mellaart 1962, 29-34.; Duru 1996_b, 53-56.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Hacılar.

¹⁹⁶ Özsait 1979, 101-106.; Özsait 1986, 63-66.; Özsait 2001, 122.; Duru 1980, 224-225.; Duru 1981_a, 48-51.; Duru 1981_b, 5-8.; Duru 1981_c, 195-196.; Duru 1983, 31-38.; Duru 1984, 67-69.; Duru 1985, 5-10.; Duru 1986_a, 23-27.; Duru 1986_b, 55-61.; Duru 1987_a, 75-80.; Duru 1987_b, 305-313.; Duru 1988_a, 65-70.; Duru 1988_b, 653-666.; Duru 1989, 57-60.; Duru 1990, 81-90.; Duru 1991, 1-6.; Duru 1994, 12 vdd.; Duru 1996_a, 54 vd.; Duru 1996_b, 52, 55, 57.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Kuruçay.

kesintisiz yerleşme görmüştür. Erken Kalkolitiğe 7–10. yapı katlarında, Geç Kalkolitik buluntulara ise 3–6. katlarda rastlanmıştır.

Orta Anadolu, Kalkolitik Çağda yoğun bir yerleşime uğramıştır. Bunlardan ilki Yozgat'ın Sorgun ilçesi yakınlarındaki Alişar'dır¹⁹⁷. Dört köşe planlı evlere sahip Alişar yerleşmesi surla çevrili değildi. Burada da Hacılarda olduğu gibi küçük kadın figürleri bulunmuştur. Geç Kalkolitik Çağa ait keramikler kaba hamurlu, siyah veya koyu renk astarlı ve iyi aklıdır.

Orta Anadolu'daki en önemli yerleşmelerden bir diğeri Alacahöyük'tür¹⁹⁸. Çorum yakınlarında bulunan bu yerde Kalkolitik Çağdan Hitit İmparatorluk Çağına kadar uzanan tabakalar bulunmuştur. Kalkolitik tabakaya ait keramikler kaba hamurlu, koyu gri ve siyah bazen de kırmızı renktedir.

Orta Anadolu'da Kalkolitik Çağın tüm evrelerinde yerleşim gören başka bir merkez ise Karaman yakınlarındaki Can Hasan'dır¹⁹⁹. Erken ve Geç Kalkolitik dönemlere ait mimari yapılar birbirinden farklı düzene sahiptir. Keramikler dönemlere göre farklılık gösterir. Erken Kalkolitikte genellikle kırmızı renkli mallara rastlanırken, Orta Kalkolitikte gri ya da devetüyü, Geç Kalkolitikte ise açık kahverengi keramikler bulunmuştur. Bunun yanında Geç Kalkolitiğe ait kemik ve yontma taş aletler ile maden endüstrisinin varlığını gösteren bakır topuz başı, bakır bilezik ve yine bakırdan yapılmış maden parçalarına rastlanmıştır.

Kuzey Anadolu'da bu döneme ait Samsun il merkezi yakınlarındaki Dündartepe²⁰⁰ ve yine Samsun'un Bafra ilçesi yakınlarındaki İkiztepe²⁰¹ höyükleri bulunmaktadır. Dündartepe, Alişar ve Alacahöyük buluntuları ile benzerlik göstermektedir. Bunun yanında, burada bulunan ağırşaklar ziraatla geçinen bir köy kültürünün varlığını göstermesi açısından da önemlidir. İkiztepe keramikleri, ince hamurlu, mineral katkılı ve el yapımıdır. Bu

¹⁹⁷ Arık 1933, 43-44.; von der Osten 1943, 153.; Kınal 1991, 25.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Alişar.

¹⁹⁸ Koşay 1941, 1-8.; von der Osten 1943, 154.; Prezeworski 1943, 608.; Koşay 1943, 21-32.; Koşay 1952, 364-367.; Koşay 1948b, 169-177.; Koşay 1963, 297-304.; Akok 1948, 237-241.; Akok 1979, 107-113.; Lloyd 1998, 20-22.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Alacahöyük.

¹⁹⁹ French 1962a, 36-37.; French 1962b, 27-40.; French 1963, 29-42.; French 1964a, 21-22.; French 1964b, 125-137.; French 1965a, 27-31.; French 1965b, 87-94.; French 1966, 113-124.; French 1967a, 145-150.; French 1967b, 165-178.; French 1968a, 89-93.; French 1968b, 45-53.; French 1968c, 6973.; Alkım 1967a, 5-6.; Alkım 1968, 6-7.; Alkım 1970a, 4-5.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Can Hasan I.

²⁰⁰ Kökten et al 1945, 361-400.; Özgüç 1948, 393-419.; Kınal 1991, 27-28.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, Dündartepe.

²⁰¹ Kökten et al 1945, 395.; Burney 1956, 179.; Alkım 1975, 565-567.; Alkım 1976, 717-719.; Alkım 1977, 624-627.; Alkım 1978, 25.; Alkım 1979a, 151-157.; Alkım 1979b, 890-892.; Alkım 1980, 621-623.; Alkım 1981, 379-383.; Bilgi 1985, 55-64.; Bilgi 1986, 111-118.; Bilgi 1987, 149-156.; Bilgi 1988, 169-179.; Bilgi 1989, 201-209.; Bilgi 1990, 211-220.; Bilgi 1991, 241-246.; Bilgi 1993, 199-211.; Bilgi 1994a, 235-244.; Bilgi 1994b, 583-596.; Bilgi 1995, 141-160.; Bilgi 1996, 157-168.; Bilgi 1997, 145-161.; Bilgi 1998, 323-356.; Bilgi 1999, 485-505.; Bilgi 2000, 381-396.; Bilgi 2001, 315-326.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998, İkiztepe.

keramik bulguları sonucunda, Karadeniz Bölgesinin Geç Kalkolitik Çağı, İki-tepe ile olan ilişkileri çerçevesinde çözüme kavuşturulmuştur.

Doğu Anadolu'da Orta Kalkolitik Çağa ait bir yerleşme Malatya'nın Battalgazi ilçesi yakınlarındaki Değirmentepe'dir²⁰². Burada taş temelsiz kerpiç mimari bir plan veren yapılara rastlanmıştır. Höyüğün Kalkolitik Çağa ait tabakalarında Obeid dönemine tarihlenen ince hamurlu, bir kısmı el bir kısmı ise çark yapımı olan bej ve gri renkli kırmızı astarlı keramiklere rastlanmıştır.

Yine bu bölgede, Elâzığ yakınlarındaki Tülintepe²⁰³ Erken ve Geç Kalkolitik buluntuları ile dikkat çekerken, Norşuntepe²⁰⁴ ise Orta ve Geç Kalkolitik buluntuları ile ön plana çıkmaktadır. Her iki höyükte günümüzde Keban Baraj Gölünün suları altında kalmıştır. Tülintepe'deki en eski yerleşme evresi Halaf kültürüne tarihlenmektedir. Erken Kalkolitiğe ait keramikler genellikle koyu yüzlü açkılı ve kırmızı hamurlu, koyu renk astarlı, açkılı ve katkı maddelidir. Norşuntepe'de de Değirmentepe'de olduğu gibi taş temelsiz, dikdörtgen biçimli kerpiç duvarlı büyük bir ihtimalle düz damlı mimari yapılara rastlanmıştır. Orta Kalkolitikte koyu yüzlü açkılı boya bezemeli keramiklere rastlanırken, Geç Kalkolitiğe ait keramik grubunda açık kahverengi veya saman katkılı kahverengi çanak çömlekler hâkimdir.

Araştırma sahasında, havzanın yukarı kısmında yer alan Bayburt'un, Geç Kalkolitik Çağa ait verileri kısmen çözülmüş olmakla beraber, havzanın orta kısmında bulunan İspir ve Yusufeli bölgesinin Kalkolitik Çağı halen çözüm bekleyen sorunlarla doludur. Bu çağın sonlarından itibaren araştırma sahasına yakınlığı ile bilinen Erzurum ve çevresinden, neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan bir kültürle karşılaşıyoruz.

Bölgesel farklılıklar gösterdiğini daha öncede belirttiğimiz Anadolu Kalkolitiğinde, Erzurum ve çevresi büyük önem taşımaktadır. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 3250–1750) devam eden, daha çok keramiği ile dikkat çeken Karaz Kültürünün en eski elemanlarını bünyesinde

²⁰² Esin 1981_a, 91-99.; Esin 1981_b, 39-41.; Esin 1983, 39-48.; Esin 1984, 71-80.; Esin 1985_a, 11-29.; Esin 1985_b, 188.; Esin 1986, 81-92.; Esin 1987_a, 184-185.; Esin 1989, 135-141.; Esin 2000_a, 80-86.; Esin-Harmankaya 1986, 53-86.; Esin-Harmankaya 1987, 95-138.; Esin-Harmankaya 1988, 79-126.; Esin et al 1987, 77-82.; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998, Değirmentepe .

²⁰³ Burney 1958, 194.; Arsebük 1974_b, 143.; Arsebük 1986, 67.; Esin 1975, 50-51.; Esin 1976_b, 119-133.; Esin 1979_b, 115-119.; Esin 1979_c, 65-76.; Esin 2000_b, 87-90.; Esin-Arsebük 1974_a, 63-78.; Esin-Arsebük 1974_b, 137-143.; Esin-Arsebük 1982, 119-125.; Arsebük-Korfmann 1976, 134-144.; Boessneck-von der Driesch 1976_a, 145-146.; Harmankaya 1993, 369-379.; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998, Tülintepe.

²⁰⁴ Hauptmann 1970_a, 103-113.; Hauptmann 1970_b, 111-121.; Hauptmann 1971_a, 19-21.; Hauptmann 1971_b, 71-79.; Hauptmann 1972_a, 26-27.; Hauptmann 1972_b, 87-101.; Hauptmann 1973, 49-52.; Hauptmann 1974_a, 71-85.; Hauptmann 1974_b, 59-73.; Hauptmann 1975, 35-38.; Hauptmann 1976_a, 65-86.; Hauptmann 1976_b, 41-59.; Hauptmann 1979_a, 43-60.; Hauptmann 1979_b, 55-64.; Hauptmann 1982, 13-40.; Boessneck-von der Driesch 1976_b, 60.; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1997, Norşuntepe.

bulundurmuş olması havzanın bu evresinin aydınlatılmasında önemli rol oynamıştır.

Kazılarda Kalkolitik Çağın elle yapılmış, siyah renkli keramiklerine rastlanmıştır. Bu bölgenin Anadolu prehistoryasındaki önemi ise tek renkli keramiklerin gerek kabartma gerekse şekil ve teknik olarak Anadolu dışındaki birçok yer ile karşılaştırılmasından ileri gelmektedir.

Erzurum ve çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkan bulguların değerlendirilmesi kuzeydoğu Anadolu'nun arkeolojisi içinde önemli sonuçlar vermiştir. Araştırma sahasının Bayburt'u kapsayan kısmının Geç Kalkolitik Çağa ait verileri bu sayede saptanabilmiştir. Bu kazıların sonuçları ve bölgeyi etkileyen kültürün özelliklerinden, havzanın Tunç Çağında ayrıntılı bir şekilde bahsedileceğinden burada konu bütünlüğü bozulmaması ve adı geçen kültürün havzayı Kalkolitik Çağın sonunda etkilediği bilindiği için kısaca değinilmiştir.

2.3.1. Gundulak Tepe

Demirözü'ne 8 km. uzaklıktaki Yukarı Pınarlı köyünün yaklaşık 500 m. kuzeyinde yer almaktadır (Figür 15-16). Doğu-batı doğrultulu höyük 1710 m. yükseltidedir.

Höyüğün etrafında yoğun şekilde tarım yapılmaktadır. Bu yüzden höyük, gerçek yükseltisini de kaybetmiştir. Üst kısımlarında kaçak kazı çukurlarına rastlanmıştır. Bölgedeki diğer höyükler gibi höyüğü tehdit eden en büyük tehlike tarımsal faaliyetlerin bu alana doğru ilerlemesidir.

Gundulak Tepeden alınan keramikler Geç Kalkolitik Çağa ait olmakla birlikte, M.Ö. 5. bin yılın ortalarından M.Ö. 4. bin yılın sonlarına kadar olan döneme tarihlendirilmiştir.

Çanak çömlekler el yapımıdır ve kum katkılıdır. Mat kahverengi, koyu gri ve astarlıdır. Yüzey genellikle kahverengi ve gri benekli çeşitli gölgelerle nispeten parlatılmış, düzleştirilmiş ve killidir. Sagona, bunların Doğu Anadolu ve kuzey Suriye bulguları ile benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir²⁰⁵.

Bu höyükten toplanan obsidyen aletler dönemin özelliklerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Analizleri yapılan obsidyenlerden bir kısmı ise Geç Neolitik/Erken Kalkolitik döneme tarihlenmiştir²⁰⁶. Bunların arasında düzeltilmiş ok uçları, yuvarlak kazıyıcılar, rötuşlanmış burun kazıyıcılar ve çeşitli dilgiler vardır²⁰⁷.

²⁰⁵ Sagona 1990, 426–427, Fig.1/1–5.

²⁰⁶ Sagona-Brennan 1995, 307.

²⁰⁷ Sagona 1990, 426–427, Fig.1/6–15.; Harmankaya-Tamındı-Özbaşaran 1998, Gundulak.

2.4. TUNÇ ÇAĞI

Geç Kalkolitik Çağdan İlk Tunç Çağına geçişin kesin bir tarihi verilememektedir. Bu geçişi iklim olaylarına veya göç gibi bir takım kriterlere bağlamak yanlıştır. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağını birbirinden ayıran ilk ayırım bu çağa tarihlenen gaga ağızlı testilerin ortaya çıkışı ile olmuştur.

Kalay ve bakırın karışımından oluşan Tunç, Kalkolitik Çağın sonunda görülür. Ancak Tunç madeninin alet ve kap yapımında kullanılması M.Ö. 3000 yılının başlarıdır.

Anadolu'da Tunç Çağı üç evre gösterir²⁰⁸.

İlk Tunç Çağı I-II-III (M.Ö. 3000–2000)

Orta Tunç Çağı I-II-III-IV (M.Ö. 2000–1500)

Son Tunç Çağı (M.Ö. 1500–1200)

Bu devirlere verilen tarihlerden de anlaşılacağı üzere İlk Tunç Çağı tarih öncesi çağların son basamağını oluşturur. Anadolu'da İlk Tunç Çağı da, I-II-III olmak üzere kendi içinde de üç kısma ayrılır. Orta Tunç Çağı Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit devrini, Son Tunç Çağı ise Hitit İmparatorluk zamanını içine alır.

Üç devre ayırdığımız Tunç Çağının, İlk Tunç Çağı döneminin sonlarına doğru Tunç eşyalar çoğalmaya başlamıştır. Bakır eşyalara, yeniden eritilerek kullanıldığı için çok sık rastlanılmaz. Bu bakımdan İlk Tunç Çağı'nın ilk iki evresinde madencilik önem kazanmıştır.

Bakır, bronz, kurşun ve kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi değişik madenler bol miktarda kullanılmıştır. Daha öncede belirttiğimiz gibi bu çağda en çok kullanılan maden bakırla kalayın karışımı olan tunç idi. Tunç Çağı adı da buradan gelmektedir. Diğer taraftan süs eşyası yapımında, altın ve gümüş alaşımı olan elektronun kullanımı yaygınlaşmıştır. Böylece metalürji ve maden ticaretinin önemi artmıştır²⁰⁹.

Bulunan eser element analizleri sonucunda araç-gereç yapımında kullanılan Bronz (Tunç)'un arsenli bakır olduğu anlaşılmıştır²¹⁰.

Çanak çömlekler hâla elde yapılmaktaydı ve genellikle boyasızdı. Boyalı kaplar daha çok kırmızı ve açık zemin üzerine koyu renklerle süslüydü. Gerek kazıma ve gerekse boya ile süslü kaplarda motifler daima

²⁰⁸ Kinal 1991, 36.; Akurgal'a göre Anadolu'nun Tunç Çağı M.Ö. 3000-1200 yılları arasında üç safhada gelişmiştir. Buna göre Erken Tunç Çağı M.Ö. 3000–2500, Orta Tunç Çağı M.Ö. 2500–2000, Son Tunç Çağı ise M.Ö. 2000–1200 tarihleri arasında yaşanmıştır. Akurgal 1995, 26.; Aktüre, teknolojik gelişmelerin her bölgede eşzamanlı olmadığına dikkati çektikten sonra Tunç çağının Anadolu'da M.Ö. III. binyıl başlarında, Girit, Ege adaları ve Yunanistan'da M.Ö. 2500-2000, Avrupa'da ise M.Ö. 1200 yıllarında başladığını belirterek, bu çağın üç evreye ayrılmasını madenlerin niteliklerine ve yerleşmelerin sosyo-ekonomik durumlarına bağlar. Aktüre 1997, 97.

²⁰⁹ Dinçol 1982, 15 vd.; Memiş 1989, 12.; Kinal 1991, 36.; Akurgal 1995, 26 vd.; Naumann 1998, 496.; Akurgal 1999, 11.; Umar 1999, 12.; Sevin 2003, 116.

²¹⁰ Esin 1969, 39, 135.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, 7.; Sevin 2003, 117.

geometriktir. Çanak-çömleklerin ana özellikleri ise, gaga ağızlı testiler, üçayaklı gaga ve yuvarlak ağızlı testiler, emzikli çaydanlıklar, siyah perdahlı üzeri yiv ve kabartmalarla geometrik süslü geniş karınlı çömlekler, tek kulplu kâse ve fincanlar, çift kulplu vazolar ve insan yüzlü testilerdir. İlk Tunç Çağında Anadolu yerleşmeleri etrafları kale duvarları ile çevrili yerel beyler yönetiminde küçük şehir devletleri görünümündedir²¹¹.

Akurgal'a göre İlk Tunç Çağının en önemli buluşu dört tekerlekli arabadır. Arabalar öküzler tarafından çekilmekte ve tekerlekler kağnılardaki gibi, disk şeklindedir²¹². Orta Tunç Çağında şehircilik, mimarlık, heykeltıraşlık ve çömlekçilikte Anadolu lider durumundadır.

Bu evrede, dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde ve ticaretin sonucu olarak bölgeler arası iletişim artmıştır. Maden üretimi yeni bir iş kolu getirmiş bunun yanında taş yontuculuğu da tamamen önemini yitirmemiştir. Deniz ticaretinin artması koylarda yeni yerleşmelerin kurulmasına, köylerin kasabaya dönüşmesine neden olmuştur. Ayrıca, köyden kente dönüşen toplumlarda nüfusun bir bölümü tarım dışı etkinliklerde yaşamını sürdürmeye başlamıştı. Sadece deniz kenarları değil bunun yanında kervan yolları ve dağlar arasındaki doğal geçitleri tutan yerleşmeler de önem kazanmıştır²¹³.

Yerleşme birimleri örgütlenmiş, kasabaları yönetecek idari sınıf da ortaya çıkmıştır. Bu yönetici sınıf büyük olasılıkla hem askeri hem de dinsel sınıfı etkisi altında bulunduruyordu.

Farklı ölü gömme adetleri içerisinde, toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar gibi bazı gelenekler görülmektedir. Mezarlıklar yerleşmenin dışında ama yakınında bir yerde yer almaktadır. Ölüler mezarlara hocker²¹⁴ durumunda yanına birtakım armağanlar bırakılarak gömülmüştür. Ölü ailesinin ekonomik durumu, mezar tipine göre değil, mezar armağanlarının zenginliğine göre yorumlanmaktadır. Bu mezar armağanları olasılıkla ölünün sonraki yaşamı ile ilgilidir²¹⁵.

Tarih öncesinde Anadolu, insanlığın gelişiminde saptanan bütün aşamaları geçirmiştir. Eski Bronz (İlk Tunç) Çağının sonunda Anadolu, önce Protohistorik daha sonra da Historik (Tarihi) çağlara geçmiş ve maddi kültür belgelerinin yanında yazılı belgelerde kullanılmıştır.

---

²¹¹ Kınal 1991, 36.; Naumann 1998, 469 vd.; Akurgal 1995, 26-27.; Akurgal 1999, 12.; Umar 1999, 13.; Sevin 2003, 118.

²¹² Akurgal 1995, 26.; Akurgal 1999, 11.; Bu görüşe Şenel de katılmakla beraber bunların savaş arabası olarak kullanıldığını ifade eder., Şenel 1995, 260-261.; Childe ise Akurgal ile hemen hemen aynı görüşü paylaşarak, örgütlenmenin temellerinden biri olarak gördüğü öküzü koşumlamının, insanın kendi gücünü kullanmadan başka bir gücü harekete geçirmesi olarak yorumlamaktadır. Childe 1974, 121-122.

²¹³ Şenel 1995, 198.; Harmankaya-Erdoğu 2002, 10.;

²¹⁴ Ölen kişilerin mezara ayakları karna çekik olarak yerleştirilmesidir. Anne karnındaki bebeği temsil ettiği sanılır.

²¹⁵ Bittel 1943, 170 vdd.; Kınal 1991, 52.; Seeher 1993, 12-15.; Çiğdem 1996, 149.Harmankaya-Erdoğu 2002, 11.

Tunç Çağı kültürü yerel farklılıklara rağmen Anadolu'da doğuda Van'dan, batıda Ege Denizi'ne, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Akdeniz'e kadar yayılmıştır. Ayrıca, Tunç Çağı içerisine giren M.Ö. 3. binin ikinci yarısından itibaren Anadolu hakkında bilgi veren yazılı kaynaklara da rastlamaktayız.

İlk Tunç Çağı I dönemi kültür bölgelerinin başında hemen hemen tüm kuzeybatı Anadolu'yu ve Trakya'nın güney kıyılarını etkisi altına alan Çanakkale yakınlarındaki Troya I²¹⁶ kültürü gelmektedir. M.Ö. 3. bin başlarında eski bir yerleşme üzerine kurulan kentin etrafı 90 m. çapındaki bir surla çevrilidir. Çömlekçi çarkı henüz kullanılmamaktadır²¹⁷.

Kale görünümü veren bu yerdeki yapılar megaron tipinde inşa edilmiştir²¹⁸. Troya I keramikleri genellikle koyu gri ve siyah renklidir ve üzerleri perdahlıdır. Gaga ağızlı tek kulplu testiler ve üçayaklı kaplar yoğun olarak kullanılmış olup, bunların tutamaklarında ve üzerlerinde insan yüzü resmedilmiştir.

Orta Anadolu'da Orta ve Geç Kalkolitik Çağa ait Beycesultan, Geç Kalkolitik Çağa ait Alishar ve Erken Kalkolitik Çağa tarihlenen Alacahöyük gibi yerleşmeler Tunç Çağının tüm evrelerinde yerleşme görmüştür. Bu da Orta Anadolu'nun prehistoryası için sabit bir statigrafinin oluşmasında şüphe bırakmamaktadır. Özellikle Alishar'ın I-la tabakalarında Kalkolitik Çağa ait gri ve kırmızı kaplarının yerini, Troya II de görülen iki kulplu vazoların ve yassı figürlerin alması, buradaki kültür değişmesiyle beraber İlk Tunç Çağının başladığının kanıtıdır.

Ancak, özelde Orta Anadolu genelinde tüm Anadolu'nun Tunç Çağı için Çorum yakınlarındaki Boğazköy'ün²¹⁹ özel bir yeri vardır. Burası aynı zamanda Hitit Devletinin başkenti olan Hattuşa'dır. Buradaki İlk Tunç Çağı III kültürünün en dikkat çekici özelliği Kappadokia boyalıları olarak isimlendirilen keramiklerdir. Kazılarda şehre ait surlar, kapılar, mabetler ve saraylar ortaya çıkarıldığı gibi Boğazköy arşivleri olarak nitelenen Hitit devletinin çivi yazılı tabletleri de ortaya çıkarılmıştır.

²¹⁶ Blegen 1943, 49.; Yakar 1979, 51.; Mellaart 1957, 69.; Kinal 1991, 21, 52.;Korfmann 1989, 323-330.; Korfmann 1992, 423-446.; Korfmann 1993, 381-406.; Korfmann 1994, 325-360.; Korfmann 1995, 239-262.; Korfmann 1996a, 283-303.; Korfmann 1996b, 83-98.; Korfmann 1997, 213-229.; Korfmann 1998, 427-453.; Korfmann 1999, 357-370.; Korfmann 2000, 287-298.; Korfmann 2001a, 279-288.; Korfmann 2001b, 4-23.; Korfmann 2002, 14-31.; Erkanal 1996, 71-72.; Lloyd 1998, 54-58.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Hisarlık/Troia.

²¹⁷ Akurgal ve Sevin, Truva I de çömlekçi çarkının henüz kullanılmadığını kapların elle yapıldığını ifade ederler, Akurgal 1995, 240.; Sevin 2003, 118-119.; Çömlekçi çarkı ancak İlk Tunç çağı II de, Troya II nin son safhasında keşfedilmiştir., Kinal 1991, 53.; Sevin 2003, 127.

²¹⁸ Lloyd, Anadolu'daki birçok yerleşmede rastlanan megaron planlı yapıların, kökeninin de Anadolu olduğunu belirtir. Lloyd 1956, 86.

²¹⁹ Mellink 1961, 40.; Kinal 1991, 44-46.; Naumann 1998, 378, Res. 495-496.; Seeher 2000a, 298-308.; Seeher 2000b, 15-34.; Seeher 2002, 156-163.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Boğazköy/Hattuşa.

Batı Anadolu'da Troya'daki gibi yerel bir beyliğin varlığını sürdürdüğü bir diğer yerleşme, İzmir'in Urla ilçesi yakınlarındaki İlk ve Orta Tunç Çağına tarihlenen Liman Tepe'dir²²⁰. M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarında oldukça büyük bir alanı kapsayan büyük bir liman kentidir. Anıtsal bir mekânın merkezi durumundaki koridor, benzerlerinin en büyükleri arasındadır. Koridorlu ev planının, megaron tipi yapılardan esinlenerek yapıldığı önerilir. Ayrıca Liman Tepe, Ege adaları arasındaki karşılıklı deniz ticaretinin de merkezi durumundadır.

Güney Anadolu'nun Tunç Çağı doğu ve batı olmak üzere iki bölümde incelenmelidir. Güneybatı'da Antalya'nın Elmalı ilçesi yakınlarındaki Karataş-Semayük²²¹ ilk Tunç II boyunca, güneydoğuda Mersin'in Tarsus ilçesi yakınlarındaki Gözlükule²²² ise İlk Tunç Çağının tüm evrelerinde yerleşim görmüştür. Karataş-Semayük'te, taş temel üzerine kerpiçle inşa edilmiş megaron planlı yapılara ve gerek el yapımı gerekse çark yapımı keramiklere rastlanmıştır. Gözlükule'nin önemi ise M.Ö. 2. binde, kuzey Mezopotamya ve Amik ovasından, Orta Anadolu'ya geçiş güzergâhında ve Akdeniz ticareti içinde uygun bir yerde oluşundan kaynaklanmaktadır.

Bölgenin Kalkolitik Çağı anlatılırken ayrıntılı bir şekilde bahsedilen İkiztepe ve Dündartepe bu dönemde de iskâna uğrayan ve Karadeniz bölgesinin Tunç Çağını aydınlatan yerleşmeler durumundadır. Özellikle İkiztepe'de Geç Kalkolitik Çağdan İlk Tunç Çağı sonuna kadar hiç değişmeyen geleneksel bir mimari plan göze çarpmaktadır. Ayrıca, Tokat'ın Erbaa ilçesi yakınlarındaki bir mezarlık alanı olan Horoztepe²²³ bu çağa ait mezarları ile dikkat çeker. İlk Tunç Çağı III evresi sonunda madenciligi iyi bilen bir topluluğun Tokat yöresi madenlerini kullanmak için buraya geldikleri büyük bir olasılıktır.

²²⁰ Bakır-Anlağan 1981, 87-90.; Bakır 1983, 63-68.; Mellink 1980, 507.; Mellink 1981, 467.; Mellink 1982, 561.; Mellink 1983, 431.; Mellink 1984, 446.; Erkanal-Hüryılmaz 1994, 361-373, Res. 1-5, 8.; Erkanal-Günel 1995, 263-279.; Erkanal-Günel 1996, 305-327, Res. 1-2, 15-24.; Erkanal-Günel 1997, 231-260.; Erkanal 1996, 76-79.; Erkanal 1998, 379-398., Çiz. 1, Res. 1-8.; Erkanal 1999, 325-336.; Erkanal 2000, 251-262.; Erkanal 2001, 259-268.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Liman Tepe.

²²¹ Mellink 1962, 77-78.; Mellink 1964, 269-278.; Mellink 1965a, 97-102.; Mellink 1965b, 49-57.; Mellink 1965c, 241-251.; Mellink 1966, 245-257.; Mellink 1967a, 223-230.; Mellink 1967b, 251-267.; Mellink 1968a, 73-80.; Mellink 1968b, 107-112.; Mellink 1968c, 243-259.; Mellink 1969a, 145-150.; Mellink 1969b, 319-331.; Mellink 1970a, 137-139.; Mellink 1970b, 245-253.; Mellink 1971, 245-255.; Mellink 1972a, 157-168.; Mellink 1972b, 257-269.; Mellink 1973, 293-303.; Mellink 1974a, 155-156.; Mellink 1974b, 125-132.; Mellink 1974c, 87-92.; Mellink 1974d, 351-359.; Mellink 1975a, 71-78.; Mellink 1975b, 349-355.; Mellink 1988, 21-26.; Mellink 1991, 269-270.; Mellink 1992, 377-378.; Angel 1976, 385-391.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karataş/Semayük.

²²² Goldman 1937, 262-286.; Goldman 1938, 30-54.; Goldman 1940, 60-86.; Özgüç 1947b, 364-367.; Mellaart 1954, 192.; Mellaart 1957, 64.; Easton 1976, 145-173.; Yakar 1984, 79-80.; Yakar 1985b, 34-35.; Kinal 1991, 20-21.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Gözlükule (Tarsus).

²²³ Özgüç 1958, 26-27.; Özgüç 1959, 27.; Özgüç-Akok 1957, 201-209.; Lloyd 1967, 15, 17-18.; Mellink 1959c, 75.; Kinal 1991, 43-44.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Dere Mahallesi/Horoztepe.

Doğu Anadolu'da bu çağ yerleşmelerine ait örnekler oldukça çoktur. Bunlardan Kalkolitik buluntularda veren Tülintepe ve Norşuntepe bir önceki konu başlığında ele alınmıştı. Malatya yakınlarındaki Arslantepe²²⁴ ile Keban baraj gölü sularının altında kalan Elâzığ yakınlarındaki Korucutepe²²⁵ ve Tepecik²²⁶ bölgedeki, Karaz ve İlk Tunç Çağı kültürlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Arslantepe'deki tahkimatın varlığına bakarak bunların bir bey yönetiminde yaşadığı söylenebilir. Ayrıca, yerleşme M.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısında bir kent görünümüne bürünmüştür. Korucutepe'deki bu çağa ait yerleşim pek anlaşılammakla birlikte, özellikle M.Ö. 2. binyıla ait bullalar bulunmuştur. Tepecik'te de Arslantepe'de olduğu gibi bir tahkimat söz konusudur. Asıl önemi ise, diğer bölgelerle sağladığı köprü görevinden kaynaklanır. Adı geçen tüm yerleşmelerde hâkim keramik türü, bilim çevrelerince Karaz/Erken Transkafkasya/Khirbet Kerak/Yanık/Siyah Açıklı Mal olarak tanımlanan keramik grubudur.

Doğu Anadolu bölgesini etkileyen Karaz Kültürünün ilk örneklerine Erzurum sınırları içerisinde yapılan Karaz²²⁷, Pulur²²⁸, Güzelova²²⁹ ve Sos

²²⁴ Burney 1958, 204.; Alkım 1967_a, 17.; Alkım 1968, 27.; Alkım 1970_a, 17.; Alkım 1973_b, 30.; Puglisi 1962, 53-55.; Puglisi 1965, 123-128.; Puglisi-Palmieri 1968, 81-100.; Pecorella 1968, 173-176.; Palmieri 1970, 99-107.; Palmieri 1972, 203-211.; Palmieri 1974, 137-146.; Palmieri 1977, 123-132.; Palmieri 1981_a, 109-111.; Palmieri 1981_b, 73-76.; Palmieri 1984, 97-102.; Palmieri 1985, 71-78.; Palmieri 1986, 29-36.; Palmieri 1987, 67-74.; Palmieri-Frangipane 1988, 127-130.; Palmieri-Frangipane 1990, 191-201.; Easton 1976, 169.; Frangipane 1991, 209-223.; Frangipane 1992, 177-195.; Frangipane 1993, 213-229.; Frangipane 1994, 211-228.; Frangipane 1995, 165-176.; Frangipane 1996_a, 60-69.; Frangipane 1996_b, 169-182.; Frangipane 1998, 291-309.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Arslantepe.

²²⁵ Burney 1958, 204.; van Loon 1971_a, 17-19.; van Loon 1971_b, 47-56.; van Loon-Buccelati 1969, 79-82.; van Loon-Buccelati 1970, 71-87.; van Loon-Güterbock 1970, 127-132.; van Loon-Güterbock 1972_a, 79-81.; van Loon-Güterbock 1972_b, 127-131.; Ertem 1979, 33-41.; Easton 1976, 170-171.; Alkım 1970_a, 32.; Alkım 1973_b, 14-15.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Korucutepe.

²²⁶ Burney 1958, 204.; Alkım 1970_a, 34.; Easton 1976, 17.; Esin 1970_a, 147-158.; Esin 1970_b, 51-60.; Esin 1971, 107-115.; Esin 1972_a, 139-147.; Esin 1972_b, 38-52.; Esin 1974_a, 39-62.; Esin 1974_b, 109-121.; Esin 1976_a, 101-108.; Esin 1979_d, 79-94.; Esin 1979_c, 65-76.; Esin 1982, 71-93.; Esin 1987_b, 69-79.; Esin 2000_c, 123-129.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Tepecik/Makaraz Tepe.

²²⁷ Koşay 1948_a, 165-169.; Lamb 1954, 23-28., Fig.2.4.6.8. Fig.3/6.; Burney 1958, 172.; Koşay-Turfan 1959, 350-413.; Diamant-Rutter 1969, 159., Fig. 46, 11/a-e.; Koşay 1974, 53.; Arsebük 1974_a, 11 vdd.; Arsebük 1979, 81-89.; Arsebük 1986.; 70.; Tarhan 1982, 78.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Koşay 1984, 7, 14-15, 28-30.; Güneri 1987.; 48-50.; Pehlivan 1990, 170-171.; Kınal 1991, 28-29, 48.; Güneri 1992, 152-153.; Çiğdem 1996, 86-88.; Takaoğlu 2000, 11, 14. Fig.1.; Sagona 2000, 331.; Yakar 1985_a, 302.; Erkmen et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Güneri 2002, 2-3.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.; Sevin 2003, 144-145.; Öztürk 2004, 81-93.; Koçhan-Karaoşmanoğlu-Can 2005, 9.; Ceylan 2005, 21.

²²⁸ Burney 1958, 192.; Koşay 1962, 25-28.; Mellink 1963, 179.; Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1964, 5-53 (Alm. 61-106); Koşay 1974, 54.; Arsebük 1979, 83.; Koşay 1984, 7-8.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Yakar 1985_a, 302.; Güneri 1987.; 54-58.; Pehlivan 1990, 170-171.; Güneri 1992, 153-155.; Çiğdem 1996, 96-97.; Sagona 2000, 331-332.; Takaoğlu 2000, 11, 13.,

Höyük²³⁰ kazılarında rastlanmıştır. Bu kazılar, kuzeydoğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik Çağdan itibaren iskân gördüğünü kanıtladığı gibi özellikle, havzanın yukarı kısmında yer alan Bayburt'ta Karaz Kültürünün varlığının saptanması da yine bu sayede olmuştur. Her ne kadar kazı alanları Erzurum ve çevresinde yapılmışsa da geniş bir yayılım alanı bulan bu kültürün etki alanı içerisinde Çoruh Havzası'nın yukarı kısmının da olduğu şüphesizdir.

Havzanın yukarı kısmında, Bayburt ve çevresinde, bu çağa ait veriler sabitken havzanın orta kısmında, Yusufeli ve çevresinde, tesadüfen ortaya çıkan birtakım buluntulara göre, bu bölgede Tunç Çağının varlığına şimdilik şüphe ile yaklaşılması gerekmektedir.

Yusufeli ilçesi Demirköy (Nizgivan) köyünde yol yapımı esnasında bakır baltalar bulunmuştur. Yine, araştırma sahasının dışında kalmasına rağmen bölgeye yakınlığından dolayı dikkatimizi çeken Artvin ili Arhavi ilçesi Balıklı köyünde Sazazkale ormanında bir mağarada tunçtan yapılmış baltalar ele geçmiştir. Söz konusu buluntular havzanın tarih öncesi çağlarını kısmen aydınlatır niteliktedir.

Bölgede yaptığımız araştırmalarda Demirköy'de bulunduğu söylenen bakır baltalara ait herhangi bir veriye rastlayamadık. Ancak Artvin'de bulunan tunç baltaları inceleyen Bittel, bunların Tunç Çağına ait olduğunu en azından benzerlerinden yola çıkarak, M.Ö. II. binyıl başlarından kalmış olabileceğini ifade etmektedir²³¹.

Bittel'e göre baltaların bulunduğu mağara hakkında bölge halkının pek bilgisi yoktur. Söz konusu aletlerden biri, küçük bir giriş kısmına sahip mağaranın hemen girişinde, diğerleri ise mağara içerisinde bulunmuştur. Mağaradan, 2 sap delikli balta, 1 borulu balta, 1 çift balta, 1 delikli çapa ve 1 külçe bulunmuştur. Bunların hemen hemen hepsi aşırı derecede tahrip olmuştur. Hammaddesi Tunç olan aletlerde bakır ve kalay karışımına ait ölçümler yapılmadığından bu konuda bir şey söylemek mümkün değildir.

Fig.1.; Güneri 2002, 2.; Erkmen et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Ceylan 2002, 169.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Pulur (Erzurum).; Ceylan 2005, 21.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 10.

²²⁹ Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1967, 5-26 (Alm. 29-54).; Koşay 1974, 54.; Arsebük 1979, 83.; Koşay 1984, 8.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Yakar 1985_a, 302.; Güneri 1987, 50, 55.; Pehlivan 1990, 170-171.; Güneri 1992, 153.; Takaoğlu 2000, 11, 13., Fig.1., Fig.2/d-e.; Erkmen et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Güneri 2002, 2-3.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Güzelova.; Ceylan 2005, 21.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 8.

²³⁰ Sagona 1984, 248-249, 344.; Güneri 1987, 58-59.; Güneri 1992, 155, 157.; Sagona et al 1995, 193-218.; Sagona et al 1996_a, 129-150.; Sagona et al 1996_b, 27-48.; Sagona et al 1997, 137-143.; Sagona et al 1998, 245-250.; Sagona et al 1999, 205-206.; Sagona 2000, 329-373.; Sagona-Sagona 2000, 143-144.; Sagona-Sagona 2001, 129-131.; Sagona 2004, 379-480, 488, 494.; Güneri 2002, 5-10.; Takaoğlu 2000, 11., Fig.1.; Erkmen et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Sos Höyük.; Hopkins 2003, 6 vdd.; Erkmen-Ceylan 2003, 18.; Ceylan 2005, 21.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 11.

²³¹ Bittel 1933, 150-156.; Kökten 1953, 195.

Sap delikli baltalardan birincisinin uzunluğu 17,7 cm., sap kısmının çapı 5,3x3,1 cm. ve kesici olarak kullanılan tarafının uzunluğu ise 7,9 cm.dir. Balta, baş tarafından alta doğru incelmekte ve kesici kısım daha da sivrilmiştir. İkinci balta, 19 cm. uzunluğunda, sap deliğinin çapı 5,2 cm. ve kesici kısmının uzunluğu ise 7,4 cm.dir²³².

Borulu baltanın uzunluğu 10,9 cm., keskin tarafının uzunluğu ise 5,7 cm.dir. Bu aletin özellikle keskin tarafı oldukça yıpranmıştır. Aletler arasında dikkat çeken diğer parçalar 1 çift baltadır. Saplı olduklarına dair herhangi bir iz rastlanmayan baltalardan birinin keskin tarafı uzunluğu 12,6 cm. iken, diğerinin uzunluğu 13,8 cm.dir. Her ikisi de tamamen yassı ve ince yapıdadırlar²³³.

Bittel, Kuzeydoğu Anadolu ile Kafkasya arasında sürdürülen sıkı ticari ilişkilerin varlığından yola çıkarak, bu aletlerin kökeninin gerek maden gerekse Tunç Çağı kültürleri açısından oldukça zengin olan Kafkasya'da aranması gerektiğinden bahseder²³⁴.

2.4.1. Büyüktepe

Bayburt'a 33 km. ve Demirözü ilçesine 5 km. uzaklıktaki Çakıröz köyünün 1 km. kadar kuzeyindedir. Çayır yolu ve Çakıröz köylerini birbirine bağlayan köy yolunun 6. km. sinde ve yolun hemen batısındadır (Figür- 17-19).

Höyüğün doğusundan geçen Beşpınar deresi, bu alanın ihtiyaç duyduğu suyu karşılaması bakımından önemlidir.

Büyüktepe höyük, Sagona'nın bölgede yürüttüğü yüzey araştırmalarında²³⁵ tespit edilmiş ve bu höyükte üç sezon Erzurum Müze Müdürlüğü tarafından Sagona'nın bilimsel başkanlığında kazı yapılmıştır²³⁶.

Aralarındaki bir boyunla birbirlerinden ayrılan doğal iki tepeden güneyde yer alanı diğerine göre daha büyüktür. Höyüğün doğusunda höyüğe doğru ilerleyen tarımsal faaliyetler bu yöredeki diğer höyükler gibi höyüğü tehdit etmektedir. Bunun yanında höyükte, çoğunluğu üst kısımda yoğunlaşan kaçak kazı çukurlarına da rastlanmıştır. Vadi tabanından 20 m., deniz seviyesinden ise 1520 m. yükseklikte yer alan höyük, 20x180 m. ebatlarındaki ölçüsü ile bölgede büyük olarak değerlendirilen höyükler arasındadır. Sagona'ya göre, tepenin üzerinde bulunan kültür toprağı, bölgede etkili

²³² Bittel 1933, 151-152., Şek. 1-4.

²³³ Bittel 1933, 155., Şek. 7/a-b

²³⁴ Bittel 1933, 156.

²³⁵ Sagona'nın bölgede gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarının sonuçları için bk., Sagona 1990, 425-433.; Sagona 1992a, 397-403.; Sagona 1993a, 261-268.; Sagona-Brennan 1995, 305-316.; Parker 1999, 133-141.

²³⁶ Sagona yönetiminde, Büyüktepe Höyükte gerçekleşen kazılar hakkında daha geniş bilgi için bk., Sagona 1992b, 305-311.; Sagona 1993b, 193-198.; Sagona 1994, 229-234.; Sagona et al 1991, 145-158.; Sagona et al 1992, 29-46.; Sagona et al 1993, 69-83.; Sagona et al 1995, 161-164.

olduğu bilinen erozyon tarafından neredeyse yok edilmiş ve kayalık bir tepe olan Büyüktepe'deki anakayanın görünmesine de sebep olmuştur²³⁷.

Bu kazıların sonucunda, Büyüktepe'nin M.Ö. III. binyılın başlarından, sırasıyla M.Ö. II bin, Demir Çağı ve Roma döneminden Geç Helenistik'e yerleşme gördüğü tespit edilmiştir²³⁸.

Büyüktepe höyükte bu çağa ait yerleşme izlerine tepenin üzerinde kayalar arasındaki kısımlarda ve teraslarda yer alan mimari yapılarda rastlanmıştır. Taşların oluşturduğu birtakım kalıntılardan yola çıkılarak burada çadır ya da kulübe türü yapıların olduğu fikrine ulaşılmaktadır. Söz konusu yapıların tabanlarının da kabaca açılmış çukurlar olduğu öne sürülmektedir. Aynı zamanda basit ocaklara ait kalıntılar günlük yaşam izlerini yansıtır²³⁹.

Kazıların üçüncü sezonunda, höyüğün batısında gri renkli küllü toprakta, anakaya da ki çöp çukurları içinde İlk Tunç Çağına ait çanak çömlek parçaları ve tüm kaplar toplanmıştır (Figür-20). Bizim artık, Karaz kültürüne ait çanak çömlekler olarak adlandırdığımız bu malları Sagona, Erken Transkafkasya/Kura-Aras türü keramikler olarak değerlendirir²⁴⁰. Höyükte beş grup çanak çömlek bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, dışı kırmızı-kahverengi astarlı, içi siyah keramiklerdir. Bu gruba giren kapların bazılarının ağız kısmında büyük bir ihtimalle pişme sırasında oluşan siyah bir kuşak gözlemlenmektedir. İkinci grup keramikler arasında dışı siyah açkılı, içi kırmızıya yakın kahverengi astarlı hafif açkılı çanak çömlekler bulunmaktadır. Bu gruptaki kâse ve kapların iç ve dış renkleri zıt olarak uygulanmıştır. Üçüncü grup düz boyunlu çömleklerde siyah açkılı mallar saptanmıştır. Ayrıca bunların bir kısmı bezemelidir. Son iki grup keramiklere ise gri-siyah renkli kapaklar ile siyah astarlı, açkılı, çizi bezemeli parçalar girmektedir²⁴¹.

Sagona, Büyüktepe'yi, İlk Tunç Çağında göçebe kabilelerin geçici konakladıkları bir yer olarak tanımlar²⁴².

Höyükte, iki kemikten alınan radyo karbon örnekleri, Kuzeydoğu Anadolu'nun İlk Tunç Çağı için M.Ö. 3303–2615 ve M.Ö. 2863–2330 tarihlerini vermektedir²⁴³.

2.4.2. Çimentepe Höyük

Bayburt'a 50km., Demirözü'ne 22 km. uzaklıktaki Çimentepe köyünün 500 m. kuzeyinde yer almaktadır (Figür-21-22).

Doğu tarafı ovoiden 10 m. yükseltidedir. 160x130 m. ölçülerindeki höyük bölgedeki küçük tepelerdendir.

²³⁷ Sagona 1992b, 305.

²³⁸ Sagona 1994, 229.

²³⁹ Harmankaya-Erdoğu 2002, Büyüktepe (Bayburt).

²⁴⁰ Sagona et al 1995, 161.

²⁴¹ Sagona et al 1992, 29–30. Fig. 4/1–17.

²⁴² Sagona et al 1992, 29.

²⁴³ Sagona 1994, 230.

Bayburt bölgesindeki en zengin höyüklerden biridir. Höyükten toplanan keramikler höyüğün kesintisiz yerleşme gördüğünü göstermektedir (Figür-23). Bunlar Sagona'ya göre, M.Ö. III. binyıl Erken Trans Kafkasya örnekleridir. Ayrıca, birkaç parça Demir Çağ keramikleri de bulunmuştur²⁴⁴.

Her tarafında yoğun şekilde tarımsal faaliyetler yapılan höyük, 1780 m. yükseltiye sahiptir. Bir şahsa ait arazide yer almasının sonucu olarak höyüğün tahrip olması önemli ölçüde engellenmiştir. Ancak tüm bunlar yinede höyüğün gerçek yükseltisini kaybetmesinin önüne geçememiştir.

2.4.3. Karaçayır Mevkii

Bayburt'un Demirözü ilçesine 7 km. uzaklıktaki Bayrampaşa köyü ile 5 km. uzaklıktaki Çakıröz köylerinin sınırında, iki köyü birbirine bağlayan yolun hemen yanında yer almaktadır (Figür-24-25).

Köy deresi ile Bayrampaşa Kalesinin bulunduğu tepenin devamında yer alan bir yamaç yerleşmesidir. Doğu-batı uzantılıdır ve 1610 m. yükseltiye sahiptir.

Yerleşmenin bulunduğu alan 240x45 m. boyutlarıyla yarı dairesel bir yapıya sahiptir ve bu boyutlar keramiklerin etrafa yayılımından anlaşılmıştır.

Yerleşmede iki kalın duvar yapısı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki 2.90 m. diğeri ise 1.80 m. genişliğindedir ve bunların ikisi arasında 1.3 m. açıklık bulunmaktadır.

Oldukça zengin keramik buluntularına yerleşmenin her yerinde rastlanmıştır (Figür-26). Sulama amaçlı açılan bir çukur tarafından kısmen tahrip edilmiştir. Söz konusu çukurun içinden ve etrafından toplanan çanak çömlekleri Sagona, M.Ö. III. binyıl Erken Trans Kafkasya kültürlerine karakterize eder ve İlk Tunç Çağında yerleşme gördüğünü belirtir. Bunlar arasında çizi bezemeli ve kabartma tekniği ile yapılmış kap ile üzerlerinde geometrik desenler bulunanları dikkate değerdir. Çark yapımı olan bu keramiklerin içi kahverengi dışı siyahtır ve her iki yüzey de açıktır²⁴⁵.

Bu yerleşmelerden başka, Kökten'in tespit ettiği ve Harmankaya-Erdoğu'da, Liste adı verilen verilerde yer alan Tunç Çağına ait yerleşmelerde bulunmaktadır. Bunlar; Gökçedere (Pulur), Söğütlü (Hindi), Aksaçlı (Haşiye), Tepecik (Siptoros) ve İvceklerin Tepesi adı verilen yerleşmelerdir. Bunlar, bölgede Karaz Kültürü ile benzerlikler taşıyan yerleşmeler adındaki bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

2.5. KARAZ (HURRI) KÜLTÜRÜNÜN KÖKENİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Anadolu'nun diğer bölgelerinden tamamen farklı bir gelişim izleyen ve doğuda Trans-Kafkasya'dan İran Azerbaycan'ındaki Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde

²⁴⁴ Sagona 1993_a, 261–268., Fig. 4–5.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Çimentepe.

²⁴⁵ Sagona 1993_a, 261–262., Fig. 2/1, 3, 5.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaçayır Mevkii II.

Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar yayılan bir kültüre, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca rastlanır.

Bu zaman süresince varlığını kesintisiz bir şekilde devam ettiren ve önceleri *Khirbet Kerak/Bet Yerah* olarak tanımlanan bu kültürün²⁴⁶ terminolojisi hakkında birçok teklif yapılmıştır.

Kura-Aras Kültürü ve *Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü* olarak önerilen görüşlerin, Kafkaslardaki buluntu toplulukları ile yakın ilgisi olabilir. Ancak, bu bölgenin, bu kültürün yayılım alanı içerisindeki bütün merkezlere zaman ve coğrafi bakımdan uzak olması doğru kronolojiyi ifade etmekten de uzaktır.

Bu kültürün keramiği için kullanılan bir başka terim, *Trans-Kafkasya Bakır Çağı* veya *Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği*²⁴⁷ terimidir.

Urmiye Gölünün doğusunda yer alan Yanık Tepenin kültürle benzer mimari buluntular vermesini de dikkate alan Dyson, pek taraftar bulmayan *Yanık Kültürü*²⁴⁸ gibi değişik bir görüşle karşımıza çıkar.

Bu teklifin yanında, *Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı* ve *Eski Trans-Kafkasya Kültürü*²⁴⁹ tanımları, bilim adamlarınca daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Ancak yukarıda ki tanımların tamamı söz konusu kültürü, tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde ifade etmekten uzaktır. Ayrıca, Erzurum ve yakın çevresinde yapılan kazılar bu kültürün kaynağının, Erzurum olabileceği yönünde güçlü kanıtlar taşır.

Nitekim çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük²⁵⁰, daha sonraki kazı ve araştırmalar için ünik merkez durumundadır. Bu bakımdan,

²⁴⁶ Artık, ilk buluntu yerinin en iyi temsil edildiği yörenin adına izafeten Karaz Kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültürün Önasya'da görüldüğü dönem, Radyo-karbon ve tipoloji tarihlemelerine göre, M.Ö. 3250-1750'dir.

²⁴⁷ Burney-Lang 1971, 45.; Amiran 1952, 96 vdd. Amiran, bu kültürün başlangıcını, Doğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik Çağına bağladığını ifade eder.; Lloyd, "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı" terimini kullanarak Kökten ile benzer bir tabiri önerir. Lloyd 1956, 49, 66.; Kökten 1947c, 465.; Bittel ise, söz konusu kültürün M.Ö. III. binyılın ortalarında Filistin ve Suriye'de birçok yerleşmede temsil edildiğini ve Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı keramikleri ile olan benzerliğinden ötürü bu şekilde adlandırılmasından yanadır. Bittel 1945, 94.

²⁴⁸ Dyson 1968, 14-16.

²⁴⁹ Mellaart 1958a, 9-10.; Burney 1958, 165, 173.; Burney-Lang 1971, 43 vdd.; Burney 1977, 118.; Koşay, Burney-Lang'ın (C.A. Burney-D.M. Lang, The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London 1971, 43) adlı eserlerinde bu kültürü, *Eski Trans-Kafkasya Kültürü* ve *Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı* (Early Trans-Caucasian Culture and Eastern Anatolia Early Bronze Age) şeklinde kullanmalarının doğruluğuna dikkat çekerek, aynı yazarların sonradan bu terimin uzunluğundan bahsederek, kültürü yalnızca *Eski Trans-Kafkasya Kültürü* (Early Trans-Caucasian Culture) olarak adlandırmasının yanlış olacağını, bu şekilde bir ifadenin kültürün sadece Tunç çağı boyunca sürdüğü, Kalkolitik çağın göz ardı edildiği ve bunun da açıkça yanlış anlaşılmalara sebep olacağını ifade etmektedir. Koşay 1984, 14-15.

²⁵⁰ Karaz'daki çalışmalar, 22-29 Temmuz 1942 sondajı ile başlamış, Kazı 17 Temmuz-8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır. Koşay-Turfan 1959, 350-413.; Karaz Höyük

gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz'la çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerindeki buluntu toplulukları için, *Karaz Keramiği/Karaz Türü Keramik* ya da *Karaz Kültürü* tabirleri kullanılmıştır²⁵¹. Biz de mevcut verilere dayanarak çalışmamızın diğer aşamalarında, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca gelişen bu kültüre, *Karaz Kültürü*, onunla ilgili keramiğe ise *Karaz Keramiği* isminin verilmesinin daha doğru olacağı görüşündeyiz.

Karaz Kültürünün terminolojisi gibi, kökeni problemi de eskiden beri bilim adamlarını meşgul etmiştir. Bu iki kavramın, birbirini tamamlayan unsurlar olduğu şüphesizdir.

İlk Tunç Çağı III boyunca Suriye ve Filistin'deki bazı höyüklerde, doğal bir oluşum geçirmemesine yerli kültür geleneğine dayanmamasına rağmen, gelişmiş bir şekilde karşılaşılan Karaz Kültürüne ait en eski buluntu topluluklarının, Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya'da tespit edilmesi, orijin bölgesinin araştırılmasını zorunlu kılmıştı²⁵². Karaz'daki ilk çalışmaları takip eden yıllarda, Bayburt, Erzincan ve Kars civarında yer alan birçok prehistorik höyükte, form ve teknik açıdan ancak Karaz Keramiği ile mukayese edilebilen keramik parçaları toplanmıştı²⁵³.

Filistin ve Suriye'nin tarih öncesi çağlarıyla ilgili eserinde Bittel, Orta Ürdün vadisinde yer alan Hama'daki yerleşmenin statigrafisi hakkında bilgi verirken,

*"...Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin'de görüle gelip de, Hirbet Kerek tipi diye adlandırdığımız cinsten bol çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan apansızın çıkagelmışlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir..."*²⁵⁴

şeklindeki ifadesiyle bölgede ortaya çıkan farklı bir keramik türüne dikkat çeker.

---

buluntuları hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Koşay 1948_a, 165-169.; Lamb 1954, 23-28., Fig.2.4.6.8. Fig.3/6.; Burney 1958, 172.; Koşay-Turfan 1959, 350-413.; Diamant-Rutter 1969, 159., Fig. 46, 11/a-e.; Koşay 1974, 53.; Arsebük 1974_a, 11 vdd.; Arsebük 1979, 81-89.; Arsebük 1986.; 70.; Tarhan 1982, 78.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Koşay 1984, 7, 14-15, 28-30.; Güneri 1987.; 48-50.; Pehlivan 1990, 170-171.; Kınal 1991, 28-29, 48.; Güneri 1992, 152-153.; Çiğdem 1996, 86-88.; Takaoğlu 2000, 11, 14. Fig.1.; Sagona 2000, 331.; Yakar 1985_a, 302.; Erkmén et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Güneri 2002, 2-3.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.; Sevin 2003, 144-145.; Öztürk 2004, 81-93.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 9.; Ceylan 2005, 21.

²⁵¹ Burney-Lang 1971, 43 vd.; Arsebük 1979, 81-92, Pehlivan 1984, 41.; Arsebük 1986, 70.; Pehlivan 1990, 170.; Ceylan 2000, 182.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75-76.; Erkmén et al 2002, 73.; Ceylan 2005, 21.

²⁵² Amiran 1952, 89 vdd.; Lamb 1954, 24 vdd.; Arsebük 1979, 81-82.; Pehlivan 1984, 37-38.; Pehlivan 1990, 169-170.;

²⁵³ Kökten 1944_a, 482 vd.; Kökten 1944_b, 675.; Kökten 1947_c, 465.; Kökten 1953, 193-194.

²⁵⁴ Bittel 1945, 104.

Yine Bittel, Hama dışında Beyt-Şan, Eriha, Gezer, Ras Şamra, Biblos ve Tel Cudeyde'de gördüğünü belirttiği bu yeni kültür için,

"...Bu tip keramik, el yapımı oluşu, koyu kırmızı veya siyah cilalı bir astarla kaplı bulunuşu, gerek şekil, gerek tezyinatça, arada çok yakın bir bağlantının varlığını akla getirmemeyi müşkül kılacak derecede, Orta ve Doğu Anadolu Bakır Çağı keramik tipine benzeyişi ile vasıflanır. Hatta yapılaş tekniklerindeki uygunluklar o derece büyüktür ki, Suriye ve Filistin'de acayip görünen bu tipin, kuzeyle bağlılığı inkâr olunamaz gibi görünüyor..."²⁵⁵

sözleri ile Karaz keramiğinin kökeni hakkındaki görüşlere açıklık kazandırır. Suriye-Filistin'de İlk Tunç Çağından Orta Tunç Çağına geçiş aşamasında görülen bu keramiğin, bir halk hareketi sonunda veya yabancı bir kültüre bağlı olarak bölgeye yayıldığı düşünülmektedir²⁵⁶.

Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazıların sonucuna bağlı olarak farklı görüşlerle de karşılaşırız. Örneğin, Hood, orijin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul eder²⁵⁷.

Childe, kökeninin Gürcistan'da aranmasına işaret ederken²⁵⁸, Hanfmann, bu kültürün Filistin'e kadar ulaşmasını, Asyanik göçlere ve istilalara bağlamaktadır²⁵⁹.

Mellaart, İlk Tunç Çağı boyunca görülen bu kültürün Doğu Anadolu kökenli olduğunu²⁶⁰, Doğu Anadolu'da geniş bir alanda görüldüğünü, Malatya'da Arslantepe, Erzurum ovasında Karaz ve Pulur da dâhil olmak üzere 500 millik (yaklaşık 800 km.) bir coğrafi alana yayıldığını, ancak kökeninin tartışma konusu olduğunu ifade eder²⁶¹.

Mellink de bu kültür ve keramiğinin Doğu Anadolu kökenli olduğunu, zamanla Elazığ ovasından güneye doğru taşındığını öne sürer²⁶².

Karaz Kültürünün kökeni konusunda Türk bilim adamlarının tespitleri, Erzurum çevresini hedef göstermekte²⁶³ ve şu ana kadar ki mevcut önerilere de belli bir yön vermektedir. Bu kültürün ortaya çıktığı yer olarak,

²⁵⁵ Bittel 1945, 94.

²⁵⁶ Bittel 1945, 96-97.

²⁵⁷ Hood 1951, 117 vd.,140.

²⁵⁸ Childe 1974, 239.

²⁵⁹ Hanfmann 1951, 360.

²⁶⁰ Mellaart 1958a, 9 vd.

²⁶¹ Mellaart 1971, 401.

²⁶² Amiran, "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı" olarak adlandırdığı, Karaz Kültürü ve Keramiğini, Geç Kalkolitik Çağa (M.Ö. 3000 civarı) yerleştirmektedir. Amiran 1952, 96 vd.

²⁶³ Kökten 1944a, 482.; Kökten 1944b, 674 vd.; Koşay 1948a, 167 vd.; Koşay 1962, 28.; Koşay-Turfan 1959, 351-352.; Koşay 1964, 92.; Koşay-Vary, 1964 25 vd.; Koşay-Vary 1967, 15.; Esin 1969, 25.; Arsebük 1979, 82.; Koşay 1984, 14.; Pehlivan 1984, 36.; Güneri 1987, 47-48.; Pehlivan 1990, 170. ; Ceylan 2000a, 182.; Ceylan 2000b, 29.; Ceylan 2001a, 32, 37.; Ceylan 2001b, 75-76.; Erkmen et al 2002, 73.; Öztürk 2004, 90.; Ceylan 2005, 21.

Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran'ı kabul etmenin yanlış olduğu da ayrıca belirtilmektedir.

Karaz Kültürünün etnik kökeni hakkındaki araştırmalar ise, artık kesinlik kazanmış durumdadır. Mevcut arkeolojik ve tarihi verilerin hemen hiçbiri, bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini ihtimal dışı bırakmamaktadır²⁶⁴.

Son olarak Türk bilim adamlarından Pehlivan, Hurrilerin erken dönemdeki hâkimiyet alanlarıyla Karaz Kültürünün yayılım alanının aynı olmasını, keramik yanında mimari ve diğer bazı temel özelliklerin birbiriyle benzeşmesini değerlendirerek Karaz Kültürünü oluşturan ve yaşatanların Hurriler olduğu sonucuna varmıştır²⁶⁵.

Bilindiği gibi Hurriler, M.Ö. III. binlerde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkim ve tek unsur olarak tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürüyorlardı²⁶⁶. İlk Tunç Çağı II' nin sonlarına doğru, büyük olasılıkla göçebe hayat tarzlarının gereği ve Doğu Anadolu'daki otlakların mevcut hayvan potansiyelini besleyememesi sonucu Fırat kıyısını takip ederek Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır²⁶⁷. Kültürü buraya taşıyan göçler iki ana güzergâh üzerinden yapılmıştır. Bunlardan biri, Urmiye gölü çevresinde Kuzey Mezopotamya'ya, daha kapsamlı ve etkili olduğu bilinen diğeri ise Elazığ-Malatya üzerinden Kuzey Suriye-Filistin'e ulaşan güzergâhtır. Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan bölgede Karaz Kültürüne yakın hiçbir buluntuya rastlanmaması bu görüşü desteklemektedir.

Büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin belirli aralıklarla tekrarlandığı ve son göçlerin (M.Ö. 2000 sonrası), Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı kuvvetle muhtemeldir²⁶⁸.

Karaz Kültürünün en eski buluntu topluluklarına coğrafi yapısı gereği kapalı bir merkezi bölge halinde olan Erzurum ve çevresinde rastlanır. Erzurum ve çevresindeki ovaların elverişliliğinden dolayı bu bölge söz konusu kültürün orijinini teşkil etmiş olmalıdır.

Arkeolojik buluntu topluluklarının, ilk defa buldukları yere göre adlandırılması bilinen bir yöntemdir. Buradan hareketle Karaz Kültürüne ait örneklere, Kuzey Suriye-Filistin ve İran'dan daha eski bir zamanda ve yaygın olarak Doğu Anadolu'da Erzurum yakınlarındaki Karaz'da rastlanması bu

²⁶⁴ Erzen, bu kültürün *Erken Hurri Kültürü* olarak anılmasının gerektiğini belirtirken buna neden, olarak, Asyanik bir kavim olan Hurrilerin, bu kültürün ortaya çıktığı bölgelerde yoğun iskân faaliyetlerinde bulunmalarını gösterir. Erzen 1992, 15.

²⁶⁵ Pehlivan 1994, 328.

²⁶⁶ İlk Hurri vatani, Mezopotamya kaynaklarında Hurri ülkesiyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subarlar ya da Subartu ülkesiyle uzak-yakın ilişkileri hakkında bk., Goetze 1946, 165-168.

²⁶⁷ Hurri göçlerinin, Karaz Kültürünü Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar ulaştırdığı hakkında bk., Amiran 1952, 96 vdd.; Ayrıca göç yolu için bk., Hanfmann 1951, 360.; Hood 1951, 117 vdd.; Mellaart 1958a, 9 vd.; Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri için bk., Koşay-Turfan 1959, 354.; Koşay 1984, 35-36.

²⁶⁸ Asur Koloni Çağı ve Merkezi Anadolu'da kurulan Karum'lar hakkında toplu bilgi için bk., Baydur 1970, 37 vdd.; Dinçol 1982, 20-23.; Memiş 1989, 32 vdd.; Kınal 1991, 61 vd.; Akurgal 1995, 46-47.; Lloyd 1998, 29-31.; Akurgal 1999, 40-43.; Sevin 2003, 151 vdd.

kültürün merkezi bölgesinin burası olduğunu ve söz konusu kültürün, Karaz Kültürü adı ile anılmasının daha doğru olacağını gösterir. Yine Erzurum ve çevresinin anahtar bir konumda yer alması, bölgenin doğudan, batıya ve güneye gerçekleşen göç yolları üzerinde bulunması, kültüre ait keramik ve yerleşmelerin Doğu Anadolu’da köklü ve yoğun olarak bulunmasının sonucu olarak Anadolu’nun yerli keramiği olabileceği gözden kaçırılmamalıdır ²⁶⁹.

Filistin’de bu kültür İlk Tunç Çağının son evrelerinde karşımıza çıkarken bu bölgede Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı I’de görülür. Khirbet Kerak’ın, Karaz’dan daha sonraki bir döneme ait olmasından dolayı bu kültüre, Karaz Kültürü teriminden başka bir isim verilmesi arkeoloji bilimine de ters düşmektedir. Ayrıca Karaz Kültürüne ait örnekler Erzurum’un güneyinde, kuzeyinde ve doğusunda rastlanması, Filistin’e nazaran, gerek zaman gerekse coğrafi olarak, bu bölgeye daha yakın olması kültürün çevreye buradan yayıldığını göstermesi bakımından da önemlidir.

İlk Tunç Çağında gerek Doğu Anadolu gerekse Erzurum ve çevresinde, hayvancılık, tarım ve madencilik bütün safhaları ile göze çarpar. Hayvan yetiştirmek için ideal ortam bulunan Karaz’da kemikten yapılmış aletler bulunmakla birlikte koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliği görülmektedir.

Bölge için Kalkolitik Çağdan günümüze kadar hayvancılık vazgeçilmez bir geçim kaynağıdır. Yine Karaz, hem Anadolu tarımı için hem de Erzurum ve çevresi için yeterli bilgi vermektedir. Obsidyen ve çakmaktaşı bıçaklar, öğütme taşları ve maden orakların bulunması yörede tarımın yapıldığının en önemli kanıtıdır²⁷⁰. Madencilğe gelince, Karaz’da maden eserler arasında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğneler bulunmuştur. Bu eserlerin benzerlerine az olmakla beraber Pulur kazılarında da rastlanmıştır²⁷¹. Ayrıca, Güzelova’da Tunçtan yapılmış eserlerle karşılaşmıştır²⁷². Bütün bu örnekler bölge halkının gelişmiş düzeyde olmasa da gereksinimleri oranında metal alet ürettiklerini ve kullandıklarını gösterir.

Kültürün genel özellikleri arasında ikisi ayrıca önem kazanırlar.

Karaz kültürünün çeşitli problemlerini çözmeye çalışırken başvurulan en önemli verilerden ilkinin, kültürün yapım tekniği, rengi ve süsleme tarzı ile dikkat çeken keramiği oluşturur.

Karaz keramiği el yapımıdır. Çağdaşı yerleşmelerde çanak çömlekler için bir nevi seri üretim demek olan çömlekçi çarkı kullanılmasına rağmen kültürün keramiği, yayıldığı alanlarda el yapımı olma özelliğini korumuştur. Tek renkli (monokrom), astar ve açkılı olan Karaz keramiğinde süsleme genellikle paralel, spiral veya kesişen çizgilerden oluşur. Bu süslemeler

²⁶⁹ Bittel 1945, 94.; Arsebük 1979, 81-82.; Erzen 1992, 16.; Öztürk 2004, 90.

²⁷⁰ Koşay 1959, 377-378.; Çiğdem 1996, 111 vd.; Ayrıca, Pulur’da Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağına ait tabakalarda yanık hububata, birinci derecede tarım kanıtı sayılan orak ve öğütme taşlarına rastlanıldığı belirtilmektedir. Bk., Koşay 1964.; Koşay 1967.

²⁷¹ Koşay 1959, 376-377.; Koşay-Vary 1964, 19-20.; Yakar 1985, 302.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.

²⁷² Koşay-Vary 1967, 8.; Yakar 1985, 302.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Güzelova.

keramiğin çeşitli türlerine yiv-oluk (insize) ve kabartma tekniği ile uygulanmıştır²⁷³.

Karaz türü keramik için koyu yüzlü açkılı mallar terimi de kullanılmıştır.

Bu isimle adlandırılan keramiklerde iki önemli yüzey özelliği mevcuttur.

Bunlardan birincisi renkleridir. Koyu yüzlü açkılı malların renkleri koyu veya kirlidir. İkinci özellikleri ise açkılı olmalarıdır. Açkılı, bu tür mallara rastlanan her yerde hem ortak özellik hem de diğer mallardan ayırıcı bir kıstas olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu tür malların hamuru genellikle kaba bir malzemeden oluşur.

Karaz türü mallara Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı I boyunca tüm Doğu Anadolu'da yoğun olarak rastlanır.

Karaz kültürünün ön plana çıkan ikinci önemli özelliği ise mimaridir.

Kazılarda mimari yapılar tam olarak ortaya çıkarılamasa da taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Ancak Doğu Anadolu ve özellikle Erzurum ve çevresinin arkeolojisi için dikkat çeken özenle yapılmış, büyük olasılıkla kutsal amaçlı ocaklar taşınmaz kültür varlıkları olarak karşımıza çıkar²⁷⁴.

Ayrıca, Khirbet Kerak'ta, Yanık Tepede bütün elemanları ile tespit edilen yuvarlak planlı yapıların Hurrilerin yaşam biçimlerinden kaynaklanan geleneksel mimari tarzları yansıması bakımından önemlidir²⁷⁵.

2.5.1. Karaz (Hurri) Kültürü ile Ortak Özellikler Taşıyan Yerleşmeler

2.5.1.1. Gökçedere (Pulur) Höyük

Bayburt'a 45 km. uzaklıktaki höyük, Gökçedere beldesinin içinde, günümüzde Tedaş binası olarak kullanılan yerin hemen arkasındadır (Figür-27).

Höyüğün yok olmasındaki en önemli etkenlerden biri, belde merkezinde yer almasının sonucu olarak yerleşmeye uğramasıdır (Figür-28). Höyüğün üst tarafının bir kısmında evler bir kısmında ise köylülerin kışlık yakacak ihtiyaçlarını karşılamaları için kullandıkları malzeme bulunmaktadır.

²⁷³ Bittel 1945, 94.; Sukenik 1947, 9-10.; Koşay-Turfan 1959, 359.; Koşay-Vary 1964, 15.; Koşay-Vary 1967, 9.; Arsebük 1979, 83 vd.; Koşay 1984, 29-31.; Pehlivan 1984, 50.; Güneri 1987, 54 vd.; Pehlivan 1990, 170-171.; Kınal 1991, 28-29, 48.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.; Sevin 2003, 142.

²⁷⁴ Bittel 1945, 104.; Maisler et al 1952, 168-170.; Koşay-Turfan 1959, 358.; Amiran 1965, 167.; Koşay 1984, 31.; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1997, Karaz.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.; Sevin 2003, 142.;

²⁷⁵ Amiran 1965, 167.; Pehlivan 1984, 50.; Erzen 1992, 17-18.; Pehlivan 1990, 171.

Ancak bütün bunlara rağmen höyükteki kültür tabakalarını görmek mümkündür.

Höyüğün İlk Tunç Çağından, Roma ve Bizans dönemine kadar yoğun olarak yerleşme gördüğünü söylemek mümkündür. Ayrıca höyükteki Karaz türü keramiğin varlığı da Karaz kültürünün bu bölgeye kadar yayılım gösterdiğini kanıtlamaktadır²⁷⁶.

Kökten, bu yerleşmeyi ilk tespit ettiğinde höyüğün dörtte üçünün tahrip edildiğini ve hala edilmekte olduğunu bildirir. Bölgede gerçekleştirdiğimiz araştırmalar sonucunda höyüğün tamamen tahrip edildiğini gözlemledik.

Kökten, höyüğün 15 m. yüksekliğinde ve 80x100 m. ölçülerinde olduğunu belirterek özellikle kuzeyinin yoğun tahribe uğradığından da bahseder²⁷⁷.

Höyüğün en zengin katının Bakır Çağı (Eski Bronz) olduğunu ve bu buluntuların benzer örneklerine Karaz höyükte rastlandığını ifade eden Kökten, bölgedeki bu kültürün Erzurum ve çevresi ile yakın ilişkilerinden dolayı kaynağının Erzurum'da aranması gereğinden bahseder. Höyükten topladığı keramikleri birkaç grupta inceler. Ancak, tümü Bakır Çağ keramikleri olan bu sınıflamayı neye göre yaptığı hakkında bir bilgi vermez.

Bunlardan ilk gruba girenleri çok kalın parçalardır. Üzerleri siyah veya kırmızı astarlı ve ağıldır²⁷⁸. İkinci grup çanak çömleklerin içi siyah, dışı açık kahverengidir ve ilk grup mallar gibi Karaz, Pulur da ki kaplarla benzerlik taşır²⁷⁹. Son iki gruptaki mallar hakkında ayrıntıya girmeden bahsederken, bu höyükteki Bakır Çağ kültürünün, çanak çömlek parçalarının cüf haline gelmesinden ve höyükteki yanık katlarının varlığından yola çıkarak höyüğün bu çağının bir felaketle sona erdiğini belirtir²⁸⁰.

Sagona, bölgede gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında Kökten tarafından tespit edilen Pulur höyüğünün geniş bir kısmının yok edildiğini belirtmesine rağmen, büyük bedenli bir tepe olarak nitelendirmiştir. Burada ele geçen, parlak siyah ve geometrik desenli bir malzemeyi ise Transkafkas türü mallar kategorisine koyarak, M.Ö. III. binyıl sonları ile M.Ö. II. binyıl başlarına tarihlendirmektedir²⁸¹.

Ayrıca Uslu, Pulur höyüğünde ele geçen keramiklerin büyük bir çoğunluğunun kulplu parçalardan oluştuğunu, açık ve koyu kahverenginin tonlarında olduğunu belirtirken, kalın çaplı ve dışı parlak siyah, ağılı, kabartma ve çizi bezemeli mallara da dikkat çekmektedir²⁸².

²⁷⁶ Kökten 1944_a, 482.; Kökten 1944_b, 675.; Kökten 1947, 465.; Kökten 1953, 193-194.; Lamb 1954, 28, Fig. 1.; Uslu 1980, 5.; Pehlivan 1994, 328.; Öztürk 2004, 88.

²⁷⁷ Kökten 1944_a, 481.

²⁷⁸ Kökten 1944_a, 482, Lev. 6/1-3.

²⁷⁹ Kökten 1944_a, 482, Lev. 6/4-5.

²⁸⁰ Kökten 1944_a, 483, Lev. 6/6-14.

²⁸¹ Sagona 1990, 426.; Sagona 1993_a, 262, Fig. 2/2.

²⁸² Uslu 1980, 5.

Bunlardan başka Kökten, yine bu höyükte, M.Ö. III. bin yıla tariheddiği pişmiş topraktan yapılmış, kırmızı boya astarlı ve ačkılı Anadolu'da örneklerine az rastlanan bir damga mühür bulmuştur. Mühür temiz ve ince kum karıştırılmış çamurdan yapılmıştır. Mührün baskı yüzünde uçları aşağı doğru inen (T) şeklinde bir iz vardır. Pişirme ve boya astar tekniği Bakır Çağı işçiliğine benzemesine rağmen gerek şekil gerekse ölçü ve ağırlık bakımından Anadolu mühürlerinden tümüyle farklıdır²⁸³.

Bu höyükteki buluntulardan yola çıkarak, höyüğün, Karaz Kültürüne ait yerleşmeler arasında olduğunu söyleyebiliriz²⁸⁴.

2.5.1.2. Söğütlü (Hindi) Höyük

Bayburt'a 20 km. mesafede ve 1680 m. yüksekliktedir (Figür-29-30). Bayburt-Demirözü karayolu höyüğün hemen kuzeyinden geçmektedir. Ayrıca yine aynı istikamet in eski yolu da höyüğün hemen doğusundan geçerek güneyini takip etmektedir. Karayolunun hemen kenarında görünen bir konumda yer alması höyükteki tahribatı artırmış ve höyüğün üst kısımlarında yoğun şekilde kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Höyüğü tehdit eden bir başka tehlike ise çevresindeki tarım alanlarının höyüğe doğru ilerlemesidir. Höyükte keramik yoğunluğu az olduğundan dönem tespiti yapmakta zorlaşır (Figür-31).

Kökten bu bölgedeki çalışmaları sırasında bu höyüğü de prehistorik iskân yerleri arasında katmış ancak üzerinin tamamen otlarla kaplı olmasının höyükte olası buluntulara engel olduğunu eklemiştir²⁸⁵.

Sagona, bölgedeki höyükleri büyüklüklerine göre gruplara ayırmış, bu höyüğü büyük bedenli tepeler grubuna dâhil etmiştir²⁸⁶.

Bu höyüğün bu dönemde iskân edilip edilmediğine dair veriler yok denecek kadar azdır²⁸⁷. Bunlara dayanarak bu höyüğün, Tunç Çağında yerleşme görüp görmediğine ilişkin görüşlere şimdilik şüphe ile yaklaşılmaması gerekmektedir.

2.5.1.3. Aksaçlı (Haşıye) Höyük

Bayburt'a 26 km. uzaklıkta, Aksaçlı köyünün 500 m. güneyindeki höyük 1800 m. yükseltidedir (Figür-32-33). Höyüğün hemen batısından köy deresi akmaktadır. Etrafında yoğun tarım yapılmaktadır. Buda, Bayburt bölgesindeki birçok höyükte olduğu gibi, bu höyükğünde tarım arazilerinin içinde kalarak tahribine yol açmıştır. Üst kısmında birkaç kaçak kazı

²⁸³ Kökten 1944_a, 483–486, Lev.7.; Kökten 1944_b, 676–677.; Uslu 1980, 5.

²⁸⁴ Harmankaya-Erdoğu bu höyüğü liste, (bu çağa ait, adı dışında fazla bilgi olmayan yerleşmeler) veri grubuna eklemiştir. Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 15.

²⁸⁵ Kökten 1944_a, 480.; Kökten 1944_b, 674.; Kökten 1953, 193-194.

²⁸⁶ Sagona 1990, 426.; Sagona 1993_a, 262, Fig. 1/7.

²⁸⁷ Harmankaya-Erdoğu bu höyüğü liste adını verdikleri bir gruba dâhil ederler Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 14.

çukuruna rastlanması höyüğün sadece tarımsal faaliyetler sonucu tahrip edilmediğini göstermektedir.

Kökten bölgedeki tarih öncesi araştırmaları sırasında höyükten birkaç parça Bakır Çağı keramiği bulunmuştur²⁸⁸.

Bu döneme ait aydınlatıcı birtakım bilgiler vermemelerine rağmen, bu höyükler, bölgenin yerleşme açısından zengin bir yöre olduğunu göstermesi bakımından önem kazanırlar²⁸⁹.

2.5.1.4. Tepecik (Siptoros) Höyük

Bayburt'a 22 km. uzaklıktaki Oruçbeyli köyünün yaklaşık 2 km. kadar güneydoğusunda yer almaktadır (Figür-34-35). Höyüğün yaklaşık 2 km. kadar kuzeyinden Bayburt-Köse karayolu geçmektedir. 1650 m. yükseltideki höyük, doğal yükseltisini yavaş yavaş kaybetmektedir. Üst kısmında biri küçük diğeri ise oldukça büyük iki adet kaçak kazı çukurlarına rastlamakla beraber höyüğü tehdit eden en büyük tehlike, tarım arazilerinin ortasında kalması nedeni ile tarımsal faaliyetlerin höyüğe doğru genişlemesidir. Çeşitli dönemlere ait az miktarda keramik buluntusu kaçak kazı çukurlarından elde edilmiştir.

Kökten'in bu höyükten ayrıntıya girmeden sadece prehistorik iskân yeri olarak bahsetmesi höyükte bu çağın varlığını da yine varsayımlara bırakmaktadır²⁹⁰.

Sagona, ilk kez Kökten'in tespit ettiğini belirterek bu höyüğü bölgedeki orta büyüklükteki tepeler grubuna koyar. Ayrıca höyükten topladığı bir malı soluk kahverengi, üzeri kızıl ve koyu kahverengi çizi bezemelerle boyanmış olarak tanımlar²⁹¹.

Höyüğün bu dönemde yerleşme görüp görmediği hâlâ çözüm beklemektedir²⁹².

2.5.1.5. İvceklerin Tepesi

Demirözü ilçesine 7 km. uzaklıktaki Bayrampaşa köyünün 1.5 km. güneyinde yer almaktadır (Figür-36-37). Bölgedeki küçük höyüklerden biridir. Kuzey-güney doğrultulu höyük, 1710 m. yükseltiye sahiptir. Her tarafında yoğun olarak tarım yapılmaktadır. Tarımsal faaliyetler höyüğün özelliğini ve gerçek yükseltisini kaybetmesine sebep olmuştur. Belki de bu özelliği ile höyük, kısa süre sonra tümüyle yok olacaktır.

Kökten bölgedeki araştırmaları sırasında tespit etmiş, ancak höyüğün prehistorik iskânı ile ilgili açıklamalarda bulunmamıştır. Ayrıca, höyüğün

²⁸⁸ Kökten 1944_a, 480.; Kökten 1944_b, 674.

²⁸⁹ Harmankaya-Erdoğu'da bu höyük liste verileri içerisinde yer almaktadır. Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 14.

²⁹⁰ Kökten 1944_a, 480.; Kökten 1944_b, 674.

²⁹¹ Sagona 1990, 426, 429.

²⁹² Bu yerleşme de, Harmankaya-Erdoğu'daki liste verilerinde görülür. Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 15.

çevresindeki arazinin verimsizliğine ve taban suyunun burayı adeta bir bataklık haline getirdiğine de dikkat çekmiştir²⁹³.

Höyüğün bu çağı ile ilgili bilgiler şimdilik varsayımlardan öteye itmemektedir²⁹⁴.

Ayrıca Pehlivan, Karaz Kültürüyle ortak özellikler taşıyan Bayburt ve çevresindeki bu höyükleri, bölgedeki diğer merkezlerde görülen üç periyottan ikincisine dâhil eder ve M.Ö. 3000–2600 yıllarına tarihlendirir²⁹⁵.

---

²⁹³ Kökten 1944_a, 480.; Kökten 1944_b, 674.

²⁹⁴ Harmankaya-Erdoğu bu höyüğü liste veri grubuna dâhil ederler. Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 14.

²⁹⁵ Pehlivan 1994, 329.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÇORUH HAVZASININ TARİHİ ÇAĞLARI

3. ÇORUH HAVZASININ TARİHİ ÇAĞLARI

Tarihi devirlerin yazı ile başlaması ve yazının Tarih öncesi ile Tarihi çağlar arasındaki sınırı ortaya koyması, bizi zaman karmaşasından kurtarmıştır. Anadolu M.Ö. II. bin yılbaşlarında yazıyla tanışmıştır.

Anadolu'daki ilk yazılı vesikalar Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de bulunmuştur²⁹⁶. Asurlu tüccarlar Anadolu'nun kültürel ve ekonomik hayatını canlandırdıkları gibi Grek kolonizasyonlarından yaklaşık 1000 sene önce geniş ve kapsamlı ticaret merkezleri kurmuşlardır²⁹⁷. Kültepe'den çıkarılan bu tabletlerin sayıları 20.000'i bulmaktadır²⁹⁸.

M.Ö. II. bin yılın ilk yarısında, Orta Anadolu'ya kadar yayılan Asurlu tüccarlara ait ticari vesikalar olduğu ve Anadolu-Asur arasındaki ticaret yolunu güvence altına alarak bu ticari faaliyetleri daha rahat sürdürmek adına karşılıklı şartlarda antlaşmalar yapıldığı bilinmektedir²⁹⁹. Yine tüccarlar arasında halledilemeyen anlaşmazlıklarla ilgili mahkeme kayıtları³⁰⁰ ve hemen hemen her konuda vesikalara rastlanmıştır.

Hitit kralları arasında en çok belge bırakan Mursili II (M.Ö. 1345–1315), hem kendi dönemindeki hem de kendinden önceki [Tuthalya III (M.Ö. 1400–1381) ve Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380–1345)] olayları açıklayan siyasi gelişmelere önemli ölçüde ışık tutan bilgiler vermiştir³⁰¹.

Konu bu açıdan ele alındığında, Hititlerin başkenti Hattuş'ın (Boğazköy) ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletler³⁰², Hayaşlıların siyasi tarihi, toplum yapıları ve Hitit-Hayaşa ilişkileri hakkında aydınlatıcı bilgiler verirler. Özellikle Mursili II'ye ait bu bilgilerin Hitit arşivine dayanması, bunların doğrulanabilme olanağını ortadan kaldırmaktadır.

M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren kuzeydoğu Anadolu'da ortaya çıkan Hayaşa krallığı³⁰³, dönemin üç büyük devletinden biri olarak kabul

²⁹⁶ Baydur 1970, 37 vdd.; Kültepe'de gerçekleştirilen kazıların sonuçları için bk., Özgüç 1953, 101-108.; Özgüç 1954, 357-372.; Özgüç 1955_a, 55-63.; Özgüç 1955_b, 445-452.; Özgüç 1956, 38-39.; Özgüç 1957, 44-45.; Özgüç 1958, 26-27.; Özgüç 1959_a, 1 vdd.; Özgüç 1959_b, 26-27.; Özgüç 1962, 43-44.; Özgüç 1964, 95-96.; Özgüç, 1988, 11-14.; Özgüç 1999, 7 vdd.; Emre 1988, 15-17.

²⁹⁷ Ünal 1997, 341-356.

²⁹⁸ Sevin 2003, 154.

²⁹⁹ Sever-Çeçen 2000, 167-176.

³⁰⁰ Bayram 2000, 29-48.

³⁰¹ Güterbock 1943, 178.

³⁰² Hitit dilinin kökeni, fonetik özellikleri ve morfolojisi hakkında kapsamlı bilgi için bk., Dinçol 1970, 45 vdd.

³⁰³ Hayaşa ülkesi ve Hayaşa-Hitit ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk., Cavaignac 1930, 15-17.; Forrer 1931, 1-24.; Contenau 1934, 165 vd.; Delaporte 1936, 78 vdd., 114 vd.; Adontz 1946, 28 vdd.; Goetze 1946, 165-168.; Gurney 1948, 40-44.; Kinal 1953, 5.; Garstang-Gurney 1953, 29, 32, 36.; Goetze 1957, 135 vd.; Koşay-Turfan 1959, 354-355.; Jahukyan 1961, 353-405.; Cornelli 1964, 13.; Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 6, 9.; von Schuler 1965_a, 13 vdd.; Goetze 1967, 95-141.; Dinçol 1982, 37-38.; Koşay 1984, 25.; Pehlivan 1984, 53 vdd.;

edilen Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği doğu ve kuzey politikaları sonucu zaman zaman geri çekilmişler, ancak Hitit ülkesinde iç barışın bozulduğu ve taht mücadelelerinin başladığı zamanlarda batı komşuları Kaşkalarla³⁰⁴ birlikte Hitit topraklarını yağmalamaya çalışmışlardır.

Bu durum Hayaşalıların nüfus potansiyeli ve savaşma kabiliyetleri yanında yerleştikleri toprakların jeomorfolojik yapısı ile yakından alakalıdır. Çünkü çağlar boyunca Hititler en güçlü dönemlerinde bile Fırat Irmağının kaynağına kadar ilerleyememişler ve Hayaşa'yı itaat altına alamamışlardır.

Bu da Çoruh Havzası'nın yer aldığı coğrafyadaki bu topraklar engebeli arazisi ve iklim şartları ile bölge insanını düşmanlarına karşı koruyan unsurların başlıcasıdır³⁰⁵.

Hayaşa ülkesi ve insanları³⁰⁶, kuzeydoğu Anadolu'nun tarihinde ayrı bir yer işgal eder. Bunun sebebi, yukarıda bahsedildiği gibi Hitit kayıtlarında isimlerine rastlanmalarının sonucu olarak bölgenin tarih çağlarının başlamasına yol açmalarıdır. Hayaşalılardan bahseden bu belgeler kuzeydoğu Anadolu ile ilgili en eski kayıtlardır.

Adı geçen çivi yazılı belgelerden de anlaşılacağı gibi, Hititler, asıl topraklarına komşu olan diğer Anadolu topraklarını, *Yukarı Memleket* (KUR.URU.UGU-Tİ) ve *Aşağı Memleket* (KUR.URU.SAP Lİ-Tİ) ismi ile iki büyük bölüme ayırmışlardı³⁰⁷.

Bayburt'tan Artvin'in doğusuna kadar uzanan Hayaşa-Azzi krallığının çekirdek toprakları, Yukarı Memleket'e çok yakın olan coğrafi bir alanda yer almaktaydı. Yukarı Memleket kuzeyden Kaşka, Kuzeydoğu ve doğudan da Hayaşa toprakları ile çevriliydi. Hititlerin ayırdığı bu iki bölge arasında pek çok siyasi ve etnik kavim yer almaktaydı.

Memiş 1989, 52, 58.; Kınal 1991, 109, 140.; Pehlivan 1991a, 29.; Pehlivan 1994, 329-332.; Umar 1999, 118, 133.; Ceylan 2001a, 37-38, 68.; Erkmén et al 2002, 73.; Güneri 2002, 3.; Ünal 2002, 157-159.; Ünal 2003a, 53.; Bu konudaki en yeni ve en kapsamlı çalışma için bk., Pehlivan 1991b, 14 vdd.

³⁰⁴ Karadeniz sahil şeridinde Kastamonu, Sinop ve Ordu bölgesinde yerleşen bu savaşçı toplum hakkındaki Hitit arşiv kayıtlarının tercümesi yapılmıştır. von Schuler 1965a.; Kaşkalarla ilgili diğer yayımlar için bk., Goetze 1967, 88-89.; Memiş 1989, 28-29.; Memiş 1990b, 103-110.; Pehlivan 1991a, 227-50.; Murat 1998, 435-443.; Ünal 2003a, 48 vdd.

³⁰⁵ Pehlivan 1985, 61-62.; Pehlivan 1994, 329-330.

³⁰⁶ Hititlere göre daha geri kalmış oldukları bilinen ve Hitit kayıtlarında *dampupi*, az medeni/bayağı, olarak tarif edilen Hayaşa insanları, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kendilerine sunduğu savunmaya yönelik sert yaşam şartlarından dolayı böyle adlandırılmış olmalıdırlar. Koşay ise, Hititlerin Kuzeydoğu sakinlerinden Hayaşalıları vahşi göstermelerinin nedenini iki kavim arasındaki örf ve adet farklılıkları ile açıklar. Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 9.

³⁰⁷ Çeşitli Hitit tabletlerinde ele geçen bu terimlere, Tuthalya III'nin ölümünden sonra Anadolu da meydana gelen ayaklanmalarda ve Hitit topraklarının bir kısmının işgalinden bahseden Hattusilis III'e ait bir tablette, rastlanmıştır. Garstang 1943, 37 vd.; Garstang-Gurney 1959, 29 vd., 63 vd.; von Schuler 1965a, 13-14.; Gurney 1973b, 681-682.; Anadolu kaynaklarındaki "Yukarı Memleket ve Aşağı Memleket" terimi için bk., Kınal 1953, 7.;

3.1. M.Ö. II. BİN'DE ÇORUH HAVZASI

M.Ö. II. binyıldan itibaren bölgedeki kısmi kuraklığa³⁰⁸ ve Kafkas geçitlerini kullanarak Anadolu'ya ulaşan yeni göç dalgasına bağlı olarak³⁰⁹, yüzyıllar boyu sürdüğü bilinen ve güney istikametinde gerçekleşen Hurrilerin göç hareketleri daha da fazlalaşmıştır. Hurrilerin bu yer değiştirmeleri sonucu, göç yolları üzerinde bulunan ve Mezopotamya ile Anadolu-Asur arasında devam eden ticari faaliyetler kesintiye uğramış ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı sona ermiştir³¹⁰.

Bu gelişmelerin bölgenin siyasi ve kültürel yapısında önemli bazı değişiklikler meydana getirdiği bilinmektedir. Bu gelişmelere tanıklık edecek tarihi ve arkeolojik verilere ancak M.Ö. XIV. yüzyılda rastlanmaktadır.

Doğu ve kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi çağları için çok önemli bir geçmişe sahip, Karaz Kültürünün taşıyıcısı olarak kabul edilen Hurrilerin göçlerinden, bölgede Urartu krallığının siyasi varlığının ortaya çıkmasına kadar iki kültür arasındaki geçen süre (M.Ö. II. binin ortası) içerisinde, bölgede ne olup bittiği hakkında arkeolojik materyalin bulunmaması veya doğru değerlendirilememesinden kaynaklanan birtakım sorunlar mevcuttur.

Belki de bölgedeki yerli halk, bazı bilim adamlarına göre savaş veya kargaşa nedeniyle yüksek yaylalara çekilmiştir³¹¹.

Önasya'nın diğer kesimlerine, özellikle merkezi Anadolu'ya göre, kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi çağları biraz daha geç başlamıştır.

Kuzeydoğu Anadolu tarihinin problemleri arasında kabul edilen ve karanlık çağ olarak adlandırılan bu dönem, özellikle M.Ö. II. binyıl ortalarında bölgedeki varlığı artık bilinen Hayaşa krallığının siyasi ve kültürel etkinliklerinin Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu aydınlatılabilmektedir.

Söz konusu veriler ışığında yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca bölgede varlıklarını devam ettirdiklerini bildiğimiz Hayaşalılar, Rize'den Giresun'a kadar uzanan sahil şeridinin iç kesimi ile Erzurum-Erzincan-Bayburt arasında kalan topraklarda egemenliklerini korumuşlardır³¹².

³⁰⁸ Pehlivan'a göre, Hurrileri göçe zorlayan en önemli sebep, artan nüfusu barındıracak tarım alanlarının ve hayvan sürülerini barındıracak otlakların yetersizliğidir. Ayrıca, Pehlivan, bu konuda kesin olarak kanıtlanamamakla birlikte geçici bir kuraklığın da göz ardı edilmemesi gerektiğini ifadelerine ekler. Pehlivan 1994, 329, dpn. 19.

³⁰⁹ Hurrilerin Anadolu üzerinden gerçekleşen göçleri sonunda, Hint-Avrupa kökenli Hititler Anadolu'da önemli bir güç haline gelmişlerdir. Goetze 1957, 82 vdd.

³¹⁰ Orta Anadolu'da gerçekleşen faal ekonomik, sosyal ve siyasi hayat birçok çalışmaya yansımıştır. Baydur 1970, 37 vdd.; Bilgiç et al 1990, 15 vdd.; Bilgiç-Bayram 1995, 5 vdd.; Bayram-Çeçen 1995, 1-12.; Özgüç 1999, 7 vdd.; Kültepe'den çıkan çeşitli konulardaki vesikalar için bk., Günbattı 1996, 25-37.; Günbattı 1997, 131-155.; Ünal 1997, 341-356.; Bayram 1997, 41-66.; Sever 1997, 291-299.; Çeçen 1998, 119-124.; Albayrak 2000, 1-27.; Sever-Çeçen 2000, 167-176.; Şahin 2000, 237-244.

³¹¹ Erzen 1992, 20.

³¹² Hayaşa topraklarının Bayburt'u kapsadığına dair çalışmalar için bk., Pehlivan 1984, 60.; Pehlivan 1991b, 20-21.; Pehlivan 1994, 329.

Bir başka deyişle Çoruh-Kelkit Vadisi'nin sınırladığı bölgeyi yurt edinmişler, Hititlerle olan siyasi ilişkilerine bağlı olarak etki alanlarını ve sınırlarını bu bölgelerin dışına doğru genişletmişlerdir.

Kuzeydoğu Anadolu'nun stratejik kesimlerini kontrol altında tutmuş gibi görünen, Hitit'lere karşı güçlü bir mücadele sergilemesi ve yayıldığı coğrafyanın genişliği bakımından Hayaşalılar³¹³ ve ülkesi, son derece ciddiye alınması gereken bir krallıktır.

3.1.1. Hitit Devleti ve Kuzeydoğu Politikası

Konumuz ve araştırma sahamızla yakından ilgili olmamasına rağmen, kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi çağları hakkında bilgi veren en erken verilere Hitit kayıtlarında rastlanmasından dolayı, bu başlık altında ele alınacak konular Hititlerin bu bölgeyle ilişkileri kapsamında değerlendirilecektir. Ayrıca yine bölgenin Hititler ile ilk temasına kadar geçen zaman zarfındaki olaylara, Hitit krallarının faaliyetleri çerçevesinde değinilecektir.

Hitit Devleti tarihi, bir taraftan Boğazköy'de bulunan Hitit Devlet arşivi vesikaları ve kazıların verdiği arkeolojik malzemelerle diğer taraftan, siyasal ve kültürel ilişkilerde buldukları komşu memleketlerin yazılı vesikalarında verilen bilgiler ile karşılaştırılabilirler. Eski Devlet zamanından kalan vesikalar çok az sayıdadır. En çok vesika ise Büyük İmparatorluk zamanından elde edilmiştir³¹⁴. Geç Şehir Devleti vesikaları ise daha çok Hitit hiyeroglif yazısıyla yazılı büyük anıtlardır. Bu yazı henüz tamamıyla okunamadığından bu beylikler hakkında çağdaş Asur krallarının ne gibi bilgiler verdikleri henüz bilinmiyor.

Bilindiği gibi, Anadolu'da ilk siyasi birlik, M.Ö. II. binyılda, Kızılırmak kavsi içerisinde kurulan ve başkenti Hattuşa³¹⁵ olan Hitit krallığı tarafından sağlanmıştır (Harita-2).

³¹³ Kökenleri tartışma konusu olan Hayaşalıların konuştuğu dilin birkaç kelimesine bakarak, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, Hint-Avrupa dil grubu ve Ermenice ile ilişkilendirilmeye çalışılmaktadır. Jahukyan 1961, 353-405.; Bu bakış açısı arkeolojik ve tarihi verilere de ters düşmektedir. Bölgede, M.Ö. III. binyıl başlarından itibaren etnik tanımı ile Hurri, coğrafi tanımı ile Karaz Kültürü hâkim kültürdür. Bir başka ifade ile bu topraklar uzun yıllar boyunca Hurrili kültürlerin etkisi altındadır. Pek çok bilim adamı, Urartu halkının gerek dil gerekse mevcut örf ve adetlerle Hurri köklerinden geldiğine inanmaktadır. Hayaşa halkı, M.Ö. III. binyıl ortalarından itibaren kuzeydoğu Anadolu'da görünerek, dönemin merkezi yapıya sahip devleti Hititleri yaklaşık yüz elli boyunca uğraştırmışlar, kendilerinden sonra bölgede ortaya çıkacak olan ve köken olarak kendilerine yakınlığı ile bilinen Urartu öncesi gruplara öncülük etmişlerdir. Güneri 2002, 3, dph. 3.; Koşay 1984, 25.

³¹⁴ Boğazköy'de keşfedilen Hitit devleti arşivi vesikaları Berlin Müzesi tarafından "Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi = KUB" ve Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient Gesellschaft tarafından "Keilschrift-texte aus Boğazköi = KBo" adı altında iki büyük seri içinde çıkarılmıştır.

³¹⁵ Hattuşa adı ve kenti hakkında bk., Savaş 1998, 505-513.; Kentin konumu ve tarihçesi için bk., Bittel 1970, 24 vdd., Fig. 3.; Schirmer 1982, 16-24, Şek. 4a, 4b, 6a, 6b, 8a, 8b, 11.; Seeher 2002, 156-163.

Hitit ülkesinin kuzey-kuzeydoğusunda Kaşka, doğusunda Hayaşa-Azzi, güneybatısında Arzava ve doğu-güneydoğusunda Hurri gibi düşman memleketler yer almaktaydı³¹⁶.

Kültepe vesikalari arasında, Hititçe isimlere rastlanmasının sonucu olarak Hititlerin bu dönemin sonlarına doğru (M.Ö. 19. yüzyıl), Anadolu'ya gelmiş oldukları sonucuna ulaşılmıştı. Barışçı bir şekilde Anadolu'ya gelen bu kavmin hangi yolu kullandıkları hakkında üç farklı görüş mevcuttur. İlk görüş bütün Hind-Avrupalı kavimler gibi Hititlerin batıdan, boğazlar üzerinden Anadolu'ya geldikleri yönündedir³¹⁷. Bu teze karşı çıkan ikinci görüş, Hititlerin Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden gelip, Yeşilirmak bölgesinde bir süre kaldıktan sonra Kızılırmak kavsi içerisine yerleştikleri iddiasındadır³¹⁸. Son görüş ise Hitit keramiğinin, Khirbet Kerak keramiğine benzetilmesinden dolayı, Hititlerin Anadolu'ya Kuzey Suriye üzerinden geldikleri yönündedir³¹⁹.

Hititler Anadolu'ya nereden gelirlerse gelsinler, Asur Ticaret Kolonileri çağından (M.Ö. II. binyıl başlarından) itibaren orta Anadolu'ya yerleşerek bu topraklar üzerinde uzun süre siyasi varlıklarını korumuşlardır.

Koloni çağında Anadolu'nun siyasi durumu gevşek bir yapıya sahipti. Bir başka ifade ile bu dönemde güçlü merkezi bir otorite mevcut değildi. İşte, kökeni orta Anadolu'daki Kuşşara kentine dayanan merkezi bir devlete doğru ilk adımlar Pithana oğlu Anitta ile atıldı. Neşa/Kültepe³²⁰, Zalpa ve Hattuş'u eline geçiren Anitta, *Büyük Kral* unvanını kullanmaya başlıyordu³²¹.

Anitta (yaklaşık M.Ö. 1750-?) ile Hattuşili I (M.Ö. 1660-1630) arasında üç ya da dört kralın egemen olduğu artık bilinmektedir. Bu süre içerisinde, Hitit dinsel inançlarına göre öldükten sonra tanrı olan krallar için yapılacak kurbanları düzenleyen *kurban listeleri* olarak değerlendirilen belgelerde Kantuzili, Tuthaliya, Paşarruma, ve Pawahtelmah/Papahdilmah'ın isimlerine rastlanması bu iki kral arasındaki boşluğu doldurmaktadır. Böylece Hint-Avrupalı Hititlerin hangi aşamalardan geçtikten sonra, merkezi otoriteyi güçlendirerek bir devlet kurdukları ortaya çıkmaktadır³²².

Eski Hitit devletinin ilk kralı Hattuşili I (Labarna) eski bir Hatti beylik merkezi olan Hattuşa'yı başkent yaparak kente Hattuşa, kendine de Hattuşalı anlamına gelen Hattuşili adını vermiş ve Hitit devletini resmen kurmuştur³²³.

³¹⁶ Cornelius 1958, 2-5.

³¹⁷ Goetze 1957, 10.

³¹⁸ Sommer 1947, 3-8.

³¹⁹ Wooley 1953, 32-35.

³²⁰ Kınal 1971, 5.

³²¹ Dinçol 1982, 26.; Memiş 1989, 35-36.; Kınal 1991, 85.; Akurgal 1995, 53.; Lloyd 1998, 31.; Akurgal 1999, 39.; Umar 1999, 114.; Sevin 2003, 163.

³²² Dinçol 1982, 29.; Memiş 1989, 39.; Kınal 1991, 85-86.; Akurgal 1995, 54.; Akurgal 1999, 55.; Umar 1999, 114-115.; Sevin 2003, 163.;

³²³ Labarna ile Hattuşili I'in aynı şahıs olup olmadığı hakkında bilim adamları farklı görüş belirtmişlerdir. Aynı şahıs olduğu yönündeki görüşler için bk., Dinçol 1982, 28.; Memiş 1989, 39-40.; Umar 1999, 115, 131.; Memiş 1994, 367.; Sevin 2003, 163.; Ünal 2002, 66.; Farklı

Hitit devleti kuruluş evresini tamamlar tamamlamaz ekonomik gücünü artırmak için zengin alanlara yönelik bir genişleme süreci izlemeye başlamıştır³²⁴. Hattuşili I ilk seferlerini Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya düzenlemiştir³²⁵. Bu seferler sonucunda ilk olarak günümüzde Hatay sınırları içerisinde kalan ve Hititlere Kuzey Suriye kapılarını açan Alalakh/Tell Açana alınmıştır³²⁶. Alalakh'ın ardından Hahhu ile Haşsu'nun ele geçirilmesinin bir başka önemi ise bölgeden altın ve gümüşten oluşan zengin ganimetlerin elde edilmesidir. Hattuşili I bir belgede kendisi gibi Akad kralı Sargon'un da Fırat Irmağını (Purat) geçtiğinden bahseder. Hattuşili I ile Akad kralı Sargon arasında 7 yüzyıllık bir zaman zarfı bulunmaktadır. Bu kayıtlar Hititlerdeki tarih bilincini³²⁷ gözler önüne sermesi bakımından da önemlidir. Kuzey Suriye seferi sırasında yaralandığı tahmin edilen Hattuşili I sağlığında vasiyetname bırakarak, isabetli bir kararla Murşili I.'i (M.Ö. 1630–1600) velayet tayin eder³²⁸.

Murşili I. öncelikle, Hattuşili I'in yayılma siyasetinin devamı olan Halpa/Halep üzerine, ardından Babil'e askeri sefer düzenlemiştir. Bu dönemde Kuzey Suriye'nin alınması Hititlere Mezopotamya kapılarını açan en büyük etken olmuştur. Babil'in fethedilmesi³²⁹ Hititleri Ön Asya'nın en güçlü devleti yapmanın yanında birçok ganimet elde edilmesini de sağlamıştır. Murşili I askeri faaliyetler yüzünden uzun süre Hattuşa'dan uzak kalmış bu da yakınlarının komplolarına maruz kalmasına neden olmuştur. Bu komplolar aynı zamanda Hitit devletinin bir kargaşa dönemi içine girmesine ve kazanılan toprakların bir kısmının kaybedilmesine neden olmuştur³³⁰.

Eski Hitit devletinin son kralı Murşili I'den sonra Hitit tahtına sırasıyla, Hantili I (M.Ö. 1600–1570), Zidanta I (M.Ö. 1570–1560), Ammuna (M.Ö. 1560-1540), Huzziya I (M.Ö. 1540-1535), Telepinu (M.Ö. 1535-1510), Alluvamna (M.Ö. 1510-1500), Hantili II (M.Ö. 1500-1490), Zidanta II (M.Ö.

şahıs oldukları yönündeki görüşler için bk., Kinal 1991, 85-86.; Akurgal 1995, 55.; Akurgal 1999, 56.; Lloyd, farklı şahıslar oldukları görüşünü Labarna'dan sonraki tüm kralların "Labarna" unvanını kullanmalarına dayandırır. Lloyd 1998, 32.

³²⁴ Otten 1969, 363.

³²⁵ Cornelius 1973, 103.

³²⁶ Gurney 1973a, 244.; Lloyd 1998, 33.

³²⁷ Güterbock 1943, 177-181.

³²⁸ Dinçol 1982, 29.; Sevin 2003, 167.; Memiş 1989, 41.; Umar 1999, 117.; Akurgal 1995, 55-56.; Akurgal, bölgeye düzenlenen akınları Hattuşili I'in iki dilli sefer kayıtlarından aktarır. Akurgal 1999, 57-58.;

³²⁹ Babil'in Hititler tarafından fethi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Otten, Babil'in M.Ö. 1531 de alındığını belirtirken, Otten 1969, 365., Kinal, Memiş ve Akurgal, fetih tarihini M.Ö. 1550 olarak kaydederler. Kinal 1971, 7.; Memiş 1989, 38.; Memiş 1994, 368.; Akurgal 1995, 61.; Dinçol, bu tarihi M.Ö. 1594 olarak verirken, Dinçol 1982, 30., Sevin ve Lloyd, Dinçol'un verdiği tarihe yakın bir tarihle M.Ö. 1595 tarihine işaret eder. Lloyd 1998, 34.; Sevin 2003, 167.

³³⁰ Kinal 1971, 7.; Dinçol 1982, 30.; Memiş 1989, 42-43.; Akurgal 1995, 61-62.; Umar 1999, 117.; Akurgal 1999, 64.; Memiş 1994, 368.; Sevin 2003, 167-168.

1490-1480) ve Huzziya II (M.Ö. 1480-1460) geçmişlerdir. Bu krallar sadece, Hitit devletinin mevcut durumunu korumak ölçüsünde başarılı olmuşlardır.

Bu krallardan sonra başa geçen ve Büyük İmparatorluk döneminin ilk krallarından olan Tuthaliya II (M.Ö. 1460–1440), Hitit devletini eski gücüne tekrar ulaştırma yönünde adımlar atarak, ilk etapta devletin batıdaki egemenlik ve güvenliği sağladı. Daha sonra ise, Hitit devletinin geleneksel politikası olan Kuzey Suriye ile ilgilendi. Tuthaliya II ile Halep kralı arasında daha önce yapılan anlaşmayı Halep kralı bozmuş ve Mitanni, bazı kayıtlarda geçen adı ile Hanigalbat, kralıyla barış imzalamıştı. Böylece, Hititlerin Kuzey Suriye üzerindeki yayılma siyasetine bağlı olarak Hitit-Mitanni ilişkileri, başlamış oluyor ve buranın ağırlık noktasını Halep bölgesi oluşturuyordu. Halep, hem Hitit hem de Mitanni devleti için önemli bir etki alanı olduğundan her iki devlet burayı elde tutmak istiyorlardı. İki devlet arasında sürekli el değiştiren Kuzey Suriye, Tuthaliya II'nin ölümü ile Mitanni krallığına bağlanıyordu³³¹. Tuthaliya II'nin tahta çıkmasının diğer krallardan farklı bir üslup ile anlatılması Hitit tahtında bir sülale değişikliğinin meydana geldiğini³³² ve onun bir usurpator³³³ olduğu fikrini akla getirmektedir³³⁴.

Tuthaliya II'den sonra başa geçen Hitit kralları Arnuwanda I (M.Ö. 1440-1420), Hattuşili II (1420-1400) ve Tuthaliya III (M.Ö. 1400-1381), döneminde krallık çok güçsüzleşerek, her yandan saldıran düşmanlar ve devlete baş kaldıran bağımlı halklar karşısında çok zayıf düşmüştür.

Bu krallardan Arnuwanda I döneminde Hititlere kuzey komşuları Kaşkalar tarafından yoğun saldırılar başlamıştır. Dolayısıyla Hitit-Kaşka ilişkilerinden bahseden ilk kayıtlar Arnuwanda I'e aittir³³⁵. Kaşkalarla başa çıkamayan Arnuwanda I ve karısı Aşmunikal çareyi tanrılarına yalvarmakta bulmuşlardır³³⁶. Kuzeyden gelen Kaşka tehlikesi Hattuşili II ve Tuthaliya III döneminde de devam etmiş, Tuthaliya III kuzeyde Kaşkalar, güneyde Arzava ve güneydoğuda Halep krallıklarına karşı Hattuşa'nın çıkarlarını korumaya çalışmıştır³³⁷. Tuthaliya III krallığının son yıllarında Yukarı Memleketin bir bölümünü yağmalayarak önemli kült merkezi olan Samuha'nın³³⁸ kapılarına kadar ulaşan Hayaşa saldırısı ile uğraşmıştır. Tuthaliya III hastalandığı zamanlarda yerine oğlu Şuppiluliuma I'i prensliğe getirmiştir. Bu genç prens önce, Kaşka ve Hayaşa akınlarından Samuha'yı korumak için şehir surlarını

³³¹ Dinçol 1982, 33-34.; Memiş 1989, 46-48.; Akurgal 1995, 67-68.; Akurgal 1999, 70.; Umar 1999, 120.; Sevin 2003, 174.

³³² Von Schuler 1965_a, 17.

³³³ Kelime anlamı "yasadışı" olan bu sözcük, burada Tuthaliya II için hakkı olmadan tahta yasadışı yollardan çıkmasından dolayı kullanılmıştır.

³³⁴ Goetze 1930, 24.

³³⁵ Von Schuler 1965_a, 29-33.; Ünal 2003_a, 62.

³³⁶ Otten 1969, 361-362.; Ceylan 1994, 56-57.; Arnuwanda-Aşmunikal dua metninin içeriği hakkında daha geniş bilgi için bk., Ceylan 1996, 1-12.

³³⁷ Güterbock 1956, 65.

³³⁸ Samuha'nın yeri hakkında bk., Garstang 1942, 450-459.; Alp 1956, 77-80.; Cornelius 1958, 3, dpn. 18.; Garstang-Gurney 1959, 33 vd.; Güterbock 1961, 96.; Koşay 1972, 460-468.

onartmış ve şehri güvenlik altına almıştır. Daha sonra Kaşka ile onların müttefik ve komşuları olan Hayaşalıları yenilgiye uğratarak buradan elde ettiği ganimetleri Samuha'ya getirmiştir³³⁹. Samuha kuşatmasının Şuppiluliuma I tarafından bertaraf edildiği, Hayaşa ordusunun kuzeydoğu istikametinde çekilmeyi tercih ettiği ancak Kummuha (Kemah) önlerinde iki ezeli düşman arasında önemli bir savaşın meydana geldiği belirtilmektedir³⁴⁰.

Tuthaliya III'ün son günlerinde Kaşkalar, Hitit topraklarının içlerine kadar sokulmayı başarmışlar, devletin düştüğü bu zor durum Şuppiluliuma I'in (M.Ö. 1380–1354) tahta çıkışına kadar sürmüştür³⁴¹.

Hitit tarihinin en güçlü ve en başarılı devlet adamı hiç kuşkusuz Şuppiluliuma I'dir. Krallığının ilk yıllarında uzun süre Anadolu içindeki kargaşanın giderilmesi için uğraşmak zorunda kalmıştı. Daha sonra diğer Hitit kralları gibi Kuzey Suriye'ye yönelmiş ve bu bölgeye üç sefer düzenlemiştir³⁴². Bu seferlerden ilk ikisi Mitanniler üzerine, sonuncusu ise Hurri ülkeleri ile Kuzey Suriye'deki beyliklere yöneliktir³⁴³. İlk Mitanni seferinin Hitit aleyhine sonuçlanması her fırsatta ayaklanan Kaşkaların tekrar saldırıya geçmelerine sebep olmuşsa da bu tehlike çok fazla büyümeden önlenmiştir³⁴⁴. Ama tüm bu seferlerin sonunda, Şuppiluliuma I Mitanni devletini Hititlere bağlı bir vasal krallık durumuna dönüştürmüştür. Vasallık haline gelen Mitannilerin başına Halep kralı Piyaşşili'yi getirmiş böylece Mitanni krallığı tarih sahnesinden çekilmiştir³⁴⁵.

Şuppiluliuma I'in son yıllarında yine Kaşka tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını biliyoruz³⁴⁶. Karadeniz bölgesine yaptığı seferle Kaşkalara büyük zarar vermesine rağmen, onları Hititler için tamamen tehlike olmaktan çıkaramamıştır. Kendisinden sonra tahta geçen Murşili II zamanında da Kaşkalar Hititler için tehlike olmaya devam etmişlerdir³⁴⁷.

Bu dönemde Şuppiluliuma I'i meşgul eden bir başka mesele Mısır olmuştur. Şuppiluliuma I'in tahta çıktığı yıllarda Mısır-Hitit ilişkileri dostane tavır sergiliyordu. Mısır kraliçesi Şuppiluliuma I'e yazdığı bir mektupta³⁴⁸ oğullarından biriyle evlenmek istediğini bildirince, Şuppiluliuma I oğlunu Mısır'a gönderir, ancak oğlunun akıbeti hakkında hem Mısır hem de Hitit kayıtları suskundur. Bunun üzerine ilişkiler bozulmuş ve Şuppiluliuma I,

³³⁹ Delaporte 1936, 78.; von Schuler 1965_a, 35.

³⁴⁰ Kummuha savaşının öncesinde sonrasında gelişen olaylar için bk., Forrer 1931, 1-2.; Adontz 1946, 28.; Güterbock 1956, 66.; Garstang-Gurney 1959, 36.; von Schuler 1965_a, 35-36.

³⁴¹ Memiş 1990_b, 107.; Akurgal 1995, 74.; Umar 1999, 120.

³⁴² Bu seferlerin içeriği hakkında geniş bilgi için bk., Kinal 1947, 1-13.

³⁴³ Lloyd 1998, 37-38.

³⁴⁴ Garstang 1943, 50.

³⁴⁵ Güterbock 1956, 120.

³⁴⁶ Güterbock 1956, 62.; Von Schuler 1965_a, 44 vd.; Otten 1969, 364.; Cornelius 1973, 168.; Memiş 1990_b, 108.; Pehlivan 1991_a, 33.; Lloyd 1998, 38.

³⁴⁷ Von Schuler 1965_a, 45.; Memiş 1990_b, 108.; Pehlivan 1991_a, 33.

³⁴⁸ Söz konusu mektubun çevirisi için bk., Goetze 1975a, 18.; Alp 1997, 5 vdd.

Mısır'ın kuzey Suriye'deki topraklarını bugünkü Şam'a kadar ele geçirdi³⁴⁹. Ancak bu sırada ortaya çıkan veba salgını onun yurduna dönmesine sebep oldu. Bu seferlerden sonra tekrar Kaşkalar üzerine yürüdüğü sırada vebadan ölmüştür³⁵⁰.

Şuppiluliuma I, krallığı boyunca devleti genişletme politikası izlemiş, Tuthaliya III döneminde Kızılırmak kavsine çekilen, egemenlik sınırları daralan Hitit devletini, kısa sürede imparatorluk haline getirmiştir.

Bu başlık altında bölgeyle Hitit ilişkileri başlayınca kadar geçen süre içinde, ana hatları ile Hitit krallarının faaliyetlerine değinilmiştir. Bundan sonraki kısımlarda konumuzun asıl kısmını oluşturan Hayaşa-Azzi krallığına ve Hitit kayıtlarında yer almasının sonucu olarak bölgenin tarihi çağları ele alınacaktır.

3.1.2. Hayaşa-Azzi Krallığı

Orta Anadolu'da Hitit Devletinin hüküm sürdüğü sıralarda, kuzeydoğu Anadolu ve Karadeniz'de yeni oluşan bazı siyasi birlikler vardı. M.Ö. III. bin yılın sonlarına doğru Hurrilerin bölgeden göçlerinin ardından, Hayaşa³⁵¹ (M.Ö. XV. yüzyıl sonu) adı verilen siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmıştı.

M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'nun kuzeydoğusunda tarih sahnesine çıkan Hayaşa-Azzi krallığı, Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği "Kuzeydoğu Politikası" sonucu zaman zaman pasif durumda kalmış buna karşın, yine Hitit ülkesinde iç barışın bozulduğu taht mücadelelerinin baş gösterdiği tarihlerde batı komşuları Kaşkalarla birlikte saldırıya geçerek güçlü düşmanlarını uzun süre uğraştırmışlardır.

M.Ö. XIV. yüzyılın başlarından itibaren Hitit tahtına çıkan Tuthalya III (M.Ö. 1400–1381), Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380–1345) ve Mursili II (M.Ö. 1345–1315), Yukarı Memlekete komşu olan Hayaşa krallığı ile zaman zaman savaş ortamına girmişlerdi. Bir bakıma güçlü Hitit ordularına karşı bağımsızlıklarını koruma mücadelesi veren Hayaşa halkı ve ülkesi hakkında bilinenlerin tümü, bu siyasi olaylar etrafında yoğunlaşmaktadır.

Hitit krallarından Murşili II, kendi dönemindeki olayların yanında kendisinden önceki zamanlarda da yaşanan, siyasi gelişmelere ışık tutan

³⁴⁹ Umar 1999, 121-122.

³⁵⁰ Goetze 1967, 19.; Memiş 1989, 56.; Memiş 1990b, 109.; Akurgal 1995, 77.; Lloyd 1998, 40.; Akurgal 1999, 83.; Umar 1999, 121-122.;

³⁵¹ Hayaşalılar hakkında geniş bilgi için bk., Cavaignac 1930, 15-17.; Forrer 1931, 1-24.; Contenau 1934, 165 vd.; Delaporte 1936, 78 vdd., 114 vd.; Adontz 1946, 28 vdd.; Goetze 1946, 165-168.; Gurney 1948, 40-44.; Kınal 1953, 5.; Garstang-Gurney 1953, 29, 32, 36.; Goetze 1957, 135 vd.; Koşay-Turfan 1959, 354-355.; Jahukyan 1961, 353-405.; Cornelliuss 1964, 13.; Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 6, 9.; von Schuler 1965a, 13 vdd.; Goetze 1967, 95-141.; Dinçol 1982, 37-38.; Koşay 1984, 25.; Pehlivan 1984, 53 vdd.; Memiş 1989, 52, 58.; Kınal 1991, 109, 140.; Pehlivan 1991a, 29.; Pehlivan 1994, 329-332.; Umar 1999, 118, 133.; Ceylan 2001a, 37-38, 68.; Erkmen et al 2002, 73.; Güneri 2002, 3.; Ünal 2002, 157-159.; Ünal 2003a, 53.; Hayaşalılarının siyasi tarihi, Hitit ilişkileri ve toplum yapıları hakkında yapılmış en kapsamlı çalışma için bk., Pehlivan 1991b, 14 vdd.

bilgiler vermiştir. Buna göre Hitit-Hayaşa ilişkileri, konusundaki en eski kayıtlar, Muşşili II zamanında kaleme alınmış olup³⁵², daha çok büyükbabası Tuthalya III ve babası Şuppiluliuma I'in komşularına karşı elde ettikleri başarıları kapsar.

Hitit kayıtlarında Hayaşa'dan bahseden son kayıt Tuthalya IV.'e aittir. Bu kayıtlar, Kaşka ülkesine karşı alınan bir takım tedbirlerin Azzi-Hayaşa'ya da uygulandığı yönündedir³⁵³.

Hayaşa, ülkesi ve halkı kuzeydoğu Anadolu tarihinde önemli bir yer tutar. Bunun sebeplerinden biri Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu, bu bölgenin tarihi hakkındaki ilk yazılı verilerin ortaya çıkmasına sebep olmalarıdır. İkincisi ise, Eski Önasya tarihinin problemleri arasında kabul ediliyorken artık belirli ölçüde çözüme kavuşturulmuş bulunan, Karaz kültürünün kurucusu ve taşıyıcısı durumundaki Hurrilerin göçlerinden itibaren, bu çevrenin tarihinde ortaya çıktığı varsayılan karanlık dönemin, Hayaşa Krallığının siyasi ve kültürel etkinlikleri ile kısmen doldurulabilmiş olmasıdır.

Hititler tarafından Hayaşa olarak isimlendirilen, Hurrilerin devamı ya da kalıntıları olduğuna inandığımız bu savaşçı toplum, Hurrilerin mirasını M.Ö. XIII. yüzyıl da kuzeydoğu Anadolu'ya taşıyan Asya kökenli bir toplum olarak kabul edilebilirler.

3.1.2.1. Hayaşa-Azzi Krallığının Konumu ve Yayılım Alanı

Bu zamana kadar Hayaşa hakkında yapılan çalışmaların çoğu yetersizdir. Bir başka ifade ile tek başına Hayaşa'yı elen alan bir çalışma yoktur. Hitit arşivlerindeki ülke, şehir, nehir ve dağ gibi bir takım coğrafi terimlerin lokalizasyonu yapılırken Hayaşa-Azzi ile dolaylı olarak ilgilenilmiştir³⁵⁴.

Hayaşa ve Azzi'nin konumu hakkındaki sınırlı bilgilere bazı bilim adamlarının araştırmalarında, Hitit-Hayaşa ve Hayaşa-Kaşka ilişkileri çerçevesinde rastlanılmıştır. Bu araştırmalarda, lokalizasyon çalışmalarının yanı sıra, siyasi ve sosyal gelişmelere de yer verilmiştir³⁵⁵.

---

³⁵² Hitit kralları içerisinde en çok kayıt bırakan Muşşili II'dir. Özel ve Resmi yıllıklar olarak tanımlanan bu kayıtlar için bk., Goetze 1967.; Bu konu hakkında diğer çalışmalar için bk., Güterbock 1956, 41 vd., 45 vd., Güterbock'un bu çalışması, benzerleri arasında en güvenilir olanıdır. Eserde, yukarıda adı geçen Hitit krallarının askeri seferlerinin yanında kendi iç işlerinde yaptıkları faaliyetlerden bahsedilmiş, karşılaşılan şahıs-yer isimlerinin kaynaklarda geçen şekilleri ve okunuşları ayrıca çalışmaya eklenmiştir. Güterbock 1956, 41-68, 75-98, 107-130.

³⁵³ Forrer 1931, 22.; Garstang-Gurney 1959, 37.

³⁵⁴ Hitit kayıtlarında adı geçen coğrafi terimlerin lokalizasyonu ile ilgili görüşler birçok çalışmada görülebilir. Mayer-Garstang 1923.; Laroche 1966.; Ertem 1973.; Laroche 1971.; del Monte-Tischler 1978.

³⁵⁵ Hitit-Hayaşa-Kaşka ilişkileri için bk., Goetze 1928, 24 vdd.; Cavaignac 1930, 15-17.; Gurney 1948, 40 vdd.; Güterbock 1956, 62 vdd.; von Schuler 1965a, 3 vdd.; Gurney 1973b, 681

Hayaşa'nın konumu araştırılırken Azzi-Hayaşa yakınlığı ile ilgili görüşlerin değerlendirilmesi de gerekmektedir.

Hititlerin kuzeydoğu komşuları için sadece Hayaşa adını kullanmalarının sonucunda Azzi konum olarak, Hayaşa ülkesinin bir kısmını teşkil ederek Kummuha (Kemah)³⁵⁶ ve Aripşa (Giresun)³⁵⁷ arasındaki topraklara yerleştirilir.

Goetze, Hayaşa ülkesinin bir kesimine Azzi adının verildiğini belirtmiş, daha sonraki çalışmalarında da aynı görüşünü devam ettirmiştir.³⁵⁸

Garstang, Hititlerin askeri yolları hakkındaki bir çalışmasında "*Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı*" tanımını kullanır. Askeri ve ticari yolların güzergâhını belirttiği çizelgede ise, Hattuşa'dan doğuya doğru uzanan yolu Azzi adına yer vermeden Hayaşa'da sonuçlandırır.³⁵⁹

Garstang ile Gurney ortaklaşa yaptıkları bir çalışmada da Azzi ve Hayaşa isimlerinin coğrafi ve siyasi açıdan sorun oluşturmasının nedenini, şöyle açıklarlar:

*"...Azzi-Hayaşa isimleri kaynaklarda karıştırılmaktadır. 9. yıl resmi annallerine göre İstitina ve Kannuvara'yı istila eden Hayaşa halkıdır. Ancak buna paralel şahsi annallerde, düşman olarak Azzi ülkesi gösterilmektedir..."*³⁶⁰

Ancak her şeye rağmen, Azzi ve Hayaşa'yı birbirinden ayırmanın zorluğundan hareketle ikisinin bütünlüğü konusunda ortak görüş belirtirler³⁶¹.

Friedrich, Azzi adının bazen Hayaşa yerine kullanıldığını belirtir ve

"...Azzi, Hayaşa'nın Hititlere yakın olan bir parçasıdır..."

şeklinde ifade eder³⁶².

Birçok bilim adamı Azzi-Hayaşa özdeşliğini kabul ederken, Cornelius, Karadeniz kıyısındaki halkın Hititlerden daha önce de mevcut olduğunu ileri

---

vd. Map. 6.; Hayaşa'nın konumu ile ilgili olarak bk., Garstang 1943, 47 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vdd.; Cornelius 1967, 68.; Goetze 1975a, Map. 1.

³⁵⁶ Kummuha'nın konumu için bk., Forrer 1931, 2.; Adontz 1946, 28.; Garstang 1943, 48 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vd.; Cornelius 1973, 140.

³⁵⁷ Aripşa'nın konumu hakkında bk., Forrer 1931, 15.; Adontz 1946, 39.; Garstang-Gurney 1959, 37-39.; Goetze 1967, 132-137.

³⁵⁸ Goetze 1928, 25.; Goetze 1930, 24-25.; Goetze 1957, 190.

³⁵⁹ Garstang 1943, 36 vd., 47 vd.

³⁶⁰ Garstang-Gurney 1959, 36 vd, 63 vd.

³⁶¹ Garstang-Gurney 1959, 37.; Hayaşa-Azzi bütünlüğü konusunda diğer çalışmalar için bk. Goetze 1930, 24-25.; Forrer 1931, 4-5, 13.; Contenau 1934, 165.; Garstang 1943, 36 vd., 47 vd.; Adontz 1946, 34 vdd.; Gurney 1948, 40 vdd.; Goetze 1957, 190.; von Schuler 1965a, 13-14.; Gurney 1973b, 681.

³⁶² Friedrich 1930, 104, dpn., 1.

sürerek, Azzi'yi bu alana yerleştirir³⁶³. Cornelius'a göre Hayaşa bugünkü Erbaa/Horoztepe'nin bulunduğu yerde kurulu olup, Azzi ülkesinin başkenti durumundadır. Azzi'nin, bazen Hayaşa ismi ile yani başkentinin adıyla tanımlandığı olmuştur³⁶⁴.

Türk bilim adamlarından Koşay ve Kınal'ın görüşleri zaman içerisinde değişiklik gösterir. Koşay, ilk olarak Azzi-Hayaşa'yı birbirine komşu iki ayrı krallık olarak düşünürken³⁶⁵, daha sonraki çalışmalarında "*Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı*" ifadesini kullanır³⁶⁶.

Kınal, Hititlerin Anadolu'yu bir takım bölgelere ayırdığından hareketle bir çalışmada Azzi ve Hayaşa'yı farklı ülkeler olarak belirtirken³⁶⁷, daha sonraları "*Azzi-Hayaşa Memleketi*" veya "*Hayaşa Krallığı*" ve daima onunla beraber ifade edilen "*Azzi*" terimlerini kullanır³⁶⁸.

Dinçol, Doğu Anadolu'daki Azzi-Haşaya Krallığı³⁶⁹ tabiri ile yetinir. Umar ise, eserinin bir kısmında Hitit hâkimiyetine giren Anadolu'nun bazı krallıklarını sıralarken Haiasa ve Azzi'yi farklı krallıklar olarak ifade ederken, bir başka kısmında Yüksek Ülke diye de anılan "*Azzi-Haiasa Ülkesi*"³⁷⁰ tabirini kullanır.

Pehlivan, Hayaşa-Azzi özdeşliğine katılmakla beraber Azzi'yi, Hayaşa-Hitit sınır bölgesine, Kummuha-Aripşa arasındaki topraklara yerleştirir. Ayrıca doğal çevre şartları ve siyasi olayların sonucunu dikkate alarak çekirdek Hayaşa topraklarını Erzurum-Giresun ve Rize'nin güney batısı arasındaki topraklara, kuzeydoğu Anadolu'ya lokalize eder³⁷¹.

Cornelius dışındaki tüm bilim adamları Azzi ve Hayaşa eşitliği hakkında birleşirler.

Hayaşa'nın konumuna gelince; Hititlerin kuzeydoğu komşuları için sadece Hayaşa ülkesi³⁷² tabirini kullanmalarının yeterli olacağı ve böylece bu dönemle ilgili siyasi olayların incelenmesi sonucunda ortaya çıkabilecek bazı yanlış anlaşımaların ortadan kalkacağı gerçeği kendiliğinden ortaya çıkar.

Goetze, Hayaşa'yı Hitit topraklarının kuzeydoğusuna yerleştirirken, bu konu hakkındaki görüşlerden en eskisini ortaya atmıştır³⁷³.

Hitit kralı Şuppiluliuma I ile Hayaşa kralı Hukkana arasında yapılan Hukkana/ş anlaşmasının metnini yayımlayan Friedrich, Hayaşa'nın konumu

³⁶³ Cornelius 1973, 38.

³⁶⁴ Cornelius 1964, 13.; Cornelius 1967, 68.; Cornelius 1973, 71, 149, 193.

³⁶⁵ Koşay-Turfan 1959, 354-355.

³⁶⁶ Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 6.; Koşay 1984, 25.

³⁶⁷ Kınal 1953, 5.

³⁶⁸ Kınal 1954, 78.; Kınal 1991, 140.

³⁶⁹ Dinçol 1982, 38.

³⁷⁰ Umar 1999, 118, 133.

³⁷¹ Pehlivan 1984, 62.; Pehlivan 1991b, 28.

³⁷² Hitit metinlerinde KUR^{URU} Ha-ia-ša, LUGAL KUR^{URU} Ha-ia-ša ve benzeri şekillerde ifade edilmiştir. Güterbock 1956, 124.

³⁷³ Goetze 1928, 25-26.; Goetze'nin Hayaşa'nın konumu ile ilgili diğer çalışmaları için bk., Goetze 1930, 24-25.; Goetze 1957, 190. Goetze 1975b, 117.

hakkında tartışmaya girmenin yersiz olduğunu belirterek Hayaşa'nın Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde aranması gerektiğini ifade eder³⁷⁴.

Forrer de bu görüşü destekleyerek, Hayaşa'nın Doğu Anadolu'da yer aldığı kabul eder³⁷⁵.

Gurney, Şuppiluliuma I ve Murşili II'nin krallıkları süresince yaptıkları seferlerden büyük bir kısmının kuzey ve kuzeydoğuya, Kaşka ve Hayaşa ülkelerine yönelik olduğuna işaret ederek, Yukarı Memlekete komşu toprakların Hayaşalılar tarafından iskân edildiğini ileri sürer³⁷⁶.

Güterbock, Murşili II'nin onuncu saltanat yılında yaptığı seferin yönünden hareketle Hayaşa'yı kuzeydoğu Anadolu'da aramaktadır³⁷⁷.

Garstang, Aripşa ve Dukkamma gibi Hayaşa'nın lokalizasyonu konusunda önemli bilgiler veren bu şehirlerin Van Gölü civarına yerleştirilmesine karşı çıkar³⁷⁸. Ona göre Hayaşa, Fırat Nehri ile Karadeniz arasına yerleştirilmelidir. Bunun için kaynaklarda “Deniz İçindeki Şehir” olarak tanımlanan Aripşa (Giresun)'nın Karadeniz sahil şeridinde aranması gerekir³⁷⁹.

Hititlerin Kaşkalar hakkındaki metinlerini bir araya getirerek yayınlayan von Schuler, Hayaşa'nın konumu konusunda Goetze, Gurney ve Garstang'dan sonra en net bilgileri verir. von Schuler'e göre, Kızılırmak'ın kaynağı, Kelkit Çayı ve Karasu arasında kalan bölge yani “Yukarı Memleketteki Hitit Toprakları”, Hayaşa-Hitit sınırını oluştururken³⁸⁰, bu üç akarsu arasında kalan Tibya/Tipiya (Ordu çevresi) Hayaşa-Kaşka sınırını teşkil eder³⁸¹. Yine bu üçgen arasında kalan Bayburt'ta Hayaşa sınırlarına dâhil edilir³⁸².

Pehlivan, Hayaşa'nın lokalizasyonu ile ilgili önerileri üç ana başlık altında toplar:

1. Hitit krallarından Tuthalya III (M.Ö. 1400–1381), Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380–1345) ve Mursili II (M.Ö. 1345–1315)'nin Hayaşa topraklarına düzenledikleri seferlerin doğu ve kuzeydoğu yönünde olması.

³⁷⁴ Friedrich 1930, 106.

³⁷⁵ Forrer, Yukarı Memlekete komşu olan Hayaşalıları “Yarı Barbar” olarak nitelendirir ve Murşili II'nin, 10. yıl sefer kayıtlarında, “Denizin İçindeki Şehir” ifadesi ile tanımadığı Aripşa ve onun yakınındaki Dukkama'nın konumunu Van Gölü çevresinde göstererek, Hayaşa'nın lokalizasyonu hakkındaki görüşlere yeni bir boyut kazandırmıştır. Bk., Forrer 1931, 15 vd.; Hayaşa'nın Doğu Anadolu'ya lokalize edilmesi hakkında hemen hemen aynı görüşü paylaşan farklı bir çalışma için bk., Contenau 1934, 165.

³⁷⁶ Gurney 1948, 45-46; Gurney 1973b, 681.

³⁷⁷ Güterbock 1961, 85.

³⁷⁸ Garstang 1943, 47 vd.

³⁷⁹ Garstang 1943, 50-51.

³⁸⁰ von Schuler 1965a, 13-14.; Dinçol-Yakar 1974, 564.

³⁸¹ Garstang-Gurney 1959, 32, 50.; von Schuler 1965a, 26 vd.

³⁸² Pehlivan 1984, 60.; Pehlivan 1991b, 31.; Pehlivan 1994, 329-330.

2. Hayaşa'nın Yukarı Memleket ve Karadeniz sahilindeki Kaşka ülkesi ile aynı sınırı paylaşması, yağma ve ganimet amacı taşıyan bütün Hayaşa saldırılarının Yukarı Memlekete yönelik yapılması³⁸³.

3. Hitit krallarının bu bölgedeki faaliyetleri anlatılırken ısrarla tekrarladıkları yer ve şehirlerin konumlarını belirleyerek, kaynaklarda yer alan bilgilerin bölgenin jeomorfolojik yapısıyla uyumunun yapılması³⁸⁴.

Hayaşa'nın konumuyla ilgisi bulunan şehir ve bölgelerin başında Samuha, Kummuha, Aripşa, Dukkamma, Tibya/Tipiya ve Ura gelir.

Samuha'ya Hitit metinlerinde sıkça rastlamak mümkündür³⁸⁵. Bu şehir Hitit devleti için askeri bir üs, Yukarı Memleketin çeşitli sorunlarının çözümünde rolü olan bir yönetim merkezi ve aynı zamanda önemli bir kült merkezidir. Hititlerin siyasi ve kültürel tarihi açısından büyük önem taşıyan Samuha'nın kesin lokalizasyonu yapılmamakla birlikte, önceleri Samsat ile eşleştirilen bu şehri zamanla Malatya-Elazığ'ın Fırat Vadisinde kalan topraklarına yerleştirmek daha uygun görülmüştür³⁸⁶. Bir başka ifadeyle Kummuha (Kemah)'nın güneyindeki Fırat Vadisi'ne lokalize edilebilir³⁸⁷.

Kummuha'nın durumu Samuha kadar problemlidir. Hayaşa'nın güneybatı sınırının çizilmesindeki rolü yanında, Hayaşa-Hitit ilişkilerindeki ilk büyük ve ciddi savaş bu şehirde meydana gelmiştir³⁸⁸. Hemen hemen bütün araştırmacılar Kummuha'yı Kemah ile bir tutmaktadır³⁸⁹.

Murşili II'nin kayıtlarında Aripşa için "Deniz İçerisindeki Şehir" tanımlaması yapılırken araştırmacılar Van Gölü ile Karadeniz arasında tercih yapma durumunda kalmışlar ve Aripşa'nın Doğu Karadeniz sahilindeki Giresun (Kerasund/Kerasus) olduğunu ileri sürmüşlerdir³⁹⁰. Son derece isabetli bu tespite bağlı olarak Dukkamma'yı, Giresun sahil şeridini Kelkit vadisine bağlayan ve en uygun yol üzerinde bulunan Şebinkarahisar'a lokalize

³⁸³ Garstang 1943, 37.; Garstang-Gurney 1959, 29 vd., 63 vd.

³⁸⁴ Pehlivan 1991b, 31-33.

³⁸⁵ Boğazköy metinlerinde geçtiği yerler hakkında bk., Güterbock 1956, 45, 63-64, 126.; Ertem 1973, 118-119.; Monte-Tischler 1978, 338-340.

³⁸⁶ Garstang 1942, 450-459.; Alp 1956, 77-81.; Cornelius 1958, 3, dpn. 18.; Garstang-Gurney 1959, 33 vd.; Güterbock 1961, 96.; Koşay 1972, 460-468.; Garstang 1942, 450-459.

³⁸⁷ Garstang-Gurney 1959, 35-36.; Gurney 1961, 28.

³⁸⁸ Kummuha savaşının gelişimi hakkındaki bilgiler için bk., Forrer 1931, 1-2.; Garstang-Gurney 1959, 36.; von Schuler 1965a, 35-36.;

³⁸⁹ Kummuha (URU Kum-ma-ha)'nın Hitit metinlerindeki geçiş şekli ve geçtiği yerler konusunda bk., Güterbock 1956, 66, 125.; Konumu hakkında bk., Forrer 1931, 2.; Garstang 1943, 48 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vd.; Cornelius 1973, 140.; Farklı görüşler için bk., Jahukyan 1961, 356, 391.

³⁹⁰ Garstang-Gurney 1959, 38.; Garstang, bir başka çalışmasında, Karadeniz kıyısındaki Giresun'un günümüzde denize doğru ilerleyen bir tepe üzerinde kurulduğunu ve Aripşa'nın bu görünümünün sözü edilen coğrafya ile paralellik gösterdiğini belirtmiştir Garstang 1943, 50-51. Aripşa'nın konumu ile ilgili farklı görüşlerden biride Forrer'e aittir. Aripşa-Dukkama ikilisinin Van Gölü çevresine yerleştirilemeyeceğini belirten Forrer, bu bölgede dağlık arazinin bulunmamasından dolayı Aribşa'nın buralarda aranmasının ihtimal dışı olduğunu kaydeder. Forrer 1931, 18.

etmek hatalı olmasa gerek. Bu durum Hitit kayıtlarındaki ifadelerle ve bölge coğrafyasına uygunluğu ile ön plana çıkmaktadır³⁹¹.

Hititler imparatorluk çağında bile yukarı Fırat bölgesine veya bunun güneydoğusunda bulunan Van Gölü'ne kadar askeri ya da ticari etkinliklerde bulunmamışlardır.

Bu bakımdan Yukarı Memleket yakınlarında olup Kaşka ile aynı sınırı paylaşan Hayaşa'nın denizle ilgili şehirleri ancak Doğu Karadeniz sahil şeridinde aranmalıdır.

Hayaşa-Kaşka sınır bölgesini meydana getiren Tibya/Tıpiya (Ordu ve çevresi)³⁹² ve Hayaşa-Hitit sınır kesiminde yer alıp Murşili II'nin belirttiği gibi inşa şekli ve kurulduğu yer bakımından çok ilginç özellikler gösteren Ura³⁹³ şehri de Hayaşa'nın lokalizasyonunun yapılabilmesi için önemli veriler oluşturlar.

Önasya'nın güçlü devletlerinden biri olarak kabul edilen Hititler Şuppiluliuma I ve Murşili II dönemlerinde ard arda Hayaşa üzerine seferler düzenlemişler ancak tam anlamıyla Hayaşa'yı egemenlikleri altına alamamışlardır.

Savaşçı bir toplum olarak ön plana çıkan Hayaşalılar, yerleştikleri toprakların kendilerine sağladığı doğal savunma ortamından büyük ölçüde yararlanmışlardır³⁹⁴.

Bölgenin iklimi, doğal çevre şartları, coğrafi yapısı göz önüne alınarak Hayaşa topraklarını, Çoruh-Kelkit Vadisi'ne, Karadeniz'e paralel konumdaki topraklara lokalize etmek uygun olacaktır.

Ancak Hayaşalılar tarihleri boyunca bu topraklara bağlı kalmamışlar, Hitit devletinde meydana gelen taht kavgaları, otorite boşlukları ve ayaklanmalardan yararlanarak ülkelerinin sınırlarını, Hititlerin aleyhinde batıda Ordu (Tibya), güneyde de Elâzığ-Malatya (İşuwa-Samuha yakınları)'ya kadar genişletmişlerdir.

³⁹¹ Hayaşa-Hitit ilişkilerinde Dukkama'nın yeri konusundaki çalışmalar için bk., Garstang-Gurney 1959, 35, 37-39.; Cornelius 1967, 69.; Goetze 1967, 133-139.; Dukkama'yı Tatvan çevresinde aranması gerektiği hakkında bk., Forrer 1931, 15, 18-20.; Kaynaklarda geçen şekli için bk., Ertem 1973, 26.

³⁹² Murşili II zamanında Tibya yöresindeki siyasi gelişmeler ve bunun Hayaşa-Hitit ilişkilerine etkisi hakkında bk., von Schuler 1965a, 26, 43-44.; Garstang-Gurney 1959, 50.; Forrer 1931, 9, 12, 19.

³⁹³ Hititler döneminde, Hitit-Hayaşa sınırında yer alan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya'ya lokalize edilir. Garstang-Gurney 1959, 37, 39.; Cornelius 1964, 13.; Forrer, Ura'yı Erzurum-Erzincan arasındaki Köroğlu Kalesi ile özdeşleştirir. Forrer 1931, 11.

³⁹⁴ Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu arasında yer alan Çoruh-Kelkit vadisi ve Paryadros Dağları hakkında antik kaynaklardaki bilgiler bu görüşü destekler niteliktedir.

"...Zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış, ormanlık yerler bulunduğundan ve birçok kesimleri derin dereler, dik uçurumları ile görüldüğünden büyük kaleler yapmaya elverişlidir..."

Bk., Strabon, XII, III, 18.

3.1.2.2. Hayaşa – Hitit İlişkileri ve Hayaşa Krallığının Siyasi Tarihi

Konumuzun ve sahamızın asıl kısmını oluşturan bu ve bundan sonraki başlıklar altında Hitit-Hayaşa ilişkilerine, Hayaşa ve Hitit krallarının faaliyetleri ve karşılıklı temasları çerçevesinde değinilecektir.

Hurrilerin büyük gruplar halinde Doğu Anadolu'dan, güneye doğru gerçekleşen göçleri sonunda bölgede önemli ölçüde nüfus azalması meydana gelmişti. Hurriler, M.Ö. XV. yüzyılın ortalarına kadar siyasi örgütlenmeye gitmeden önceki yaşantılarını sürdürme yoluna gitmişlerdi.

Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giren ve önce kuzeydoğu Anadolu'daki plato ve yüksek yaylalarda konaklayan Indo-Avrupa asıllı göçerler, orta Anadolu'ya doğru ilerleyince, Hurrilerin halefleri olarak kabul edilen bölge insanı, başlarındaki ihtiyarlar heyeti, yaşlı bir şef veya aile (kabile) reisleri tarafından yönetilerek bu bölgedeki varlıklarını korumuşlardır.

M.Ö. II. bin yılın ortalarına kadar onları rahatsız edecek, yaşamlarını tehlikeye düşürecek olaylar meydana gelmediği için bu dağınık veya bağımsız gruplar, belirli bir merkez ve lider etrafında toplanma ihtiyacını duymamışlardır. Ancak gerek insan gerekse silah bakımından yeterli potansiyele sahip olduklarına inandıklarında Hitit topraklarına saldırılarda bulunmaya başlamışlardır. Zaman zaman Orta Karadeniz sahilinde yerleşik olan ve tarihleri boyunca Hititlerle mücadeleyi adeta milli bir politika haline getirmiş bulunan Kaşkalarla birlikte hareket etmişlerdi. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Hayaşa ve Kaşka halkı birbirleri ile sürekli dostane ilişkiler kurarken, Hititleri ortak düşman olarak görmüşlerdir.

Hitit-Hayaşa ilişkileri, M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit tahtına çıkan Tuthalya III, Şuppiluliuma I ve Muşşili II³⁹⁵ dönemlerinde çok defa savaş ortamına girilmesi ile başlamıştır. Bu mücadelelerde Hayaşa halkı ve ülkesi, Hitit orduları karşısında varlığını ve bağımsızlığını korumaya çalışmıştır. Bu dönemde İki ülke arasında herhangi bir barış anlaşması bulunmamasından dolayı da ilişkiler genellikle sefer mevsiminde karşılıklı saldırılarla geçmiştir.

3.1.2.2.1. Karanni Döneminde Hayaşa Krallığı

Tuthalya III (M.Ö. 1400-1381)'ün son zamanlarında Hititler ve kuzeydoğu komşuları arasında geçen olaylarda Hayaşa adına rastlanır. M.Ö. 1400'lerde Hitit ülkesine saldıran Hayaşalılar, Yukarı Memleketin güvenliğini tehlikeye sokmuşlardı. Çok genç bir prens olan Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380-1345) Hitit kralı Tuthaliya III adına bu bölgeyi emniyet altına almak için

---

³⁹⁵ Muşşili II'nin, Özel ve resmi yıllıklar olarak belirtilen yıllıkları -Les Annales Completes (Tam Annaller) ve Les Annales Decanneles (On Yıllık Annaller)- Goetze tarafından 1933 yılında yayımlanmıştır. Goetze 1967.; Güterbock 1956, 41 vdd., 45 vdd.

harekete geçer³⁹⁶. Hayaşa üzerine yürümek için çıktığı seferde, Kaşkalarla karşılaşır ve ilk olarak onlara önemli kayıplar verir. Bölgeyi güvenlik altına aldığını düşünen Şuppiluliuma I Samuha'ya döner. Ancak daha sonra Hayaşalılarla ile Kaşkaların anlaştığı haberini alarak bölgeye yönelir ve Yukarı Memleketteki Hitit şehirlerini bu saldırılardan uzak tutmayı başarır³⁹⁷.

Murşili II zamanında yazılan ve “*Şuppiluliuma'nın Annalleri*”³⁹⁸ olarak bilinen kayıtlara göre, Tuthalya III Aşağı Memleketteki Hulana nehri ve Kassiya'nın batı eyaletlerini taciz eden Masa ve Kammala'ya karşı oğlu Şuppiluliuma I ile birlikte harekete geçer³⁹⁹.

Hayaşalılar, kuzeydoğu yönünden, Karanni⁴⁰⁰ adlı bir lider etrafında toplanarak Hitit Kralının uzakta bulunmasından da istifade ederek, kuzeydeki Kaşkalarla birlikte Hitit ülkesini işgale koyulmuşlardır. Bu durumu haber alan Tuthalya III Yukarı Memlekete yönelir. Önce Kaşkaları püskürtür. Daha sonra Hititlerin kült merkezlerinden biri olan Samuha'yı kuşatan Hayaşa üzerine yürür. Sürekli pasif kalan ve geri çekilen Karanni, Kummuha yakınlarında mücadeleye girer⁴⁰¹. Bu sırada Tuthalya III 'ün hastalığı yeniden baş göstermiş ve ordunun idaresini Şuppiluliuma üstlenmişti. Samuha'yı kuşatan ama giremeyen Hayaşalılar, Hitit ordusunun üzerlerine geldiğini öğrenince geri çekilmeye başladılar. Ancak Hititlerin takibi Kummuha önlerine kadar sürmüş ve iki devlet burada çarpışmaya girmiştir⁴⁰².

Söz konusu olaylarla ilgili gelişmeleri bildiren tabletin devamı kırık olduğundan Kummuha Savaşı'nın sonucu hakkında kesin bir hüküm verilememektedir. Ancak daha sonraki birtakım etkinliklere bakarak bazı sonuçlara ulaşılabılır.

Bunlardan birincisi, Şuppiluliuma I'in tahta çıktığı yıllarda Hayaşalı Hukkana/ş ile yaptığı anlaşma metninden anlaşıldığına göre Hititler

³⁹⁶ Söz konusu olayların başlaması ve sonrasında yaşanan gelişmeler hakkında bk., Güterbock 1956, 62-63.; von Schuler 1965a, 35.

³⁹⁷ Hayaşa ve Kaşka üzerine yapılan bu seferler Şuppiluliuma I'in tahta çıkmadan önce gerçekleştirdiği ilk askeri icraatlar olarak kabul edilir. Pehlivan 1984, 54.; Pehlivan 1991b, 43.

³⁹⁸ Daha çok Şuppiluliuma I'in seferlerinden bahseden bu annallerden, Hayaşa Kralı Karanni ile ilgili olan tabletin tahribe uğramış olması olayları gerektiği gibi izlemeye imkân vermemektedir. Tamamlanmış şekli için bk., Güterbock 1956, 65-66.

³⁹⁹ Şuppiluliuma, Tuhkanti/Veliaht değildir. Ancak Kaşka ve Hayaşa'ya karşı yapılan sefer kayıtlarında kral Tuthalya III'ün yanı sıra onunda adı geçmektedir. Bu sıradaki olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Cornelius 1973, 140.; Garstang 1943, 48.; Garstang-Gurney 1959, 35.; von Schuler 1965a, 36.; Güterbock 1967, 34 vdd.

⁴⁰⁰ Karanni, Hayaşa tarihinde bilinen ilk liderdir. Olaylar hakkında bilgi veren tablette Kar (?)-an-ni-iş LUGAL KUR URU Ha-ia-şa (Hayaşa ülkesinin Kralı Karaniş) olarak tanımlanır. Ancak ilk harflerdeki “Kar” şeklindeki okunuş Forrer'e aittir. Forrer 1931, 1.; Bu eksikliği Güterbock La-a-an-ni-iş şeklinde tamamlamıştır. Güterbock 1956, 66-123.; Krannis, Grannis ve başka okunuşlar için bk., Forrer 1931, 1.; Jahukyan 1961, 272-273.

⁴⁰¹ Hitit belgelerinde, daha önceki dönemler için aydınlatıcı bilgiler yer almadığı için, bu olayı şimdilik iki devlet arasındaki, ilk büyük hesaplaşma, şeklinde tanımlamak yerinde olacaktır. Gurney 1973b, 682.; Bu konu hakkında geniş bilgi için bk., dpn 92.

⁴⁰² Pehlivan 1984, 63.; Pehlivan 1991b, 45-46.; Pehlivan 1994, 330.

Kummuha önlerinde kısmi bir başarı elde etmişler, ancak çekirdek Hayaşa ülkesini ele geçirememişlerdir.

İkinci husus ise, Hayaşa ordusunun Hititler karşısında başarısızlığa uğraması ve belki de Karanni'nin bu çarpışmalarda öldürülmesi sonucu Hayaşa'da bir lider ya da kral değişikliği meydana gelmiştir. Bundan sonra Hukkana anlaşmasında⁴⁰³ adı geçen Mariya'nın kısa bir süre yönetimi elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır.

3.1.2.2.2. Mariya Döneminde Hayaşa Krallığı

Mariya'nın, Hayaşa kralı mı olduğu, Hititlere bağımlı ve Hitit kralının isteği doğrultusunda hareket eden biri mi olduğu, yoksa Karanni'nin ve Hayaşa krallığının varisi mi olduğu hala Hayaşa krallığının bu dönemi ile ilgili açıklık bekleyen sorunlar arasındadır.

Mariya'yı bir bey ya da lider olarak tanımlayan Friedrich, onun Hayaşa ülkesinde etkili bir yeri olduğunu belirtmesine rağmen, kral olarak ifade etmez⁴⁰⁴.

Güterbock'a göre, Mariya, Karanni'nin halefidir. Kummuha savaşından sonra Hitit kralı Tuthaliya III tarafından tahta çıkarılmıştır⁴⁰⁵.

Forrer, Mariya'nın kimliği konusunda bazı çelişkilerin olduğunu belirtirken⁴⁰⁶, Cavaignac, Hukkana anlaşmasında geçen Mariya ile ilgili bilgilerin doğruluğundan bahseder⁴⁰⁷.

Hukkanas anlaşmasında, iki Mariya'nın varlığından bahsedilir. Biri Tuthalya III'ün sarayında bulunduğu sırada hatalı davranışları sonucu öldürülmüş, diğeri ise Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380-1345)'in katı üsluplu sözleri ile Hukkana'nın kızından ayrılmaya zorlanmıştır.

Friedrich'in yayınladığı anlaşma metninde olay şu şekilde anlatılmaktadır.

Kol. III. prg. 32.

Satır 53- Mariya kimdir, niçin ölmüştür?

⁴⁰³ Hukkanaş Anlaşmasının transkripsiyon ve tercümesi Friedrich tarafından yapılmıştır. Friedrich 1930, 103-161.; Ayrıca anlaşmanın içeriği hakkında yapılan diğer çalışmalar için bk., Goetze 1928, 26.; Cavaignac 1930, 15 vd.; Forrer 1931, 2 vd.; Contenau 1934, 173-174.; Bossert 1944, 133-134.; Alp 1947, 474.; Kinal 1954, 78.; von Schuler 1965_a, 6-7.; von Schuler 1965_b, 446 vd.; Güterbock 1967, 34 vd.; Otten 1969, 359.; Goetze 1975_b, 119.; Monte-Tischler 1978, 60.; Dinçol 1982, 38.; Pehlivan 1984, 64.; Memiş 1989, 52.; Kinal 1991, 106, 147, 154.; Pehlivan 1994, 331.; Anlaşmanın Türkçe metni için bk., Pehlivan 1991_b, 53 vdd.; Ceylan 1994, 78 vdd.; Metnin, Friedrich'ten alınan bölümü ve Türkçesi için bk., Ceylan 1991, 61 vdd.

⁴⁰⁴ Friedrich 1930, 104, 160-161.

⁴⁰⁵ Güterbock 1967, 35.

⁴⁰⁶ Forrer 1931, 3.

⁴⁰⁷ Cavaignac 1930, 16-17.

54- *Bir saray kadınına rastlamış mıdır? Ona bakmamış mıdır?*

55- *Fakat Efendimiz Güneşin Babası onu bir pencereden görür ve ona şöyle der:*

56- *“Bu kadına niçin baktın ?”*

57- *ve bu suçtan dolayı ölümü buldu.*

58- *Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın⁴⁰⁸.*

Anlaşma metninden sarayda konuk edilen Mariya'nın Hayaşa kralı veya bu ülke adına Hitit başkentine gelen bir soylu olduğu anlaşılmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi Mariya'nın kimliği uzun süre tartışma konusu olmuştur.

Bunlardan başka, Hukkanas anlaşmasında Hayaşa halkının yine bir başka satırda Mariya'nın adı da geçmektedir.

Kol. IV. prg. 42

Satır 41 (25)-*Siz, Hayaşa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız,*

42 (26)- *Ben de sizi, Hayaşa ahalisini, Mariyaş'ı ve*

43 (27)-*Hayaşa'nın kız alıp vermiş akrabalarını korurum*

....⁴⁰⁹

Kol. IV. prg. 45.

Satır 50 (34)- *Ve bakın ! Size yeminle söylediğim bu sözleri*

51 (35)- *Siz Hayaşa ahalisi ve Mariyaş, muhafaza etmezseniz*

52 (36)- *O zaman bu yemin sizi, karılarınızı*

54 (38)- *Mahvetsin.....*

58 (42)- *Hayaşa ahalisine, Mariyaş'a ve Hayaşa ülkesine hiçbir kötülük yapmayayım....⁴¹⁰*

Anlaşma metnindeki bilgiler ve konu ile ilgili görüşler değerlendirildiğinde, Kummuha savaşından sonra Hititlerin, Hayaşa tahtına kendi isteklerini yerine getiren bir kralı oturttukları söylenebilir. Ancak Hukkanas anlaşmasında adı geçen Mariya, tahtını kısa sürede terk etmek zorunda kalmıştır. Mariya, Hitit-Hayaşa ilişkilerini düzeltmek adına Hitit sarayında bulunduğu sırada, her iki ülkenin farklı aile ve medeni hukuk

⁴⁰⁸ Friedrich 1930, 129.; Mariya'nın isminin geçtiği diğer bir çalışma için bk., Contenau 1934, 173-174.

⁴⁰⁹ Friedrich 1930, 135.

⁴¹⁰ Friedrich 1930, 135-136.

ilkelerine sahip olmasından ve onun Hitit yasalarına ters düşen bir hareketinden dolayı, Tuthaliya III tarafından ölüme mahkûm edilmiştir⁴¹¹.

3.1.2.2.3. Hukkanas Döneminde Hayaşa Krallığı

Tuthaliya III'ün ölümü üzerine, Hititlerin başkentinde bazı huzursuzluklar ortaya çıkmış ve bu ortam birkaç yıl sürmüştü. Yine bu süre içerisinde, Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380-1345) krallığı yasal olmayan yoldan ele geçirmiş, bu karışıklıklardan faydalanan ve içlerinde Hayaşa'nında yer aldığı bazı Anadolu krallıkları dört taraftan Hitit topraklarına saldırmaya başlamıştı. Mariya'nın Hitit ülkesinde öldürülmesini kabul edemeyen Hayaşalılar, Yukarı Memleketi yağmalamışlar ve bir kez daha Samuha önelerine gelmiş ve şehri kısa sürede kuşatma altına almışlardır⁴¹².

Hitit ülkesi tam bir kaos ve karışıklığın içine düşmüş, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Hattuşaş ve yakın çevresi dışında kalan bütün topraklar işgal altında idi. Şuppiluliuma I., tüm bu olumsuz şartlara rağmen uzun süre ülkesinin sınırlarını tekrar eski haline getirmek için uğraşmıştır⁴¹³. Şuppiluliuma I. Kuzey Suriye de Hitit menfaatlerini koruduktan sonra, Hayaşa üzerine yürüyerek olasılıkla Hititler lehine hareket eden Hukkana'nın yardımı ile Hayaşa seferlerinden istediği başarıyı etmiştir⁴¹⁴.

Bu dönemdeki Hayaşa-Hitit ilişkileri politik bir evlenme ve buna bağlı olarak yapılan dostluk anlaşması ile noktalanmış iki ülke arasında uzun süreli bir barış kurulmuştur⁴¹⁵.

⁴¹¹ Pehlivan 1984, 64.; Pehlivan 1991b, 47-48.; Pehlivan 1994, 330.

⁴¹² Hitit tarihi için önemli bir yer işgal eden bu dönemdeki olaylar, kral Hattuşili III'e ait bir metinde şöyle anlatılır:

KBo VI 28

6-Önceden Hatti memleketleri düşmanları tarafından işgal edilmişti.

7-Kaşkahlı düşman gelmiş Hatti topraklarını işgal ederek Neneşsa'yı hudut yapmıştı.

8-Aşağı memleket'ten Arzavallı düşman gelmiş Hatti memleketlerini zapt etmiş ve

9-Tavanuva ve Uda şehirlerini hudut yapmıştı

10-Öte taraftan Araunnalı düşman gelmiş Gassiya memleketinin bütününü ele geçirmişti.

11-Beri taraftan Azzili (=Hayaşalı) düşman gelmiş Yukarı memleketi istila etmiş

12-Samuha şehrini hudut yapmıştı. İşuvalı düşman gelmiş, Tegarama şehrini ele geçirmişti”.

Metnin transkripsiyon ve tercümesi için bk., Cavaignac 1931, 10-11.; Goetze 1940, 21-22.; Ayrıca metinde adı geçen şehirlerin Hitit ülkesine saldırdığı hakkında bk., Cavaignac 1930, 17.; Goetze 1928, 25-26.; Goetze 1975b, 117.; Metnin Türkçesi için bk., Pehlivan 1984, 65.; Pehlivan 1991b, 51.

⁴¹³ Hitit devletini yıkılmaktan kurtaran bu mücadeleler hakkında genel bilgiler için bk., Goetze 1928, 26.; Cornelius 1973, 149.; Goetze 1975b, 117.

⁴¹⁴ Garstang-Gurney 1959, 37.; Kinal 1954, 78.

⁴¹⁵ Söz konusu barış ortamı, Murşili II'nin yedinci saltanat yılındaki, Hayaşa kralı Anniya'nın, Dankuva'ya saldırısına kadar devam etmiştir. Bu olaylar hakkında bk., Goetze 1967, 95 vdd.

Şuppiluliuma I askeri etkinlikleri yanında, politik çabalarıyla da Hitit devletinin eski gücüne ulaşmasını toprak bütünlüğünü korumasını temin etmiştir. Önasya'da daha sonraları da yapılacak olan bir uygulama ile Şuppiluliuma I, kız kardeşini, Hayaşa kralı Hukkana ile evlendirerek bu ülkeden gelebilecek tehlikelere karşı, devletini güven altına almıştı.

Şuppiluliuma I, Hukkana'yı, basit/dampupi⁴¹⁶ ama gayretli bir insan, Hayaşa halkını ise olasılıkla yaşam tarzlarından dolayı barbar olarak nitelendirir. Ancak, hem ülkeyi ve liderini uygar olmamakla suçlamak hem de Hitit saray ailesinden bir kişiyi ömür boyu kalmak üzere bu ülkeye göndermek pek anlaşılır değildir. Bizce de, bu yanlış anlaşılma, von Schuler'in belirttiği gibi Hitit kralından veya metni yazan yazıcıdan kaynaklanmış olabilir⁴¹⁷.

Hayaşa ile üst seviyede kurulan bu bağ sonunda, Eskiçağ literatürüne "Hukkana Anlaşması"⁴¹⁸ olarak geçen karşılıklı güven ve saldırmazlık anlaşması imzalanmıştı. Anlaşma metni gerek tarihi gerekse hukuki açıdan önemli bilgileri bünyesinde bulundurmaktadır. İki ülke arasındaki medeni hukuk ilkelerinin nasıl işlediğine ve aradaki hukuki farklılıklara dair bilgiler de vermektedir. Bu farklılıklardan özellikle ikisi dikkat çekicidir. Bunlar anlaşma metninde geçen kan bağı bulunanlar arasındaki yakın ilişkileri yasaklayan kararlar ve saray kadınlarına bakmanın ölüm sebebi olacağını hatırlatan bilgilerdir⁴¹⁹.

Biz burada anlaşmanın hepsini vermek yerine önemli noktalarını vurgulayarak, anlaşma metninin tümünü veren kaynaklara atıf yapmayı daha uygun bulmaktayız.

Hititler tarihleri boyunca birçok devletlerarası anlaşma yapmışlardır⁴²⁰. Bunların hemen hepsi ifade tarzı ve içerik bakımından belirli bir uyum ve benzerlik içinde iken Hukkana Anlaşmasında bu uyumu bulmak zordur⁴²¹.

Hititlerin tarih yazıcılığı konusundaki başarılarını gösteren ve genelde diğer anlaşmaların giriş bölümünde verilen anlaşmayı yapan ülkeler

⁴¹⁶ Hayaşalıların, Hititlerce Dam-pu-pi/değersiz olarak nitelendirilmesi bazı yanlış anlaşılmalardan ya da iki ülke arasındaki yaşam farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu kavramın Hitit kayıtlarında kullanılması hakkında bk., Forrer 1931, 2.; von Schuler 1965a, 7.; Friedrich 1930, 103.; Diğer çalışmalar için bk., Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 9.; Güneri 2002, 3.; Pehlivan 1991b, 57.; Ceylan 1994, 85.

⁴¹⁷ Von Schuler 1965a, 6.

⁴¹⁸ Tercümesi için bk., Friedrich 1930, 103-161.; Anlaşmanın içeriği hakkında geniş bilgi için bk., Goetze 1928, 26.; Forrer 1931, 2 vd.; Cavaignac 1930, 15 vd.; Contenau 1934, 173-174.; von Bossert 1944, 133-134.; Alp 1947, 474.; Schuler 1965a, 6-7.; von Schuler 1965b, 446 vd.; Güterbock 1967, 34 vd.; Otten 1969, 359.; Goetze 1975b, 119.; Monte-Tischler 1978, 60.; Kinal 1954, 78.; Dinçol 1982, 38.; Pehlivan 1984, 64.; Memiş 1989, 52.; Kinal 1991, 106, 147, 154.; Pehlivan 1994, 331.; Anlaşmanın Türkçe metni için bk., Pehlivan 1991b, 53 vdd.; Ceylan 1994, 78 vdd.; Metnin, Friedrich'ten alınan bölümü ve Türkçesi için bk., Ceylan 1991, 61 vdd.

⁴¹⁹ Pehlivan 1991b, 54.

⁴²⁰ Ceylan 1991.; Ceylan 1994.

⁴²¹ Friedrich 1930, 103.; Forrer 1931, 2.

arasındaki ilişkilerin geçmişine Hukkana Anlaşmasında rastlanmaz. Bu ilişkilere değinilmediği gibi anlaşmanın yapılmasına sebep olan gelişmeler net bir biçimde ortaya konulmamıştır.

Anlaşmayı diğerlerinden ayıran bir başka özellik, tanrılar listesinin anlaşmanın sonunda değil, başlangıç bölümünde yer almasıdır. Anlaşma şartlarına uymayanlar için söylenen lanet duaları ise metnin son kısmındadır⁴²².

Hukkana Anlaşmasından bir takım sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bunlardan ilki anlaşmanın Şuppiluliuma I tarafından dikte ettirildiğidir⁴²³.

İkincisi, anlaşma da muhatap olarak bazen Hukkana, bazen Hayaşa halkı dikkate alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında metnin bazı yerlerinde Hukkana'ya, *sen*, Hayaşa halkına ise, *siz* diye hitap edilir⁴²⁴.

Üçüncü olarak, metnin yine bazı yerlerinde Şuppiluliuma I Hukkana'ya öğüt verir gibi seslenir ve onun Mariya'nın düştüğü duruma düşmemesini öğütler⁴²⁵.

Son olarak söz konusu anlaşma ile her iki ülke, askeri konularda karşılıklı yardımlaşma taahhüdünde bulunmuşlardır.

Böylece Hititler kuzeydoğu komşularından, Hayaşalılardan, emin olacaklar, Hitit kralı da onları iç ve dış tehlikelere karşı koruyacaktı. Hitit kralı bu konuyu anlaşmanın birçok yerinde tekrarlamaktadır⁴²⁶.

Anlaşma ile Hukkana ve Hayaşa halkı, Hitit devletine sadık kalacak, vergilerini verecek ve askeri yardımda bulunacak, buna karşılık Hitit kralı da Hayaşa halkını düşmanlarına karşı koruyacak ve bağımsızlıklarının sürekliliğini sağlamayı kabul etmiş olacaktır⁴²⁷.

Yine bu anlaşma Hayaşa-Hitit ilişkilerinde elli yılı aşkın bir süre boyunca dostluk ve saldırmazlık dönemi yaşanmasını sağlamıştır. Ancak anlaşma, Hitit prensesi ile evlenip tahta çıkmayı emniyet altına alan Hukkana'nın kaç yıl hüküm sürdüğü, kendisinden sonra çocuğunun yönetimi ele alıp almadığı gibi konularda fikir sahibi olmamız için yeterli bilgi vermemektedir⁴²⁸.

Hukkana Anlaşması, Hitit ve Hayaşalılar arasında oldukça uzun bir süre barış döneminin yaşanmasını sağlamış, önceki yıllarda Hitit kayıtlarında sıkça bahsedilen Hayaşalılardan bu süre içerisinde pek bahsedilmez. Bu tarihlerden yarım asır sonra, Hayaşa ve Kaşka ülkelerinin yer aldığı kuzey-kuzeydoğu Anadolu topraklarındaki ilk hareketlenme ve örgütlenmeler Hitit

⁴²² Pehlivan 1991b, 58.

⁴²³ Friedrich 1930, 107.

⁴²⁴ Goetze 1928, 26.; Friedrich 1930, 104.; von Schuler 1965b, 449-450.

⁴²⁵ Friedrich 1930, 129.

⁴²⁶ Friedrich 1930, 119, 111.

⁴²⁷ Pehlivan 1991b, 58.

⁴²⁸ Pehlivan 1984, 67.

kralı Murşili II döneminde tekrar canlanmaya başlar. Bir başka ifade ile bu dönemden itibaren ilişkiler yavaş yavaş eski günlerine döner⁴²⁹.

3.1.2.2.4. Anniya Döneminde Hayaşa Krallığı

Murşili II (M. Ö. 1345–1315)'nin tahta çıkışının ilk yıllarında Hukkana'nın soyundan gelmediği anlaşılan Anniya/ş Hayaşa'da yönetimi ele geçirmiştir⁴³⁰.

Yeni Hayaşa kralı Anniya, kuzey Suriye'deki Hitit çıkarlarını korumak için Mitannilerle ilgilendiği sırada, bu bölgede bulunan Murşili II'nin kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığından hareketle İstitina, Kannuva şehirlerine ve Dankuva topraklarına saldırılar düzenler. Aldığı esir ve ganimetlerle Hayaşa'ya çekilir.

Aynı tarihlerde doğu Kaşka boylarını örgütleyerek küçük bir devlet kuran Pihhuniya⁴³¹ ile Hayaşa kralı anlaşmış ve bu bölgede Hititlere karşı bir ölçüde güvenlik hattı oluşturmuşlardır⁴³².

Kuzey Suriye'deki problemleri büyük ölçüde çözen Murşili II, Kargamış üzerinden Yukarı Memlekete yönelir. Hayaşa-Kaşka sınırında yer alan Tibya (Ordu) bölgesinde küçük devlet kuran Pihhuniya'yı cezalandırır⁴³³. Saltanatının 7. yılında (olasılıkla, M.Ö. 1338) bu başarısını pekiştirmek için Hayaşa üzerine yürür⁴³⁴.

⁴²⁹ Pehlivan 1994, 331.

⁴³⁰ Şupululiuma I'in son zamanlarında ortaya çıkan Anniya'nın önceki Hayaşa kralı Hukkana ile kan bağı bulunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Hayaşa halkı kendisine yeni bir lider ya da kral seçmiştir. Garstang-Gurney 1959, 36-37.; von Schuler 1965a, 44, 46-47.; Cornelius 1973, 168.

⁴³¹ Hayaşalılar gibi Kaşkalar da, dağmık gruplar halinde ve bir takım beyler ya da liderler idaresinde yaşamakta idiler. Pihhuniya, Kaşka tarihindeki ilk birleştirici lider veya kral olarak tanımlanmaktadır. Von Schuler 1965a, 44 vd.

⁴³² Pehlivan 1984, 67.; Pehlivan 1991b, 59-60.; Pehlivan 1994, 331.

⁴³³ Goetze 1967, 89 vd.

⁴³⁴ Murşili II'nin, Hayaşa üzerine gerçekleştirdiği ve bu yöne yapılan ilk sefer olma özelliği taşıyan bu hareket, kralın 7. yıl kayıtlarında şu ifadelerle yer almaktadır.

KUB XIV 17

RS III.

3- Dankuva ülkesine ve oraya saldırdı ve köylülerle birlikte

4- Sığırlar ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve aşağıya Hayaşaya getirdi.

5- Güneş olan ben, bunu duyduğumda o zaman şöyle yazdım (.....)

6- (.....) orada sana hiçbir şey (.....) tılar. İstitina ahalisinden de hiçbiri

7- Sana fenalık yapmadı. Fakat sen geldin ve Dankuva ülkesine yürüdüün.

8- ve oraya saldırdın ve tutsaklarla

9- ve koyunlarla ve sığırlarla burayı aldın ve aşağıya Hayaşa ülkesine gönderdin”

Goetze 1967, 95–97.; Söz konusu ifadelerin Türkçesi için bk., Pehlivan 1984, 68.; Pehlivan 1991b, 60-61.

Murşili II, 7. yıl kayıtlarının devamında, Anniya'ya gönderdiği bir mektupla, Anniya'dan, Hayaşa'ya götürdüğü Hitit insanlarını ve bölgeden aldığı ganimetleri iade etmesini ister⁴³⁵.

İki ülke arasındaki yazışmalar uzamış ve 7. yıl sefer mevsiminin sonlarına yaklaşmıştır. Buna rağmen Murşili II, Hayaşa üzerine yürüyerek sınırda, sarp bir mevkide kurulu olan Ura kentini kuşatmıştır. Büyük bir olasılıkla da Ura ve çevresinin kontrolünü ele geçirdikten sonra geri dönmüştür⁴³⁶.

Murşili II, saltanatının 8. yılında ve bundan sonraki dört yıl boyunca da yapacağı gibi Anniya'yı mağlup etmek için Yukarı Memleket'e, Hitit-Hayaşa sınır bölgesine doğru ilerlemiştir.

Bu seferlerin amaçlarından biride Hayaşa tehlikesini büsbütün ortadan kaldırarak asıl hedef olan kuzey Suriye'deki Hitit çıkarlarını tehlikeye sokan, güney-güneydoğuya, Mısır üzerine yönelmektir. Hitit kralının kararlı bir şekilde üzerlerine geldiğini haber alan Hayaşalılar, gönderdikleri bir elçi ile ellerindeki Hatti köylülerini ve onlara ait malları iade edeceklerini bildirirler. Bu daha önce de uyguladıkları planın bir parçasıdır.

Hitit ordusunun, ülkelerinin ana kısmını uzun süre kuşatmasını önlemek için böyle bir yola başvuruyorlar, daha sonrada verdikleri sözleri yerine getirmiyorlardı. Bu şekildeki davranışları ile Hitit ordularının sefer süresini azaltmak için bir nevi oyalama politikası izliyorlardı⁴³⁷.

Nitekim Murşili II, seferini tamamlamaktan vazgeçince, Hayaşalılarda ellerindekileri iade etmekten kaçınmışlardır. Bu olay Murşili II'nin kayıtlarında şu şekilde anlatılmaktadır.

KUB XIX 3

V_s

4- Lakin Hayaşa ahalisi sözlerini tutmadı ve Hatti köy-

5- lüsünü çiftçisini teslim etmedi. Bende Anniyaş'a yazdım ki:

⁴³⁵ Hitit Kralı Murşili II'nin, Hayaşa kralı Anniya ile mektup alışverişinde bulunduğunu ve dolayısı ile bu dönemde Hayaşa'da yazının kullanıldığını Murşili II'nin adı geçen sefer kayıtlarında bulmak mümkündür.

KUB XIV 17

RS III

15- Senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkeneye saldırdım.

16- Ve ülkeni köylüsüyle, çiftçisiyle, koyunuyla, sığıryıyla almadım.

17- Ve sen Güneş'le kavgaya başladın ve geldin Dankuva ülkesine

18- Saldırdın ve orayı ahalisiz bıraktın ve tanrılar benim tarafımda oldular.

19- Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca

20- Ona karşı düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım ve

Goetze 1967, 99.; Mektubun Türkçesi için bk., Pehlivan 1991b, 61.

⁴³⁶ Goetze 1967, 99., Hitit-Hayaşa sınırında yer alan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya'ya lokalize edilir. Garstang-Gurney 1959, 37, 39.; Cornelius 1964, 13.; Hitit kayıtlarında iki Ura şehriden bahsedilir. İkincisi için bk., Ünal 2003b, 13-40.

⁴³⁷ Pehlivan 1984, 69.; Pehlivan 1991b, 62-63.; Pehlivan 1994, 331.

6- Hiçbir şeyi bana vermeye

7- niyetin yok bir bölümünü Hayaşa'da tutuyorsun

8- Ve Hayaşa ülkesi de onları tutuyor, fakat diğerlerini de aldın.....⁴³⁸

M.Ö. 1336 da kuzey Suriye'deki karışıklıklar önemli boyutlara ulaşmış, kral, güneye kendi giderken Hayaşa ve Yukarı Memleket üzerine generallerinden birini göndermiştir. Murşili II'nin generali güçlü Hayaşa ordusunu yenmeye muvaffak olmuş, ancak Hititleri sürekli uğraştıran bu güçlere son darbe vurulamamıştı. Haberi alan ve seferi tamamlamak isteyen Murşili II, Kizzuvatna'dan, Kargamış yoluyla Tegarama/Gürün'e⁴³⁹ gelerek ordusu ile buluşmuştur⁴⁴⁰. Ancak yaklaşan kış mevsiminden dolayı, komutanlarının da tavsiyesi üzerine Hayaşa seferini bahara bırakmıştır.

Murşili II, tahta çıkışının 10. yılında (olasılıkla M.Ö. 1335) kışı Ankuva'da geçirdikten sonra ilkbaharla birlikte Hayaşa seferine çıkmış, sınır bölgesinde bulunan ve adı ilk kez kayıtlarda geçen Ingalava şehrinde çıkarak Hayaşa üzerine yürümüştür. Aripşa/Giresun ve Dukkamma/Şebinkarahisar dışındaki şehirler savaştan çekinmişlerse de, Aripşa, Murşili II ile yaptığı mücadeleyi kaybetmiş ve şehirleri de çok ağır yağmaya uğramıştır. Bu durum karşısında Dukkammalılar teslim olacaklarını, Hitit ordusuna gönüllü katılacaklarını, ancak şehirlerinin yağmalanmamasını istemişlerdir⁴⁴¹. Bunlardan 3000 kişiyi Hattuşaş'a götürmek için ayıran Murşili II, şehrin tahrip edilmesini ve yağmalanmasını önlemiştir⁴⁴². Hitit kralı bu başarılı seferlerine rağmen Hayaşalıları Hititler için artık problem olmaktan kesinlikle çıkarmayı amaçladığından saltanatının 11. yılında (M.Ö. 1334) Hayaşa üzerine son bir sefer düzenler. İstedığı sonuca ulaştığını ise şu aşağıda ki şekilde ifade eder:

K B_o IV₄ = 2 B_o TU₅₈

RS_{IV}

42- "Fakat ilkbahar olduğunda Azzi (=Hayaşa) ülkesini düzene koymaya gidecektim.

43- Ancak, Güneş geliyor diye duyduklarından

⁴³⁸ Murşili II'nin 9. yıl kayıtlarının başlangıcındaki bu bölüm için bk., Goetze 1967, 105.; Kayıtların Türkçe tercümesi için bk., Pehlivan 1984, 69.; Pehlivan 1991b, 63.

⁴³⁹ Tegarama, Sivas'ın Gürün İlçesine lokalize edildiği gibi, bazı kaynaklarda Malatya Ovası ve yakın çevresine de bu ismin verildiği bilinmektedir. Bk., Garstang-Gurney 1959, 41 vd.; Cornelius 1967, 74.; von Schuler 1965a, 23, 68.

⁴⁴⁰ Goetze 1967, 125.

⁴⁴¹ Söz konusu operasyonlar sonucu Aripşa ve Dukkamma gibi şehirler ilk kez Hitit orduları tarafından işgal edilmiştir. Bu seferlerden Murşili II'nin Hayaşa'ya son vermek niyetinde olduğunu anlıyoruz. Forrer 1931, 13 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 37 vd.; Cornelius 1973, 193.

⁴⁴² Bahsedilen olayların seyri Murşili II'nin annelerinde anlatılmaktadır. Bk., Goetze 1967, 133 vdd.; Forrer 1931, 15 vd.

- 44- Azzi (=Hayaşa) ahalisi bana Halimana 'lı Muttiş 'i gönderdiler.
45- Efendimiz sen bizi daha önce de
46- mahvettiğin için, Efendimiz şimdi üzerimize gelme, Efendimiz
47- Bizi tebalığa kabul et ve biz şu andan itibaren birlikler ve savaş arabaları vereceğiz
48- ve bizdeki Hatti köylülerini de teslim edeceğiz.
49- O zaman bana 1000 Hatti köylüsünü iade ettiler.
50- Ve Halimanalı 'yı Muttiş 'i böyle bir durumda
51- Bana gönderdikleri için bana Hatti köylülerini de geri verdikleri için
52- bunun üzerine ben Güneş, Azzi (=Hayaşa) ülkesine sefer yapmadım ve onları
53- Tebalığa kabul ettim ve onları tebam yaptım. Bunun üzerine ben güneş bu yıl
54- başka hiçbir yere sefer yapmadan Ankuva 'ya gittim
55- ve kışı Ankuva 'da geçirdim. ”⁴⁴³

Sürekli ve bir o kadar da planlı şekilde gerçekleşen bu seferlerden sonra Hayaşa ülkesi, Hititler için problem olmaktan çıkmıştır⁴⁴⁴.

Ancak Hititler için tehlike kaynağı olmaktan çıkan Hayaşalıların, tamamen ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir⁴⁴⁵. Bu olaydan sonra onlar bir kez daha Hitit kayıtlarında görünürler. Hitit kralı Tuthaliya IV. (M.Ö. 1250-1220) zamanına ait bu kayıta, kral sınır komutanlarına;

“Azzi (=Hayaşa), Kaşka ve Lukka ülkelerinden hiç kimsenin giriş-çıkış yapmaması”

konusunda kesin emir vermiştir⁴⁴⁶.

Daha sonraki dönemlerde Hitit veya diğer çağdaş Önasya devletlerinin kayıtlarında Azzi-Hayaşa adına rastlanmaz⁴⁴⁷. Ancak onlardan günümüze kadar geldiğini düşündüğümüz kalıntıların, Erzurum'un kuzeyi ile Doğu Karadeniz arasında, Çoruh-Kelkit Vadisinde kalan çekirdek Hayaşa topraklarında aranmalıdır⁴⁴⁸.

⁴⁴³ Goetze 1967, 139-141.; Murşili II'nin bu seferi ayrıca bk., Forrer 1930, 21 vd.; Kayıtların Türkçesi için bk., Pehlivan 1984, 71-72.; Pehlivan 1991b, 66-67.

⁴⁴⁴ Murşili II'nin Hayaşa'yı tamamen Hititlere bağımlı duruma getirdiği ve Hayaşa tehlikesine son verdiği bu sefer hakkında bk., Goetze 1928, 34.; Goetze 1975b, 124.

⁴⁴⁵ Pehlivan 1984, 72.; Pehlivan 1991b, 67.;

⁴⁴⁶ Tuthaliya IV., kayıtlarında söz konusu ülkelerle olan karşılıklı geçişleri kapattığından bahseder. Metinlerin tercümesi Forrer tarafından yapılmıştır. Bk., Forrer 1931, 22.; Ayrıca bk., Garstang-Gurney 1959, 37.

⁴⁴⁷ Goetze 1928, 34.; Comelius 1973, 193.

⁴⁴⁸ Çoruh vadisi boyunca gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarında Karaz Kültürü ve Urartu çağı arasındaki döneme tarihlendirilebilecek gerek mimari ve keramik gerekse yazılı belgelere rastlamadık.

Sonuç olarak M.Ö. III. binde doğu ve kuzeydoğu Anadolu'da egemen olan Hurrilerin toplum yapısı ve yaşam tarzının Hayaşa'da da devam ettiğini söylemek mümkündür. Hayaşalılar yüzyıllar boyu bu topraklarda varlığını sürdüren, her türlü mirası ve kültürel geleneği kendilerinden sonrakilere aktarmışlardır.

3.2. M.Ö. I. BİNDE ÇORUH HAVZASI

Bir önceki başlık altında incelediğimiz Hayaşa-Azzi Krallığı, M.Ö. II. bin yılı ortalarına kadar doğu-kuzeydoğu Anadolu'yu denetiminde bulundurmıştır.

Hititlerin, bu ülkenin tehlikeli saldırılarından korunmak ve ülkelerinin güvenliğini sağlamak için bu bölgeye sürekli, kararlı ve planlı saldırılar düzenleyerek, onları gruplar halinde dağılmak mecburiyetinde bıraktıkları dönemde, Asurlular yeniden ve güçlü bir şekilde Önasya'da kendilerini gösterme fırsatı buldular. Amaçlarına ulaşabilmek için Assur Ubalit I (M.Ö. 1365–1330)'den itibaren, kuzey Suriye'deki Hurri-Mitanni krallığı⁴⁴⁹ ve Doğu Anadolu'daki beylikler üzerine sistemli akınlar düzenlediler.

Bu bölgeye yaptıkları akınlardan elde etmek istedikleri sonuçlardan ilki, bir yandan Akdeniz limanlarını, Basra Körfezine bağlayan ticaret yolları üzerinde denetim hakkı elde etmek, diğer yandan süper güç olabilmek için ihtiyaç duydukları doğal kaynakları sömürmektir⁴⁵⁰. Söz konusu akınlardan elde etmek istedikleri nihai sonuç ise Hurri-Mitanni egemenliğine son

---

Buraya kadar Hayaşa Ülkesi olarak tanımladığımız toprakların büyük bölümünde kazı yapılmamıştır. Sagona tarafından sadece bir merkezde üç mevsimlik bir kazı yapılmış olmasına rağmen sonuçlar yine bu dönemi aydınlatıcı nitelikte değildir. Ancak söz konusu eksiklik, özellikle bölgede bu döneme ait yerleşmelerin yokluğundan değil belki de araştırmaların yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. İlerleyen yıllarda birkaç merkezde yapılacak kazılarla, bu çağ hakkında daha net verilerin ortaya çıkacağı ümidindeyiz.

⁴⁴⁹ Hurri-Mitanni krallığı, Mısır belgelerinde Naharina/Naharaim olarak tanımlanan Hanigalbat toprakları üzerinde yer almaktadır. Başkentleri bugünkü Resulayn kasabasına yerleştirilen Waşşukanni'dir. Asyanik ve İndo Ari topluluklarının oluşturduğu bu krallık, M.Ö. XV. yüzyıldan itibaren sahip olduğu konumdan dolayı, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya arasında önemli bir rol oynamıştır. Contenau 1934, 27 vdd.; Goetze 1946, 5.; Erzen 1992, 22.

⁴⁵⁰ Kuzeydoğu Anadolu'nun yeraltı zenginlikleri arasında bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin yanı sıra altın ve gümüşte bulunmaktadır. Asur krallarının bu bölgeden öncelikle elde etmek istedikleri demirdir. Güçlü bir devlet olabilmek ve bu bölgeleri kontrol altında tutabilmek için demirden yapılmış silahlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitekim Anadolu-Mezopotamya-Mısır arasında tampon bölge oluşturan Hurri-Mitanni krallığına karşı mücadelelerinin başında Asur'un başarısız olduğu bilinmektedir. Von Schuler, Asur krallarından Asur Ubalit I'in Mitanni ülkesini işgal etmek istemesinin bu ülkede kısa süreli de olsa krize sebep olduğunu, ancak Asur kralının, Hurri-Mitanni krallığının Hititlerin koruması altında ve sağlam silahlara sahip olduğunu bildiğinden dolayı olası bir saldırıdan vazgeçmiştir. Von Schuler 1965a, 52.; Maxwell-Hyslop, Salmanassar I'den itibaren, Hurri kökenli Uruatri-Nairi halkının yaşadığı bölgeye Asur akınlarının düzenlenmesini bölgedeki zengin demir yataklarına bağlamaktadır. Maxwell-Hyslop 1974, 140 vd.; Madencilik sanatı Anadolu ve Kafkaslarda köklü bir geçmişe ve sürekli etkileşime sahiptir. İlk Tunç çağı ve sonrasında bu alandaki gelişme ve ilişkiler için bk., Childe 1936, 113.

vermekti. Nitekim Asur devleti bu politikasını Salmanassar I (M.Ö. 1274–1245) döneminde gerçekleştirmiştir.

Bu tarihlerde ise Doğu Anadolu’da dağınık olarak varlıklarını sürdüren beylikler, ortak ve güçlü düşmanları Asur saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme *Feodal Beylikler Dönemi*, *Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi* veya *Urtartu’nun Proto Tarihi* gibi isimler verilir⁴⁵¹.

Hayaşa halkının önemli bir bölümü bize göre, Uruatri-Nairi Konfederasyonlarını oluşturan beylikler arasında aranabilir. Özellikle, M.Ö. 13. yüzyıldan M.Ö. 9. yüzyıla kadar süregelen dönemde, Zap suyundan Karadeniz’e kadar uzanan alanda birçok feodal beylik yer almıştır.

Bu dönemde doğu Anadolu ile ilk ilişkilerin, ilk temasların varlığına Asur krallarının kayıtlarında rastlamaktayız.

Salmanassar I (M.Ö. 1274–1245), saltanatının ilk yıllarında, Asur’a karşı isyankâr tavrı yüzünden Uruatri ülkesine⁴⁵² sefer düzenlediğini ve gelişen olayları şu ifadelerle anlatır.

*“...Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım...”*⁴⁵³.

Asur kralı sözlerinin devamında,

*“...Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun’u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç günde itaat altına aldım...”*⁴⁵⁴.

yaşanan olayları bu şekilde ifade eder. Bu aynı zamanda doğu Anadolu’daki ilk siyasi örgütlenme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Salmanassar I.’den sonra kaynaklarda otuz yıl boyunca hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yeni bilgiler, Tukulti Ninurta I (M.Ö. 1244–1208)’in⁴⁵⁵ ilk

---

⁴⁵¹ Bu dönem “Urtartu’nun Arkaik Çağı” gibi terimlerle de açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk., van Loon 1966, 6.; Salvini 1967, 32.; Erzen 1992, 24 vd.; Tarhan 1978.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Tarhan 1986, 285-286.

⁴⁵² Uruatri teriminin kayıtlarda ilk kez görülmesi hakkında bk., Munn-Rankin 1973, 279.; Piotrovskii, bu terimi dağlık bölge anlamında kullanılmıştır. Piotrovskii 1969, 43.; Belli ise Asurca bir kelime olan bu sözcüğün etnik anlamda değil coğrafi bir terim olarak kullanıldığını ifade eder. Belli 1982a, 149.; Ayrıca konu hakkında bk., Salvini 1967, 11.; Tarhan 1978.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Çilingiroğlu 1984, 39.; Tarhan 1986, 285.; Çilingiroğlu 1994, 9 vdd.

⁴⁵³ LAR I, 114.; ARI I, 81-83.; Kayıtların Türkçesi için bk., Pehlivan 1984, 77.; Pehlivan 1991c, 23-24.; Ceylan 1994, 176.

⁴⁵⁴ LAR I, 144.; Sekiz ülkenin konumu hakkında bk., yazıtın Türkçesi için bk., Tarhan 1978, 91 vdd.; Çilingiroğlu 1994, 5.; Pehlivan 1984, 77.; Pehlivan 1991c, 23-24.; Ceylan 1994, 176.

yılındaki kayıtlarda, “Nairi ülkeleri”⁴⁵⁶ tanımı ile karşımıza çıkar. Asur şehrindeki bir sarayın yeniden inşasını gösteren yazıtta kral,

“...Nairi Ülkelerinin 43 kralı -savaşmak için- yerlerini aldılar. Onlarla savaşım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim....”⁴⁵⁷.

şeklindeki sözleriyle, Asur’un saldırıları karşısında Nairi ülkesindeki çok sayıdaki beyliğin geniş bir alanda merkezi bir birlik etrafında birleştiğinden bahseder.

M.Ö. I. binden biraz önce bölgede dağınık halde yaşayan, Asur kaynaklarında adına rastladığımız belki de o dönemde doğu Anadolu’daki diğer beylikler arasında en zengin ve en güçlü olanı kuzeydoğu Anadolu’ya yerleştirilen ve kuzey sınırı Çoruh Havzası’na dayanan, Daiaeni’dir⁴⁵⁸.

Havzayı ilgilendiren, en ayrıntılı yazıtlara ve Daiaeni’den bahseden ilk kayıtlara, Tukulti Ninurta I’dan yüzyıl kadar sonra Asur tahtına çıkan Tiglat-Pileser I (M.Ö. 1115–1077) döneminde rastlanır.

⁴⁵⁵ Tukulti Ninurta I dönemi tarihi olayları ve ayrıntıları için bk., Saggs 1984, 51-55.; Tukulti Ninurta I’in kronolojik olarak Salmanassar I’dan sonra geldiğini olasılıkla onun oğlu olduğunu belirtilmektedir. ARI I, 693.; Belli 1982_a, 149.; Saggs 1984, 51 vd.; Erzen 1992, 24.

⁴⁵⁶ Nairi Ülkeleri hakkında bk., Piotrovskii 1966, 58-62.; Salvini 1967, 14, 16-17.; Piotrovskii 1969, 43-44, 46.; Munn-Rankin 1973, 279.; Belli 1982_a, 150.; Çilingiroğlu 1984, 39-40.; Çilingiroğlu 1994, 6 vdd.; Bazı kaynaklarda Nairi ülkesinin sınırları çizilirken, Dicle ırmağının kaynaklarından Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi alan dikkate alınmaktadır. Piotrovskii 1969, 43.; Diakonoff-Kaskkai 1981, 26.; Belli 1982_a, 150.; Sarduri I ve İşpuni dönemi yazıtlarında geçen şekli için bk., Diakonoff-Kaskkai 1981, 60.

⁴⁵⁷ LAR I, 142-144.; ARI I, 101 vdd.; Hitit krallarından Hattuşili III’nin çağdaşı olan Tukulti Ninurta I, Asur’dan hareket ile kuzeye doğru birçok ülke ve beylikten geçer. Yazıtta 43 olarak gösterilen bu rakam bazı eserlerde, 40 Nairi kralı olarak geçer.

“...Tanrı Asur beni Nairi ülkesine ve Yukarı Denizin kıyısında yer alan ülkelere gönderdiği zaman ...Nairi ülkesini ve Yukarı Denizin kıyısındaki ülkeleri ele geçirdim, 40 kralı ayaklarımın kapandırarak onların efendisi oldum...”

Bk., ARI I, 773, 795.; Erzen 1992, 24.; Çilingiroğlu 1994, 6, dpn. 23.; Kayıtların Türkçesi için bk., Belli 1982_a, 150.; Pehlivan 1984, 77-78.; Pehlivan 1991_c, 23-24.; Ceylan 1994, 176.

⁴⁵⁸ Daiaeni/Diauehi’den bahseden Asur ve Urartu kaynakları için bk., LAR I., 236, 237, 270, 275, 301, 305, 319, 560, 604, 619, 641, 662, 686, 688, 690, 692.; HChI, no. 23, 24, 80, 81, 82.; UKN, 36, 37, 68, 69, 127, 128.; Lambert 1961, 147, (b); Wilson 1962, 90 vd., 104.; Orthmann 1968/69, 77-78.; Konumu ve Urartu ile ilişkileri hakkında bk., Friedrich 1931, 266-267, 271-272.; Burney 1966, 60 vdd.; van Loon 1966, 12.; Piotrovskii 1966, 38, 59-60, 73, 76-77, 89-90, 94, 96, 115, 266.; Salvini 1967, 11, 22-23, 37-38, 40, 51 dpn. 8.; Piotrovskii 1969, 43, 47.; Sayce-Litt 1970, 174-175.; Burney-Lang 1971, 136-138.; Barnett 1973, 415 vd.; Tarhan 1978, 80 vd.; Sevin 1979, 102 vdd., 154.; Diakonoff-Kashkai 1981, 14, 18, 25-26, 65, 79.; Çilingiroğlu 1982, 192 vd.; Tarhan 1982, 101, dpn. 146.; Belli 1982_a, 156.; Tarhan 1983, 302.; Çilingiroğlu 1984, 8-9.; Çilingiroğlu 1994, 7, 9-11, 62-63, 65-67.; Koşay 1984, 18.; Pehlivan 1984, 78 vdd.; Pehlivan 1991_b, 22 vdd.; Pehlivan 1994, 332.; Ceylan 1994, 181 vdd.; Umar 1999, 199.; Köroğlu 2000, 720-723.; San 2000.; 19-28.; Ceylan 2001, 39 vdd.; Güneri 2002, 3.

Tiglat-Pileser I'in tahta çıktığı yıllara kadar Asur krallığının bir duraklama dönemine girdiği bilinmektedir. Yeni kral Asur'daki Anu-Adad tapınağının köşesine yerleştirilmiş, dört kil prizmadan oluşan *Prizm Yazıtında*, Nairi ülkesinin 23 kralına karşı mücadele ettiğine dikkat çekerek şunları ifade etmektedir⁴⁵⁹.

“...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye-ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den.....Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını -alarak- savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad'ın -verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının -savaş arabalarını ele geçirdim- ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim....Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı....”⁴⁶⁰.

Yine Tiglat-Pileser I saltanatının 3. yılında yaptığı seferlerden bahsederken Daiaeni kralını esir aldığından da bahsetmektedir.

“...Daiaeni kralı Šieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm. Nairi'nin geniş arazisini idarem altına aldım...”⁴⁶¹

Tiglat-Pileser I'in, Daiaeni ile ilgili bütün yazıtlarında⁴⁶² bu yerin, Nairi ülkesinin en son kısmında yer aldığını belirtilir.

Bu tanımlama bir tesadüf değildir. Nitekim Urartu'nun kuruluş yıllarına rastlayan Salmanassar III'in bölgeye seferleri kayıtlarda etraflıca anlatılırken Daiaeni, Fırat'ın kaynak bölgesinde yani Urartu'nun kuzeydoğusuna düşen topraklarda gösterilir. Daha önemlisi Diauehi/Daiaeni'den bahseden ve Urartu krallarından Menua ve Argiştı I'e ait yerel yazıtlar; Hasankale-Horasan-Sarıkamış arasındaki sahada tespit edilmiştir⁴⁶³.

⁴⁵⁹ Asur Krallarından Tiglat-Pileser I (M.Ö. 1115-1077), Prizma Yazıtında krallığının ilk beş yılına ait icraatlarından bahseder. Nairi ülkesine düzenlediği seferlerin içeriği ve bunların Türkçelerinin ayrıntıları için bk., Belli 1982a, 150.; Pehlivan 1984, 78-79.; Pehlivan 1991c, 24-26.; Çilingiroğlu 1994, 7-8.; Pehlivan 1994, 332.; Ceylan 1994, 180 vd.; Ceylan 2001, 38 vdd.

⁴⁶⁰ LAR I, 236.; Bu yazıtta olduğu gibi diğer yazıtlarda da geçen *Yukarı Deniz*, bilim adamlarınca Van Gölü olarak belirtilmiştir. *Yukarı Deniz*'le Van Gölünün kastedildiği hakkında bk., Piotrovskii 1969, 44-45.; Belli 1982a, 150.; Erzen 1992, 25.; Çilingiroğlu 1994, 11.;

⁴⁶¹ LAR I, 237., Salvini yazıtta geçen Šieni adının Hurrilere ait özel isimleri hatırlattığını, bu ismin değişik kullanışlarının Šennaia, Šennakka, Šennape, Šenneia ve Šenni, şeklinde Nuzi tabletlerinde görüldüğünü ifade eder. Salvini 1967, 51-52.

⁴⁶² LAR I, 236-237, 270, 301, 319.; Seferlerle ilgili inceleme ve yorumlar hakkında bk., Burney 1966, 58 vd.; Piotrovskii 1966, 59-60.; Salvini 1967, 22, 51-54.; Wiseman 1973, 459 vd.

⁴⁶³ Pehlivan 1984, 79.; Pehlivan 1991c, 27.; 333.

Salmanassar I. tarafından Uruatri Ülkesi, Tukulti Ninurta I ve Tiglat-Pileser I tarafından ise Nairi Ülkeleri olarak tanımlanan “Feodal Beylikler”, Urartu Devleti’nin öncüleridir⁴⁶⁴. Bu beylikler daha sonraki tarihlerde politik bir örgütlenmeye girmişlerdir.

3.2.1. Urartu Devletinin Kuruluşu ve Kuzey Politikası

3.2.1.1. Urartu Devletinin Kuruluşu

Burada, Urartu Devletinin kuruluşunu tamamlar tamamlamaz, özellikle Sarduri I, Menua ve Arğişti I’in saltanatları süresince, yayıldıkları sahanın (Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran) nasıl en güçlü siyasi birliği haline geldiğinden ve hakim olunan coğrafi alanın genişlemesinden (Harita-3) dolayı giderek artan insan-doğal kaynak ihtiyacını karşılayabilmek için çevresindeki krallık ve prenslere yönelik aralıksız seferler düzenlendiğinden bahsedilecek. Bunun yanı sıra, Urartu Devletinin kuzey politikasının nedenlerine, ayrıntılarına, bu toprakların nasıl ve ne zaman Urartu’ya katıldığına değinilecektir.

Konfederasyonların birleşik hareket etme arzularının artması merkezi devlet sisteminin kurulması için ilk aşamayı oluşturmuştur. M.Ö. 9. yüzyılda (M.Ö. I. bin yılın başlarında), konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti’ni oluşturmuşlardır⁴⁶⁵. Aslında bu devre bir geçiş sürecidir.

Urartu Devleti için merkezi sisteme yönelik ilk organizasyonlar Lutipri⁴⁶⁶/Lapturi⁴⁶⁷ döneminde başlamıştır⁴⁶⁸.

Lutipri (M.Ö. 880–860) devri olayları hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Asur kralı Asur Nasirpal II (M.Ö. 883–859)’nin 2. saltanat yılı yazıtlarından anlaşıldığına göre Lutupri,

*“...Tusha şehrinde kaldığım sırada...Nirdun ülkesinden Tubisi’nin oğlu Lapturi’den ve -aynı- ülkenin içinde bulunan Urume ülkesinden tribut aldım ve Nairi ülkelerinin krallarından arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını ve bakır kapları, davarları, koyunları ve şarabı onların tributu olarak kabul ettim. Nairi ülkelerini bunu taşımakla yükümlü kıldım...”*⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ Bu konfederasyon dönemi ile ilgili olarak bk., van Loon 1966, 6.; Salvini 1967, 32.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Tarhan 1986, 285-286.; Erzen 1992, 24 vd.

⁴⁶⁵ Piotrovskii 1969, 45; Salvini 1967, 79 vdd.; Bilgiç 1959, 44-48.; Tarhan 1982, 81 vd.; Tarhan 1983, 296 vd.; Tarhan 1986, 286.

⁴⁶⁶ Urartu kayıtlarında, Lutipri adına, kendisinden bir müddet sonra tahta çıkacak olan ve Urartu’yu tarih öncesinin karanlığından kurtaran Sardurburcu/Madırburç adı verilen yazıtta, *Büyük Kral, Lutipri’nin oğlu*, şeklindeki bir ifadede rastlanır. UKN, 1, 117.; HChI, no. 1 a-c.; Tarhan 1978, 62.; Tarhan 1982, 82.; Belli 1982a, 152.; Lutipri’nin kimliği konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk., Tarhan 1982, 92 vdd.

⁴⁶⁷ Çağdaş Asur kayıtlarında bu kralın ismi Lapturi olarak geçmektedir. LAR I, 461.

⁴⁶⁸ UKN, 1-3.; HChI no. 1 a-c.; Tarhan 1978, 72 vd.; Tarhan 1982, 81.; Belli 1982a, 152.; Erzen 1992, 27.; Çilingiroğlu 1994, 38.

⁴⁶⁹ LAR I, 461.; Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 1994, 187.

Asur'a vergi vermek zorunda kalmıştır. Söz konusu vergilerin bu ülkeye ulaştırılmasını da Lutupri üstlenmek zorunda kalmıştır⁴⁷⁰.

Lutipri'den sonra, Urartu tahtına Aramu/Arame (yaklaşık M.Ö. 860–840) geçmiştir. Bu kral hakkındaki bilgilerimiz Asur kralı Salmanassar III (M.Ö. 858–824)'ün sefer kayıtlarına dayanmaktadır.

“...krallığının başlangıcında, saltanatımın ilk yılında...Hubuşkia'dan hareket ettim. Sugunia'ya, Urartulu Arame'nin krali şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve ele geçirdim. Savaşçılarının çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetlerini topladım. Şehrinin önünde kesilmiş başlardan bir sütun yaptım. Civardaki 14 şehri ateşle yaktım. Sugunia'dan hareket ettim. Nairi ülkesinin denizine/Van Gölü ulaştım ve tanrılarımı kurbanlar kestim...”⁴⁷¹.

Kral, Aramu'nun adı geçen krali şehrini (Sugunia)⁴⁷² ele geçirdiğini Balawat Kapısının⁴⁷³, ilk bandında da (Band I, lower register) dile getirmiştir⁴⁷⁴.

⁴⁷⁰ LAR I, 461.; Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 1994, 187.

⁴⁷¹ LAR I, 598.

⁴⁷² Sugunia'nın nerede olduğu konusunda arkeolojik veriler olmamasına karşın Van Gölünün güneybatısında yer aldığı önerilmiştir. Piotrovskii 1969, 46.; Çilingiroğlu 1994, 29-30. Bu kentin Van gölünün güneybatısında yer alması gerektiğinin bir başka kanıtı ise Urartu krallığının ilk yıllarında ana yerleşim alanlarının bu bölgede yoğunlaşmasıdır. Çilingiroğlu 1984, 11.

⁴⁷³ Urartu üzerine gerçekleştirilen bu seferleri sadece Salmanassar III'ün yıllıklarından değil, aynı zamanda 1878 yılında Ninive'nin güneydoğusunda İmgur-Ellil adını taşıyan eski bir kentin harabelerinde, Balawat adı verilen tepede gün ışığına çıkartılan ve Salmanassar III'ün bu seferi ile ilgili resimlerin yer almış olduğu tunç kapılardan da elde etmekteyiz.

Bilindiği gibi, yıllıklarda Asur ordusunun birliklerinin izlenmiş oldukları yollardan ve elde etmiş olduğu zaferlerden söz edilmekteydi. Balawat tepesinde ele geçirilen ve Asur sanatının güzel örneklerinden biri olan tunç kapılardan birinin üzerinde, Salmanassar III'ün ilk krallık yıllarında yapılmış olan seferden bölümler betimlenmiştir. Balawat kapıları çeşitli yerlerde ve zamanlarda oluşmuş olan olayları, birbirini izleyen resimler halinde yansıtmaktadır. İki pano halinde düzenlenmiş olan bu resimler göstermektedir. Resimler sol alt köşede Asur ordugâhının bir betimi ile başlamaktadır; savaş arabalarından ve piyadelerden oluşan ordunun Sugunia'ya doğru hücumu geçmek için ordugâhtan ayrılışı canlandırılmıştır. Ayrıca, Sugunia kentinin fethini gösteren bir resim de vardır. Bu resimde, her iki yandan surlara dayanmış merdivenlerin yardımıyla ele geçirilmekte olan kentin ateşler içinde olduğu görülmektedir. Kent de bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Kalenin içinde de mızrakçılar ve okçulardan oluşan Urartu askerleri betimlenmiştir. Bu resmin üzerinde de şu açıklayıcı yazıt yer almaktadır:

“Urartulu Aramu'nun kentini fethettim”.

Bu sahnenin sağında ise Urartulu tutsaklardan oluşan gruplar betimlenmiştir. Üstteki panoda ise, Asur ordusunun üç geçitten geçerek Van Gölü'ne doğru ilerleyişi canlandırılmıştır. Yukarıda sol köşede de, gölün kıyısında yapılan kurban töreni ve üzerinde Asur kralının resminin yer aldığı bir stelin dikilişi görülmektedir. Kurban bizzat kral tarafından kesilmektedir. Kralın yanında ise iki rahip yer almaktadır. Arka planda ise müzisyenler ve kurban hayvanlarının resmedildiği bu sahnenin üzerinde ise şu yazıt bulunmaktadır:

Asur kralı Salmanassar III'ün, Urartu'nun kralı şehri Sugunia'yı yağmalamasından yaklaşık iki yıl sonra Urartu kralı Arame, yeni bir krali kent kurmuştur. Bu aynı zamanda Salmanassar III'ün bölgeden çekilmesinin ardından Urartu'nun yeniden toparlanmaya başladığının göstergesidir. Ancak kısa süre sonra Asur kralı saltanatının 3. yılında Urartu üzerine yeni bir sefer düzenlemiştir. Bu olaylar M.Ö. 856 yılı kayıtlarında şu şekilde yer almıştır.

“...Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun krali şehri olan Arzaşku'ya yaklaştım. Urartulu Aramu, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşımınla karşılaştıkça korktu ve şehrini terk edip, Adduri dağına⁴⁷⁵ çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım. Onun ordugâhını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini dağlardan aşağıya indirdim. Aramu

---

“Benim tasvirim olan bu yontuyu, Nairi ülkesi gölünün kenarına diktirttim. Tanrılarımı kurbanlar verdim”.

Diğer sahnelerde ise Salmanassar III'ün daha geç yıllarda yapmış olduğu seferler betimlenmiştir. Örneğin, yine Salmanassar III'ün krallığının 3. yılında yapılmış olan bir Asur seferinde Urartulu Aramu'nun krali kentlerinden Arzaşkun'un alınışı canlandırılmıştır. Bu askeri sefer oldukça geniş bölgelere yapılmış olup, Tiglat-Pileser I tarafından izlenen yolları izlemiştir. Asurlular Daiani ülkesinden geçerek Arzaşkun kentine yaklaşmışlardır. Yıllıklar bu seferden şöyle söz etmektedir:

“Urartulu Aramu, kuvvetli ordum ve vermiş olduğum savaştan korkarak kentinden kaçtı.”

Tunç kapılar üzerindeki resimlerde askerler tarafından boşaltılmakta olan ve alevlere terk edilmiş kale görülmektedir

Balawat kapıları üzerindeki panonun birinde, Çifte duvarlı Arzaşkun kalesinin yanar şekilde resmi görülmektedir. Kalenin dışında Asurlu askerlerle dağlara doğru kaçmakta olan Urartular arasındaki savaş resmedilmiştir. Daha geç bir dönem panosu üzerinde ise küçük bir kale resmi vardır. Burada öldürülmüş olan askerler kazıklanmışlardır. Duvarların altında ise kesilmiş başlardan yapılmış yığınlar resmedilmiştir.

Tunç levhalarla kaplı Balawat kapıları, Urartu kültürü ve sanatı içinde büyük önem taşımaktadır. Urartuların betimlendiği bu en eski sahneleri yansıtan bu resimlerde, Urartuların giysi ve silahları hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Resimlerden anlaşıldığı kadarı ile, Urartular dizlerine kadar inen etek/tunik giymekteydiler. Giysileri olasılıkla tunçtan yapılmış bir kemer tutmaktaydı. Başlarında, küçük yuvarlak yanaklıkların olduğu miğferler vardı. Silahları, ok-yay, mızrak ve kalkanlardan oluşmaktaydı. Bu görünümü ile Urartuların donanımı Asur'dan bütünüyle farklı olup daha çok Hurri giysi ve silahları ile benzerlik göstermekteydi. Belli 1982a, 151-152.; Çilingiroğlu 1994, 29.

⁴⁷⁴ LAR I, 614.; Belli 1982a, 151.

⁴⁷⁵ Burney'e göre, Adduri Dağı büyük bir olasılıkla günümüzdeki Süphan Dağıdır. Kral Arame'nin sığındığı ve Salmanassar III'ün yazıtında bahsettiği kale, muhtemelen bu dağ üzerine kurulu Kefir Kalesidir. Burney 1957, 51.

hayatını kurtarmak için dağın erişilmez bir zirvesine tırmandı. Bütün gücümlle, vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne kesilmiş başları yığdım. Daha sonra genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerle kazıklararak öldürdüm...”⁴⁷⁶.

Salmanassar III. ‘e ait yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu’da merkezi devlet olma yolundaki ilk adımlar Aramu döneminde gerçekleşmiştir. Aramu’nun merkezi devlet olma yolunda beylikleri nasıl bir organizasyona tuttuğunu tam olarak bilememekle birlikte, Sugunia ve Arzaşkun⁴⁷⁷ adı ile iki krali kent kurduğu artık kesinleşmiştir. Zira bu kralla birlikte Urartu krallığı tek önderin yönetimi altında örgütlenmeye başlamıştır⁴⁷⁸.

Aramu’dan sonra Urartu krallığına Sarduri I.’in geçtiğini kendi ifadelerinden ve yine Asur kralı Salmanassar III.’ün kayıtlarından takip etmekteyiz. Sarduri I (M.Ö. 840–830) gerçek anlamda Urartu Devletini kurduğu gibi, Tuşpa’yı Urartu’nun yeni başkenti yapmıştır. Bu kralın, aynı zamanda krallığı zorla ele geçirdiği de düşünülmektedir⁴⁷⁹.

Asur dilinde kaleme alınan⁴⁸⁰ ve Urartu’nun ilk yazılı belgesi olması ile önem kazanan Sardurburcu⁴⁸¹ bize Urartu için yeni bir dönemin başladığını bildirir.

Sadurburcu yazıtında kral kendini şu şekilde ifade eder:

"Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniuni⁴⁸² şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim”⁴⁸³.

⁴⁷⁶ LAR I, 605.; Türkçe çevirisi için bk., Ceylan 1994, 189.

⁴⁷⁷ Arzaşkun’un yeri konusunda iki ayrı görüş vardır. Wilson’a göre Arzaşkun, Van Gölünün doğusunda, Avarin dağının batısında yer alır. Wilson 1962, 107-108.; Burney tarafından önerilen ve genellikle kabul gören görüşe göre ise Arzaşkun, Van Gölünün kuzeybatısında, Bulanık-Liz bölgesindeki Mollakent ile eşleştirilebilir. Burney 1957, 39.; Burney 1966, 61.

⁴⁷⁸ Belli 1982a, 151.; Çilingiroğlu 1984, 13-14.; Erzen 1992, 27.; Çilingiroğlu 1994, 29 vd.;

⁴⁷⁹ Sarduri I’in krallığı zorla ele geçirdiğine dair en önemli kanıt başkenti, Arzaşkun’dan, Tuşpa’ya taşınması ve Aramu’dan farklı bir sülaleden gelmesidir. Tarhan 1978, 61.; Tarhan 1982, 86.; Sevin 1979, 5.

⁴⁸⁰ UKN, 1, 117.

⁴⁸¹ Tuşpa/Van Kalesinin kuzeybatı eteklerinde yer alan bu yazıttan başka Asurca yazılmış Urartu krallarından İşpuini dönemine ait bir yazıt daha bulunmaktadır. Çilingiroğlu 1994, 37, dpn. 42.

⁴⁸² Yazıtta geçen Alniuni kenti ve taş ocaklarının konumu için bk., Belli 1982a, 153-154.; Belli 1982b, 115 vd.

⁴⁸³ HChI, no. 1/a-c.; UKN, 1-3.; Bilgiç 1959, 45.; Tarhan 1978, 62 vd.; Erzen 1992, 27.; Söz konusu yazıt metni birçok bilim adamı tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Tarhan 1982, 82.; Belli 1982a, 152.; Çilingiroğlu 1994, 38.; Ceylan 1994, 191.

Asur kayıtlarında ise Sarduri ismine, Salmanassar III'ün Urartu üzerine gönderdiği ordunun sefer kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu sefer sırasında Asur ordusunu, kralın kendisi değil, Daian-Assur adlı bir komutan yönetmiştir. Bu kayıtlara göre:

“onu ordumun başına getirip Urartu'ya karşı -sefere- gönderdim. O Bit-Zamini ülkesine ve Ammaş'a girdi -ve- Arsania'ya karşıya geçti. Urartu'lu Seduri bunu duydu ve çok sayıdaki askerinin gücüne güvendi. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. O'nunla savaştım ve mağlup ettim. Geniş ovalarını savaşçıların cesetleriyle doldurdum.”⁴⁸⁴.

Sarduri I dönemindeki tarihi olaylar ve krallığın yayılımı ile ilgili bilgilerimiz bu krala ait Sardurburcu yazıtından başka yazılı belge olmamasından dolayı son derece sınırlıdır. Yeni başkentin Van Gölünün doğusunda kurulması krallığın doğuya ve kuzeye sefer düzenlemesini büyük ölçüde kolaylaştırmış olabilir. Sarduri I'in başa geçmesiyle krallık bölgede Asur ile mücadele edebilecek tek devlet haline gelmiştir. Salmanassar III, saltanatının 31. yılında (M.Ö. 827) ordusunu Hubuşkia ve Musasir ülkelerine gönderir⁴⁸⁵. Hubuşkia ülkesinden haraç alan Asur ordusunun komutanı Daian-Assur, Musasir'i de ele geçirir. Asur ordusu birçok Urartu kalesini yerle bir ettikten sonra ülkesine döner. Kayıtlardan, Sarduri I döneminde, Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümünün Urartu egemenliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde, Urartu egemenliği güneyde Musasir ülkesinin sınırlarına kadar ulaşmıştır⁴⁸⁶.

Sarduri I'den sonra Urartu tahtına geçtiğini bildiğimiz İşpuini'nin hangi tarihlerde saltanat sürdüğü kesin değildir. Ancak Asur kralı Şamsi Adad V (M.Ö. 823–811)'e ait bir yazıtta⁴⁸⁷ geçen Ushpina'nın İşpuini ile aynı şahıs olduğu dikkate alınırsa Urartu kralının M.Ö. 825 ya da 824'te tahta geçtiği

⁴⁸⁴ LAR I, 584.; Yazıtın Türkçesi için bk., Çilingiroğlu 1994, 38.; Ceylan 1994, 191.

⁴⁸⁵ Asur Kralı Salmanassar III gerçekleşen olayları şu şekilde anlatır.

“Krallığımın 31. yılında ikinci kez olarak yüzümü, Asur ve Adad'a çevirdim. Daian Assur'u Hubuşkian şehrine karşı gönderdim. Oradan haraç aldıktan sonra Sapparia'ya karşı Musasir ülkesinin kalesine karşı yürüdüm. Sapparia ve Masasir'e ait diğer 46 şehri zapt ettim. Urartuların kalelerine kadar ilerledim. Şehirlerden 50'sini yakıp yıktım”.

LAR I, 588.

⁴⁸⁶ Çilingiroğlu 1994, 41.

⁴⁸⁷ Adı geçen yazıtta Şamsi Adad V. şu ifadeleri kullanır.

“...güneşin doğduğu yukarı denize kadar ilerledim. Mektiaara'nın oğlu Şarşina'nın -Hirsina- 300 kentini, Ushpina'nın 200 kenti ile birlikte ele geçirdim...”

LAR I, 717.; Sevin 1979, 7.

kabul edilebilir⁴⁸⁸.

İşpuini (M.Ö. 825–810) Urartu'nun kendisinden önceki politikalarını devam ettirmiş, bayındırlık faaliyetlerini artırmış ve başkentin kuzeyinde, güneyinde ve doğusunda yeni kaleler inşa etmiştir. Sürdürülen bu politikalar devletin gittikçe güçlenmesi ve örgütlenmesi ile açıklanabilir.

Bu krala ait yazıtların bir bölümü yapım kitabeleridir. Bu yazıtlar Patnos⁴⁸⁹, Zivistan⁴⁹⁰ ve Aşağı Anzaf⁴⁹¹ gibi yerlerde yapılan kalelerden bahsetmektedir. Bu kral hakkındaki bilgilerin bir diğer kısmını çivi yazılı ve resimli tunç eserlerden elde etmekteyiz⁴⁹². Tarihi olaylar ile ilgili bilgi veren yazıtlar ise oğlu Menua ile ortak hükümdarlık yaptıkları dönemdedir.

İşpuini döneminde bir sonraki başlıkta incelenecek olan kuzey yayılımı dışında, krallık Urmiye Gölü çevresinde kalan topraklara da bölgenin ekonomik zenginliğinden dolayı ilgi duymuştur⁴⁹³. Bu bölgeye yapılan ve doğu seferi olarak değerlendirilen bilgilere, Erçek Gölü yakınlarında ki Karagündüz yazıtında⁴⁹⁴ rastlanır. Ayrıca, yazıtta Urartu kayıtlarında Barşua, Asur kayıtlarında ise Parşua olarak anılan bu ülkenin Urartu egemenliğine geçmesinden söz edilmektedir. Bu da Urartu devletinin Batı İran topraklarında söz sahibi olmaya başladığının kanıtıdır. Özellikle M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra kuzeybatı İran'da görülen, Urartu dönemi kale ve yerleşim yerlerinin çokluğu bu bölgenin Urartu devleti için taşıdığı önemi gösterir⁴⁹⁵.

⁴⁸⁸ İşpuini'nin tahta geçişi ve krallık süresi ile ilgili bilim adamları farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Tarhan, M.Ö. 830/825-810 tarihlerini önerirken, Tarhan 1983, 299.; Sevin, İşpuini'nin tek başına hükümdarlık süresinin çok uzun sürmediğine değinerek M.Ö. 830/829-815 tarihlerini önerir. Sevin 1979, 38.; Sevin 1981, 1.; Belli, Tarhan ile hemen hemen aynı tarihleri M.Ö. 830-810 önerir. Belli 1982_a, 155.; Çilingiroğlu, M.Ö. 825/824-810 tarihlerini, Erzen ise M.Ö. 825-815 tarihlerini önerir. Erzen 1992, 28.; Çilingiroğlu 1994, 42.

⁴⁸⁹ Patnos'taki yapılanmanın ilk defa bu kral tarafından gerçekleştirildiği hakkında bk., HChI no. 5/b.; UKN, 14-16.; Balkan 1960, 133-158.; Balkan 1964, 235-245.; Sevin 1979, 2, dpn. 4.; Belli 1982_a, 155-156.; Çilingiroğlu 1994, 42, dpn. 56.

⁴⁹⁰ HChI, no. 2-4.; UKN, 4-12.; Sevin 1979, 2, dpn. 4.

⁴⁹¹ Burney 1957, 45.; Fig. 2/b, 3.; Hulin 1960, 205-207.; Kalenin inşa yazıtında kısaca şu ifadeler yer almaktadır: "*Sarduri oğlu İşpuini, bu sarayı inşa ettirdi*". Belli 1992, 14.; Başkent Tuşpa'dan, Anzaf Kalelerine ulaşan Urartu dönemi yol ağı için bk., Belli 1977, 49-50, Lev. 1/3.; Anzaf kalelerinde gerçekleştirilen ve benimde bir sezon Atatürk Üniversitesi ekibinde yer aldığım kazıların sonuçları için bk., Belli 1992, 13-27.; Belli 1993, 3-32.; Belli 1998, 543-569.; Belli 1999, 507-525.; Belli-Ceylan 2000, 449-466.; Belli-Ceylan 2001, 385-398.; Belli-Ceylan 2002, 275-286.; Belli-Ceylan 2003, 311-324.; Belli-Ceylan 2004, 175 vdd.; Söz konusu kazılarda bulunan bir Bizans sikkesi için bk., Tekin 1996, 48-50.

⁴⁹² Urartu sanatının erken dönemine ait bu örnekler hakkında daha geniş bilgi için bk., Belli 1983, 325-360.

⁴⁹³ Urmiye Gölü ve çevresindeki tarım alanlarının zenginliği ve bölgedeki verimli ovalar için bk., Zimansky 1985, 20-21.

⁴⁹⁴ UKN, 24.

⁴⁹⁵ Çilingiroğlu 1994, 49, dpn. 88.

Gerek İşpuini'nin krallığı ve gerekse Urartu devletinin bu dönemdeki sınırlarının çizilmesi için önem taşıyan ve Musasir/Ardini⁴⁹⁶ kentinin Urartu egemenliğine geçişini belgeleyen çift dilli (Urartuca ve Asurca) Kelişin yazıtı⁴⁹⁷ oluştururken, bir diğerini Urartu dini hakkında bilgi veren Meherkapı yazıtı oluşturur⁴⁹⁸.

Urartu kralı İşpuini tahta çıkışından kısa bir süre sonra oğlu Menua'yı tahta ortak etmiştir. Bu dönemde, Urartu tarihinde ilk ve son kez bir ortak krallık süreci görülecektir. Bu sürecin ne zaman ve ne şekilde başladığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir⁴⁹⁹. Bu ortak krallık sırasında Asur devleti M.Ö. 745 yılına kadar sürecek olan duraklama ve gerileme sürecine girmiştir. Urartu kralları İşpuini ve Menua bu süreci çok iyi değerlendirerek Urartu'nun genişleme politikasını sürdürmüşlerdir.

3.2.1.2. Urartu Devletinin Kuzey Politikası

Urartu Devletinin oluşum aşamasında bahsedildiği gibi krallığın erken dönemlerinden itibaren farklı yörelere yapmış oldukları seferler hakkındaki bilgilerimiz arkeolojik verilere, yıllıklara ve alınan topraklardaki yazıtlara dayanmaktadır.

Siyasal ve kültürel açıdan gelişen krallığın sınırlarını büyüterek daha geniş alanlara yayılma isteği doğrultusunda gerçekleştirilen bu seferlerin bir kısmı da başkent Tuşpa'nın kuzeyinde kalan topraklara yapılmıştır. Kuzeye gerçekleştirilen seferlerin nedenleri arasında krallığın ekonomik gereksinimlerini karşılayacak doğal zenginliklerin ve verimli toprakların kuzeyde bulunmasından da kaynaklanmaktadır⁵⁰⁰. Urartular bu bölgeye sadece sefer düzenlemekle kalmamışlar, kendileri için büyük öneme sahip, kuzeydoğuya ve kuzeybatıya açılan yolları da denetimleri altına almışlardır⁵⁰¹. Ayrıca bu yolların güvenliğini sağlamak için de bölgeye güçlü kaleler inşa etmişlerdir.

Urartu devleti Sarduri I ile kuruluş evresini tamamlamış ve kendisinden sonra gelen olan İşpuini döneminde ve oğlu Menua ile sürdürdüğü ortak

⁴⁹⁶ Urartuca adı ile Ardini olarak anılan kentin, Urartu yazıtlarında geçtiği yerler hakkında bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 9.

⁴⁹⁷ HChI no. 9.; Piotrovskii 1969, 50.; Çilingiroğlu 1994, 42, dpn. 60.

⁴⁹⁸ HChI no. 10.; Yazıt, halk arasında Hazine Kapısı, Hazine Piri Kapısı, Kör Kapı, Yalancı Kapı ve Taş Kapı gibi adlarla tanımlanır. Bu tür kayalara oyulmuş iç içe üç kapıdan oluşan nişlerin en güzel örneklerine Meherkapı'dan başka Yeşilalç ve Zivistan'da da rastlanmıştır. Genellikle içlerinde yazıt bulunan bu nişlerin dinsel bir işlev taşıdıkları bilinmektedir. Urartu tapınak kapıları ile benzerlikleri dikkate alındığında bu kapılardan tanrıların çıkarak insanlara görüneceğine inanılmıştır. Tarhan-Sevin 1975, 395 vdd.; Sevin-Belli 1977, 367-379.; Belli-Dinçol 1982, 167 vdd.; Çilingiroğlu 1994, 44, dpn. 63-64.

⁴⁹⁹ Bu konu hakkında hiçbir keskinlik kazanmayan farklı görüşler için bk., van Loon 1966, 11.; Burney-Lang 1971, 133.; Sevin 1979, 14-15.; Erzen 1992, 28.; Çilingiroğlu 1994, 50-51.;

⁵⁰⁰ San 2000, 19.

⁵⁰¹ Urartu Krallığının başkenti Tuşpa'dan başlayarak çeşitli yönlere giden askeri ve ticari yollar hakkında yapılan en kapsamlı çalışma için bk., Belli 1977, 111 vdd.; Belli 1982a, 183-184.

krallık çağıının sonrasında Asur krallığının zayıflamasından ve içişleriyle uğraşmasından istifade ederek genişleme sürecine girmiştir.

İşpuini'nin tek başına krallık yaptığı kısa süre içerisinde Urartu krallığı genişlemesini sürdürmüş, krallığın sınırları kuzeyde Patnos, batıda Bulanık ovası, güneyde olasılıkla Tatvan ve doğuda bugünkü Türkiye-İran sınırını belirleyen dağ silsilesine kadar ulaşmıştır⁵⁰².

Özellikle Patnos ve yakın çevresi, kuzeye düzenlenen askeri faaliyetlerde ana üs olarak kullanılmıştır⁵⁰³. Güney, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönündeki yolların kesişme noktasının Patnos ovası⁵⁰⁴ olduğunu burada kurulan Anzavurtepe kalesi⁵⁰⁵ doğrulamaktadır. İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde (M.Ö. 9. yüzyıl sonları) kuzey bölgelerine yaptığı seferler sırasında bıraktığı bir başka yazıt ise Tuşpa-Uiteruhi yolu üzerinde yer alan Toprakkale yazıtıdır⁵⁰⁶. Bu yazıt Urartu'nun daha kuzeye yapılan seferlerinden bahseder⁵⁰⁷.

İşpuini döneminde merkezileşmeye önem verilmesi Urartu'yu güçlü kılan nedenlerden birisini oluşturur. Aynı zamanda kuzey-kuzeydoğuya gerçekleştirilen seferler sonucunda bölgeden haraç alınması ekonomik açıdan güçlü olmayı da beraberinde getirmiştir.

Yine yukarıda sözü edilenlerin dışında, İşpuini ve Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemde, Van Gölünün kuzey-kuzeydoğusuna askeri seferler düzenledikleri, çift yüzlü, bir yazıt ile kanıtlanmıştır⁵⁰⁸. Bu yazıtta göre krallar, Anaşe⁵⁰⁹, Witeruhi/Uiteruhi⁵¹⁰, Luşa⁵¹¹ ve Katarza⁵¹² ülkelerine

⁵⁰² Sevin 1979, 11.; Çilingiroğlu 1994, 51.

⁵⁰³ Zimansky 1985, 26.

⁵⁰⁴ Patnos ovasının önemini, yakın çevresindeki Urartu dönemi arkeolojik verilerinden (kale ve yerleşmeler) ve yazıtlardan anlamaktayız. Menua dönemine ait Patnos'un 9 km. doğusundaki Değirmendüzü yazıtı (TKU, 19, no. 114), yine Menua dönemine ait buraya 3 km. mesafedeki Kancıklı kalesi (TKU, 13, no. 44.; Burney-Lawson 1960, 189.; Burney-Lang 1971, 139.;) ve ovanın yaklaşık 6 km. güneyindeki aynı döneme ait Kızılkaya yazıtı (TKU, 16, no. 37.; Burney 1960, 192.; Balkan 1960, 133 vd.; Boysal 1961, 199 vd.). Ayrıca tüm bu kalıntılar, Urartu devletinin sınırlarını kuzey yönünde genişlettiğinin kanıtıdır.

⁵⁰⁵ Patnos'un 3 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan kale Menua dönemine tarihlenmektedir. UKN, 372-374, 402-403.; TKU, 13, no. 45.; Balkan 1960, 133 vd.; Anzavurtepe ve Körzüt Kaleleri kuzeye giden önemli yol güzergâhında bulunuyorlardı. Diauehi bölgesine ve buradan da olasılıkla Bayburt üzerinden Karadeniz'e giden bu yol, Urartu ile bu yöreler arasındaki ticari faaliyetlere olanak sağladığı gibi kuzey ülkelerinde zaman zaman ortaya çıkan tehlikelere yerinde müdahale etme imkânını da vermiştir. Çilingiroğlu 1994, 52.

⁵⁰⁶ UKN, 23.; Bu yazıttan İşpuini ve Menua'nın Eleşkirt'e kadar ulaştıkları anlaşılmaktadır.

⁵⁰⁷ Buradan, Urartu devletinin kuzeye yayılımının İşpuini-Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemde başladığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

⁵⁰⁸ UKN, 20.; Bu yazıttan başka Van gölü kuzeyindeki Kasımoğlu yazıtında da (UKN, 21.), Toprakkale yazıtında olduğu gibi hemen hemen aynı konular işlenmiştir. Bir başka ifadeyle söz konusu yazıtların üstünde de konu bütünlüğü vardır.

⁵⁰⁹ Eleşkirt'e lokalize edilmesi hakkında bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 8.

⁵¹⁰ Yukarı Aras vadisinde, olasılıkla Kağızman çevresinde yer aldığı belirtilmiştir. Diakonoff-Kashkai 1981, 102-103.

⁵¹¹ Diakonoff-Kashkai 1981, 52.

sefer düzenlemişlerdir. Bu sırada, Etiuhe⁵¹³ ülkesinden adı geçen topluluklara yardım gelmesine rağmen Urartu devleti bu topluluklardan 1720 erkek, 1670 kadın, 126 at, 13540 büyükbaş ve 20785 küçükbaş hayvan haraç almayı başarmıştır⁵¹⁴. Bu ganimetler dikkate alındığında kuzey seferlerinin Urartu için ne derece kaçınılmaz olduğu daha iyi anlaşılır.

İşpuini'den sonra tahta çıkan Menua (M.Ö. 810–780) döneminde kuzeydeki Urartu faaliyetleri gelişerek devam etmiştir⁵¹⁵. Daha önce kuzeydoğuya yapılan seferlerin ardından Menua, kuzeybatıya yönelerek, Diauehi topraklarının ana kısmına ulaşmak istemiştir. Bu dönemde Urartu'nun kuzeybatıya yöneldiğini Pirabat⁵¹⁶, Zivin/Süngütaş⁵¹⁷, Delibaba⁵¹⁸, Yazılıtaş⁵¹⁹ ve Pasinler⁵²⁰ yazıtları doğrulamaktadır. Yazıtlardan, söz konusu merkezlerde kale yaptırılması ve bu merkezlerin birbiri ile bağlantısını sağlayan yolun, kuzeydoğudan Erzurum'a kadar, emniyet altına alındığı anlaşılmaktadır.

Diauehi ülkesi sınırları içerisindeki Horasan'ın güneyinde yer alan ve bütün olarak okunabilen Yazılıtaş yazıtında önemli bilgiler mevcuttur.

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı -ve ülkeyi- dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Diauehi ülkesini ele geçirdim. Krali şehir Şaşılı'yu savaşla ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şaşetin -ele- ülkesine Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini .... Menua der ki: Diauehi'nin kralı Utupurşini önüne çıktı ayakları -ıma- kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını başışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönerek esirleri tümüyle serbest bıraktı...Minua der ki: ..Oradan iki kral -yani- Baltu -lhe- boyunun ülkesinin ki ve Haldiriu şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan

⁵¹² Diakonoff-Kashkai 1981, 48-49. Yazarlar bu ülkeyi Kars ve yakın çevresine yerleştirirler.

⁵¹³ Bu ülke, Sarıkamış civarı ile Gökçe gölün kuzeybatı kıyıları arasında yer alır. Bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 34-35.; Barnett, yazıtlarda adı geçen toplulukların Etiuhe ülkesinin sınırları içerisinde yer aldığını ifade eder. Barnett 1982, 340.

⁵¹⁴ San 2000, 21.

⁵¹⁵ Sandalagian 1917, 319-320.; Yazar, Menua'nın Diauehi'ye sefer düzenlediğini ve Urartu yayılımının bu ülkenin başkenti Şaşılı'ya kadar genişlediğinden bahseder.

⁵¹⁶ Dinçol 1989, 137-139.; Payne 1995, 415-423.; Pirabat-Ağrı'da bulunan yeni bir yazıt ve bunların içeriği hakkında yapılan bir başka çalışma için bk., Payne-Ceylan 2003, 191-201.

⁵¹⁷ UKN, 37.

⁵¹⁸ UKN, 68.; Ayrıca, Delibaba yazıtında, Menua'nın bölgeye gerçekleştirdiği etkinliklerin bir sonucu olarak burada bir E.GAL inşa ettirdiği bilinmektedir. E.GAL, büyük ev, saray anlamı taşımaktadır. Urartu kayıtlarında, idari işlerin yürütüldüğü yapılar ya da küçük kaleler olarak da tanımlanmıştır. Zimansky 1985, 64.

⁵¹⁹ Yazılıtaş'ın konumu ile ilgili olarak bk., TKU, 15, no. 66.; İçeriği ile ilgili olarak bk., UKN, 36.; HChI, no. 23.

⁵²⁰ UKN, 69.

*tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylese, ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler... ”*⁵²¹.

Yazıtta Menua, Diauehi’ye düzenlediği ilk seferi hakkında bilgi verir. Kral Diauehi’ye geldiğini ve burayı fethettiğini, ülkenin başkenti Şaşılı’yu⁵²² ele geçirdiğini ifade eder. Ülke topraklarını ve kalelerini ateşe verdiğini ve Diauehi kralından haraç aldığını da kayıtlarında belirtir.

Bunun yanı sıra Sarıkamış’ın 35 km. güneybatısında ve Horasan’ın 20 km. kuzeyindeki Zivin/Süngütaş⁵²³ yazıtının içeriği de bölge için önem taşımaktadır.

*““Minua der ki: Şaşılı şehrini ele geçirdim. Bu yazıtı, bana egemen olan tanrı Haldi’ye diktirdim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa şehrinin hükümdarı -dır-. Minua der ki; her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler... ”*⁵²⁴.

Söz konusu yazıtlarda, bölgenin hem tarihi coğrafyası hem de Urartu’nun kuzey yayılımı açısından oldukça dikkat çekici bilgiler mevcuttur.

Yine Urartu’nun bu dönemde kuzeye, Aras vadisine, doğru düzenlediği seferler hakkında en geniş bilgiyi Menua’ya ait Körzüt Yazıtı’nda bulmaktayız⁵²⁵.

1. Tanrı Haldi'nin gücü ile İşpuini'nin oğlu Menua konuşuyor; Tanrı Haldi'nin kapıları ahubiu olmasın. Haldi kapılarını inşa ettim.

⁵²¹ UKN, 36.; HChI, no. 23; Payne 1995, 39-40.; Yazıtın içeriği hakkında yapılan yorumlar için bk., Sevin 1979, 103.; Belli 1982_a, 156.; Pehlivan 1991_c, 34.; Çilingiroğlu 1994, 62.; Ceylan 1994, 202.; San 2000, 21.; Köroğlu 2000, 719.; Yazıtın bütünün Türkçeye çevirisi için bk., Ceylan 2001, 41.

⁵²² Sevin bu kent Zivin/Süngütaş olabileceğini ileri sürmüştü, Zivin değilse bile yakın çevresinde olabileceğini dile getirmiştir. Sevin 1979, 104.; Bölgede Doç. Dr. Alpaslan Ceylan’ın liderliğini yürüttüğü ve benimde ekip üyesi olarak katılmaktan zevk aldığım çalışmalar sayesinde bölgenin Eskiçağ tarihindeki eksiklikler giderilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmalarla gerek ilk defa tarafımızdan tespit edilen yerleşmeler, gerekse burada olduğu gibi çeşitli yerlerde adı geçen ve bölgeyi yakından ilgilendiren konularda daha kesin sonuçlara ulaşmak hedeflenmiştir.

⁵²³ Sarıkamış ve çevresinin Eskiçağ tarihi ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışma için bk., Ceylan 2001, 25 vdd. Adı geçen çalışma, Sarıkamış bölgesinin en erken dönemlerinden Urartu devletinin yıkılışına kadar geçen süre içerisinde ki tarihini aydınlattığı gibi eser, aynı zamanda bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile de desteklenmiştir.

⁵²⁴ HChI no. 89.; UKN, 130.; Payne 1995, 82.; Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 2001, 41-42.

⁵²⁵ Dinçol 1976, 19-30.; Dinçol-Kavaklı 1978, 30-34.

Haldi'ye adadım, Haldi'ye yalvardım -dua ettim-

2. *Irekua kavminin Ülkesine yöneldim. Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin Ülkesini ele geçirdim. Etiuni şehrini yerle bir ettim. İşpuini'nin oğlu Menua konuşuyor: Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin*

3. *O zamana kadar kimsenin ele geçiremediği kralı şehrini, Haldi, İşpuini'nin oğlu Menua'ya verdi, O Luhiuni şehrini ele geçirdi. Etiuni Ülkesini -haraç ödenmesi şartıyla- affetti. 50.000 [.... 100....] insanı*

4. *[yılının] bunların bir kısmını öldürdüm bir kısmını canlı olarak yanıma aldım. 1733 at, 7616 koyun, 15320 keçi. Bu yukarıda sayılan ganimet kralın payına düştü, ancak biraz savaşıllara [.....]. Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini'nin oğlu*

5. *Menua [.....] sa-a-i Tuspa şehrine? Her zaman izana kral kudretli kadın =kraliçe- paralani guni İşpuini'nin oğlu Menua [.....] Luhiuni şehri ile, Tuspa şehri ile*

6. *Kadınlar gurdari [.....] Lu-i 'dir. Şayet erkeklerin diruni uni kamni'nisi Aelia şehrini gurdari [.....] Lu-i Siad Ülkesinin Altuguia şehri gurdari'dir. Tanrı Haldi sayesinde İşpuini'nin oğlu Menua, büyük kral, kudretli kral, büyük kral Biai ülkelerinin kralı, Tuspa şehrinin efendisidir."*

Yazıttan, Urartu'nun ana hedefinin Erequa olduğu anlaşılmaktadır. Erequa ülkesi ise büyük bir olasılıkla Transkafkasya'nın güneybatı bölgesindeki İğdır ovası ve çevresidir.⁵²⁶

Menua gerek askeri ve gerekse ekonomik alanda yaptığı etkinlikler sonucunda kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmiştir⁵²⁷. Aynı zamanda hâkimiyetine aldığı topraklarda ki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemiştir⁵²⁸. Menua buraya düzenlediği seferleri yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirmiştir. Bunu bölgede askeri amaçlı inşa edilen kale ve garnizonlar doğrulamaktadır⁵²⁹. Çeşitli önemdeki yolları ele geçirirken bu yolların güvenliğini sözü edilen kalelerle sağlamaya çalışmıştır. Menua'nın akılcı kuzey politikası sayesinde, kuzey sürekli kontrol altında tutulmuş, bu politika kendisinden sonraki krallar için de örnek teşkil etmiştir.

Urartu krallığına Menua'dan sonra oğlu Arğıştı I (M.Ö. 780–756) geçmiştir. Menua gibi Arğıştı I' döneminde de kuzeye duyulan ilgi devam etmiştir. Bu dönemde krallığın kuzeydeki en uzak noktalara sefer

⁵²⁶ Diakonoff-Kaskai 1981, 31.

⁵²⁷ Kuzeydeki zenginlikler için bk., Tylcote 1981, 137 vd.; Zimansky 1985, 25-27.; Pehlivan 1994, 333, dpn. 67.

⁵²⁸ Çilingiroğlu 1994, 68-70.

⁵²⁹ Pehlivan 1991c, 35, dpn. 9.; San 2000, 21.; Köroğlu 2000, 721.

düzenlediğini bölgede bulunan Hanak/Ortakent⁵³⁰ ve Sarıkamış⁵³¹ yazıtları kanıtlamaktadır.

Argiştî I, Hanak/Ortakent yazıtında, bölgede bulunan Tariu ülkesini ele geçirdiğini ve daha sonra Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerlediğini ifade etmektedir.

“Tanrı Haldi kendi silahlarıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi -ve-... ele geçirdi. Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -dür-. ...Minuaoğlu Argiştî sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim. ... Huşa ülkesine kadar -ve- Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştî der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve -haraç- verdi (?). Ahuria şehrini... dışarıya attım. ... Qu[ ]uni şehrini ... Orada 72.080 besili büyük baş hayvan, 7.000 ... 11... Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim. 50 şehir yaktım. Minuaoğlu Argiştî, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi -ve- tanrı Quera -onu- güneş ışığından yoksun etsinler.”

Yazıtta bizim için önemli olan konu, bölgeden ne kadar haraç alındığından öte adı geçen şehirlerin nerede yer aldığıdır. Dinçollar, Tariu'yu Hanak'a, Huşa, Bia ve Aşqalaşi'yi ise yazıtın yakın çevresine yerleştirir⁵³². Konu bu açıdan ele alındığında yazıt, hem Urartu'nun kuzeyde ulaştığı nokta hem de Diauehi'nin kuzey sınırı için özel bir önem taşımaktadır.

Argiştî I.'e ait bir diğer yazıt Sarıkamış yazıtıdır. Bu yazıtı Sarıkamış bölgesindeki Zivin yazıtından ayıran özellik ikisinin de farklı krallara ait olmasıdır. Zivin yazıtı Menua'ya aitken, Sarıkamış yazıtı babası gibi kuzeye yönelik seferleri sürdüren Argiştî I'e aittir.

“...Ahuriani şehrini, Aştu şehrinin bölgesini ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler.... Ağiştî der ki; Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve bütün- tanrılara yalvardım. Tanrular bana kulak verdiler püskürttüm. Qa [ ] şehrine kadar.... kovaladım.... orada.... yüz.... 20.... yüz.... yaktım. X yüz 50....kadın. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî, güçlü kral Biainili ülkesinin kralı -ve- Tuşba şehrinin hükümdarı -dır-. Argiştî der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba -ve- tanrı Şivini -onu- güneş ışığından yoksun etsinler....”

⁵³⁰ Dinçol-Dinçol 1992, 110.; Payne 1995, 84.

⁵³¹ UKN, 130.; HChI, no. 89.; Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 2001, 42-43.

⁵³² Dinçol-Dinçol 1992, 109 vd.

Argiştı I bölgesinin kontrolü için, Menua döneminde uygulanan vasallık sisteminden farklı olarak bölgeyi, merkezden gönderilen valiler/EN. NAM⁵³³ vasıtasıyla yönetmeyi uygun bulmuştur. Argiştı I'in uygulamaya koyduğu bu politika sayesinde kuzeydeki Urartu egemenliğinin daha kalıcı hale geldiğini söyleyebiliriz.

Argiştı I'in yıllığı olarak isimlendirilen Horhor yazıtları ve bunun kopyaları olan Eski Van şehrinde ki yazıt parçaları dönemin seferlerini özetler niteliktedir⁵³⁴. Bunlara göre, Argiştı I krallığının ikinci, on dördüncü ve olasılıkla son yıllarındaki seferleri kuzeye yöneliktir. Urartu'nun bu en uzun yazıtları, seferler sırasında yaşananları bize şu şekilde anlatır.

“... Argiştı der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, -ve- tanrı Şivini'ye, -onların- ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl (içinde) yine (?) savaşçılar topladım -ve- Diauehi (ülkesine) karşı -ve- Diauehi'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi ülkesini ele geçirdim, şehirleri yaktım, kaleleri yerle bir ettim. Pute şehrinin güneyindeki (?), Biani ülkesine -ve- Huşa ülkesine kadar ilerledim (?). Tariu bölgesini (?) bıraktım. Zabahae ülkesine karşı sefere çıktım -ve- Zabahae ülkesini ele geçirdim şili. Uzinabitarna şehrine -ve- Büyük Sirimu Dağına kadar ilerledim. Igani ülkesinin Maqaltu şehrinin bölgesini bıraktım. Eriahi ülkesine vardım. Apuni ülkesine karşı sefere çıktım. Ureiü şehrini -ve- krali Witeruhi şehrini ele geçirdim. 19.225 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, -o- yıl -ın esir sayısıdır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan -ve- 100 bin X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl -içinde- yaptım.

Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Abiliane ülkesini, Aniştirga, Quarza -veya- Qubza- -ve- Uluza ülkesini ele geçirdi, -onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlü -ve- tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti (?). Argiştı der ki: Etiuni ülkesini ele geçirdim, [ ]ue ülkesine -ve- Uduri-Etiuhi ülkesine kadar ilerledim(?). Erkek ve kadınları sürgün ettim. Argiştı der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, (ve) tanrı Şivini'ye, (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl Umeli ülkesine karşı sefere çıktım. Uria ülkesini -ve- Tertubi ülkesini ele geçirdim. Muruzu [ ] boyunu yendim. Bir kayalıkta tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Erkek -ve- kadınları sürgün ettim. Krali Ubarugildu şehrini ele geçirdim ...Kuf [ ]rupira (?) ülkesine -ve- Tarraf [ ] ülkesine kadar ilerledim. Idf [ ]ku [ ]aunede şehrine karşı sefere çıktım ... Erkek (ve) kadınları sürgün ettim ...Irkiuni ülkesini ele geçirdim ...kadar ilerledim ...Artarmuf [ ] ülkesine

⁵³³ HChI, no. 82.; UKN, 128 B1.; Ayrıca konu ile ilgili bk., Sevin 1979, 105.; Belli 1982a, 156.; Tarhan 1983, 302.; Pehlivan 1984, 88, dpn. 121.; Pehlivan 1991c, 36.; Pehlivan 1994, 333.

⁵³⁴ UKN, 127 B1.; HChI, no. 81.; Payne 1995, 75-76, 80.

karşı sefere çıktım ...güç kullanarak ...(onları) dışarıya attım ...Şehirler ...kadar ilerledim ...kadar ...3 (?) ...11.000 ...kadın ...toplam 20.279 kişi, -o-yıl-ın esir sayısındır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm...”

Bu yazıtın kopyası ise şöyledir:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Diauhi ülkesi-nin kralı-Utupurşini’yi yendi. Abnulua ülkesini ele geçirdi. -Onları- Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi’nin silahı-da- güçlü-dür-. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Menuaoğlu Argiştî sefere çıktı. Argiştî der ki: Diauhi (ülkesi) yine (?) ayaklandı. Savaşçılar topladım -ve- Diauhi -ülkesi-ne karşı sefere çıktım. ...ordum önünde göründü ...Argiştî der ki: Egemen olan tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve- Biainili ülkesinin -bütün- tanrılarına, -onların- ilahi büyüklüğünden -yardım- istediğim (?) için yalvardım (?) ...

Bia [ ] ülkesine (ve) Huşa ülkesine kadar ilerledim. Didi ülkesine -ve- Zua şehrine karşı sefere çıktım. Diauhi ülkesinin kralı Zua şehrini yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi ülkesine doğru, ülke kapısından (?) geçtim. 105 kaleyi yerle bir ettim -ve- 453 şehri yaktım. Oradaki üç kaleyi ele geçirdim. (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada ülkesini, Aşqalaşi ülkesini -ve- Şaşılı şehrinin ülkesini, 15 (?). 181 delikanlı, 2734 erkek, 10 (?). 604 kadın, 4426 at, 10 (?). 478 büyük baş hayvan, 73770 küçükbaş hayvan -sürüp çıkardım-. 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi -ve- Qabilu -boyların krallarını-. Yerlerine valiler atadım. Diauhi’nin kralını esir ettim. Haraç -ödemesi koşulu- ile yaşamını bağışladım. Diauhili Argiştî’ye bu haracı verdi: 41 mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, ...10.000 mina bakır, 1000 binek, 300 büyük baş hayvan, ...0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı ...Diauhi -ülkesi-ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf (?) altın, 10.000 mina bakır, ...-baş-boğa, 100-baş- inek, 500 -baş- koyun, 300 binek,

...

Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Etiuni ülkesini ele geçirdi. -Onları- Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- Tanrı Haldi’nin silahı -da- güçlü-dür-. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Menuaoğlu Argiştî sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Diauhi -ülkesi-’nin -kralının- yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa ülkesini, Katarza ülkesini, Eriahi ülkesini -ve- Gulutahi ülkesini ele geçirdim. Witeruhi ülkesini ele geçirdim. Apuni ülkesine kadar ilerledim (?). Luşa ülkesinin kralını hadım ettirdim. İga ülkesinin kralını boyun eğdirdim -ve- yerinde bıraktım. Argiştî’ye haraç verdi...”.

Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla, Diauehi'den 41 mina altın, 37 mina gümüş ve 10.000 mina bakır madeninin yanı sıra⁵³⁵, 1000 at, 300 büyükbaş hayvan ve sayısı anlaşılamayan küçükbaş hayvan her yıl vergi olarak istenmiştir. Diauehi ülkesinin maden ve hayvancılık yönünden zenginliği incelendiğinde, ülkenin doğusunun ve merkezi kısmının tarım ve hayvan, batı ve kuzey bölümlerinin ise maden bakımından son derece zengin olduğu tespit edilmiştir⁵³⁶.

Bölgeye yapılan seferlerin bir başka nedeninin, ganimet listelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, maden kaynakları üzerinde hâkimiyet kurma amacı taşıdığını takip etmekteyiz. Nitekim Bayburt yakınlarında bakır ve gümüş yataklarının⁵³⁷, Artvin yakınlarında ise altın yataklarının⁵³⁸ varlığı yazıtlardaki bilgileri doğrular niteliktedir.

Bu yazıttaki bir başka önemli nokta, yerleşim yerleri açısından önemli bilgilerin bulunmasıdır. Yine bölgede varlığı bilinen ve yazıtta adı geçen 3 ülke, 105 kale ve 453 şehir, bize bölgenin bu dönemde yoğun bir yerleşime sahne olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yazıtta adı geçen ve Çıldır gölü ile Gökçe göl arasındaki alanda yer alan Tariu⁵³⁹ ve Uzinabitarna⁵⁴⁰ kentlerinin alınması, bu seferler sonucunda Urartu devletinin kuzeydeki en uzak noktaları egemenlik sahasına aldığını göstermektedir.

Bu dönemde krallığı etkileyen bir başka tehlike kuzeyden gelen göçebe kavimlerdir. Gökçe göl çevresinde yer alan Etiu ve Katarza ülkelerindeki bir takım olaylara karşı, Argiştı I aldığı önlemleri krallığının 13. yılındaki (M.Ö. 774) kayıtlarda anlatır.

*“ o yılda, ordularımı yeniden hazırladım ve tanrı Haldi'ye yalvardım...Etiu ülkesine karşı sefere çıktım. Eriahi⁵⁴¹ ve Katarza⁵⁴² ülkelerini ele geçirdim. İşkigulu⁵⁴³ ülkesine kadar ilerledim...”*⁵⁴⁴.

⁵³⁵ 1 mina = 505 gramdır. Buna göre yukarıda bahsedilen vergilerin günümüzdeki oranı şöyledir; 41 mina altın=20.5 kg., 37 mina gümüş=18.5 kg., 10.000 mina bakır=5 ton. Söz konusu oranlar için bk., Sevin 1979, 105, dpn. 112.; Çilingiroğlu 1994, 67 dpn. 160.

⁵³⁶ Diauehi ülkesinin tarım ve maden bakımından taşıdığı önem için bk., Esin 1969, 107.; Tylecote 1981, 137.; Çilingiroğlu 1982, 193.; Pehlivan 1984, 42.; Zimansky 1985, 25 vd.; Slattery 1987, 3 vdd.; Belli 1991, 16 vdd.; Pehlivan 1991c, 35-36.; Çilingiroğlu 1994, 67 dpn. 160.; Pehlivan 1994, 333, dpn. 67.; Ceylan 2001, 48 vd.

⁵³⁷ Sevin 1979, 105-106.

⁵³⁸ Forbes 1950, 150 vd.

⁵³⁹ Diakonoff-Kashkai 1981, 83-84.; Tariu ülkesi yazarlara göre, Aşağı Çoruh Havzasında, Erzurum'un kuzeybatısında ve Çıldır gölünün güneybatısındaki alanda yer almaktadır.

⁵⁴⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, 97.

⁵⁴¹ Diakonoff-Kashkai 1981, 30-31.

⁵⁴² Bu ülkenin konumu hakkında bk., 217. dpn.

⁵⁴³ Diakonoff-Kashkai 1981, 45.

⁵⁴⁴ UKN, 127.; Yazıtın Türkçesi için bk., Çilingiroğlu 1994, 73.

Yazıttan çıkarılan en önemli sonuç, ilerleyen yıllarda Anadolu'nun siyasi dengelerini bozacak olan İskitlerin Urartu kayıtlarında yer almasıdır⁵⁴⁵.

İşkigulu üzerine düzenlenen seferden sonra, Diauehi ülkesinin ayaklandığının bilinmesine rağmen bu ülke üzerine tekrar gidilip gidilmediği hakkında kayıtların suskun kalması, bu ülkenin Urartu'ya tümüyle boyun eğdiğini gösterir⁵⁴⁶.

Argiştı I tahta geçtiği yıllardan itibaren babasının yayılmacı ve ekonomik politikalarını takip ederek, Urartu devletini geniş sınırlara ve ekonomik zenginliğe ulaştırmıştır. Kuzey seferlerini daha çok Aras Nehri'nin de kuzeyine gerçekleştiren Argiştı I, bundan sonra batıya yönelmiş ve ülkenin sınırları, kuzeyde Erzurum ve çevresinden kuzeydoğuda Transkafkasya'ya, batıda Malatya bölgesinden ve güneyde Batı İran'a kadar ulaştırmıştır. Argiştı I'ın güneydeki hareketlenmelere de müdahale ettiği bilinmekle birlikte, bunun güneyin egemenlik altına alındığı anlamına gelmediğini de kabul etmek gerekmektedir⁵⁴⁷.

Urartu ülkesinin gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde tahta Sarduri II (M.Ö. 756-730) geçmiştir. Argiştı I zamanında sergilenen kuzey politikası Sarduri II döneminde de devam etmiş, ancak kuzeydeki ülkelere bu dönemde bir yenisi daha katılmıştır.

Sarduri II döneminde de Urartu'nun kuzeydeki eylemlerinin sürdüğünü Pasinler/Hasankale'ye bağlı Güzelhisar/Avnik köyündeki kale⁵⁴⁸ ve bir kısmı tahrip olmuş bir yazıttan anlıyoruz⁵⁴⁹.

“Kuvvetli kral ve Tuşpa kentinin beyi Argiştı oğlu Sarduri, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde, hayatının öneminden dolayı -onu- oradan uzaklaştırdı”.

Yazıtta kuzey ile olan ilişkilerin ayrıntısına girilmese de biz buradan Urartu'nun bölgedeki varlığının bu dönemde de devam ettiği sonucunu ortaya koyabiliriz.

Sarduri II'nin krallığı zamanında ilgilenilen bir başka konu kuzeyin uzak noktalarından birine, Urartu'nun sadece bu döneminin de karşımıza çıkan Qulha ülkesi üzerine, iki sefer gerçekleştirilmesidir. Bu ülkeye düzenlenen seferlerden birincisi, Van Kalesinde Analıkız olarak bilinen alandaki stelin ön yüzüne, ikincisi ise söz konusu stelin sağ tarafına yazılmıştır⁵⁵⁰.

⁵⁴⁵ Van Loon 1966, 15.

⁵⁴⁶ Pehlivan 1991c, 37.

⁵⁴⁷ Bu dönemde güneye düzenlenen seferler ve bunların sonuçları hakkında bk., Çilingiroğlu 1994, 69, 71-72.

⁵⁴⁸ TKU, 19, no. 116.

⁵⁴⁹ Aydın 1991, 323 vd.

⁵⁵⁰ Köroğlu 2000, 727.

Bu seferlerin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Salvini'ye göre Qulha'ya düzenlenen seferlerden ilki M. Ö. 749, ikincisi M.Ö. 746 yılında gerçekleştirilmiştir⁵⁵¹. Melikishvili söz konusu seferlerin ilki için M.Ö. 750–748, ikincisi için ise M.Ö. 744–741 tarihlerini önerirken⁵⁵², Barnett, seferlerden birincisini M.Ö. 750, ikincisini M.Ö. 744–743 yıllarına tarihlendirir⁵⁵³.

Qulha ülkesine düzenlenen seferlerin sonucunda tıpkı diğer kuzey kentleri ve Diauehi'den alındığı gibi bu ülkeden de oldukça zengin ganimetler elde edilmiştir⁵⁵⁴. Özellikle ikinci sefer kayıtlarında geçen “...*demir bir mühür hazırlattım...*” ifadesi, bu ülkedeki demir kaynaklarına işaret etmektedir⁵⁵⁵.

Bu kral sonrasında Urartu'nun kuzeye ilgisi gittikçe azalmaktadır. Bir başka ifade ile Urartu yazıtlarında bu bölgenin adı geçmemektedir. Bu da bu bölgenin kontrol altına alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

İşpuini döneminden Sarduri II'ye kadar geçen zamanda, kuzeyin krallık için ne denli önemli olduğunu, bölgeye gerçekleştirilen seferlerin yoğunluğuna, gerek bölge gerekse bu seferler hakkında bilgi veren yazıtların ve bölgedeki arkeolojik verilerin çokluğuna bağlayabiliriz.

Kuzey seferlerinin bir kısmının Aras Nehri ve ötesine (kuzeydoğu) bir kısmının ise Erzurum bölgesine (kuzeybatı) yapıldığı, yazıtlardan başka arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir.

Urartu'nun Erzurum'a kadar yayıldığı, bölgede varlığı bilinen çok sayıdaki bu döneme ait yapılanmalarla da kanıtlanmıştır. Bunlardan biri, ovaya hâkim bir kayalık üzerine kurulan Umudumtepe kalesi ve hemen güneyindeki kaya mezarıdır⁵⁵⁶. Kale duvarında uygulanan kiklopik yöntemin Menua'ya kadar varlığını sürdürdüğünden hareketle Menua dönemine tarihlendiği gibi, sonrasındaki Urartu izlerini yansıtmaları bakımından da önemlidir⁵⁵⁷. Yine Erzurum'un güneyinde, Karayazı ilçesinde dinsel amaçlı ve Urartu izleri taşıyan bazı yapılanmalar mevcuttur⁵⁵⁸.

⁵⁵¹ Salvini 1995, 77.

⁵⁵² UKN, 155 C, D.

⁵⁵³ Barnett 1982, 349 vd.

⁵⁵⁴ Urartu ordularının farklı ülkelerden elde ettikleri ganimetler, bunların genel bir değerlendirilmesi ve tablo ile gösterilmesi hakkında bk., Zimansky 1985, 53 vd., Table 8.

⁵⁵⁵ Köroğlu 2000, 730.

⁵⁵⁶ Kaya mezarı hakkında daha geniş bilgi için bk., Çevik 1991, 106-107, Çiz. 39-41, Ft. 95-102.; Çevik 2000, 121-122.; Çilingiroğlu 1982, 194, Lev./Pl.IV/1-2, Lev./Pl.V/1-2.

⁵⁵⁷ Çilingiroğlu 1982, 192, Lev./Pl. III/1-2; Çilingiroğlu 1983, 28-30.; Kiklopik yöntemle yapılmış Urartu kalelerine en güzel örnekler Aşağı Anzaf ve Zivistan kaleleridir. Adı geçen kalelerde kullanılan bu yöntem kesin olmamakla birlikte etraftaki yazıtların yardımı ile İşpuini devrine tarihlenir. Umudumtepe kalesinde görülen sur örme yönteminin ise İşpuini ve Menua'nın krallıklarına, M. Ö. 9. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın başına ait, olduğu belirtilmektedir. Çilingiroğlu 1982, 192.

⁵⁵⁸ Bölgede yer alan Aydınsu, Hasanova ve Çelikli kaya mezarları hakkında daha geniş bilgi için bk, Başgelen 1986, 26-28.; Çevik 1991, 78, 80-82, 88-89.; Çevik 2000, 122-123, 128.;

Bunlardan başka, Erzincan'ın Üzümlü ilçesi yakınlarındaki Altın-tepe kalesi⁵⁵⁹ ve Tercan ilçesi sınırlarında kalan Şirinlikale ve kaya mezarları⁵⁶⁰, Urartu'nun bu bölgelerdeki varlığını gösteren somut kalıntılardır.

Nitekim konumuzu ilgilendiren ve özellikle Erzurum'un kuzeybatısında ve Çoruh Nehri'nin kenarında, Bayburt il merkezindeki Bayburt Kalesi⁵⁶¹ ve kalenin hemen kuzeydoğusunda yer alan kaya basamaklı su tüneli⁵⁶² ile yine Bayburt ili Aydıntepe ilçesi yakınlarındaki bir başka kalenin varlığı⁵⁶³ bölgedeki Urartu yayılımını desteklemesi bakımından önemlidir.

3.2.2. Diauehi Krallığı Dönemi

3.2.2.1. Diauehi'nin Konumu ve Yayılım Alanı

Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen ülkenin lokalizasyonu konusunda bugüne kadar farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Öncelikli olarak ele alınması gereken konu Daiaeni ve Diauehi'nin aynı olup olmadığıdır. İkinci olarak bunların ayrı ayrı ele alındığında, Asur ve Urartular zamanındaki, konumlarının ne şekilde değerlendirildiğidir.

Asur kaynakları genellikle Daiaeni'den bahsederlerken, bu ülkenin Nairi'nin kuzeyinde ve Asur'a en uzak noktayı gösterirler. Asur, Salmanassar III döneminde eski kimliğine tekrar kavuşur ve genişleme sürecine girer. Bu kral saltanatının üçüncü ve onbeşinci yıllarında Daiaeni'ye kadar varan fetihlerde bulunmuştur. M.Ö. 856 yılına denk gelen üçüncü yıl seferinde Daiaeni'yi her şeyi ile zapt ettiğini⁵⁶⁴, M.Ö. 844' teki onbeşinci yılında gerçekleştirdiği seferinde ise Fırat'ın kaynağına kadar ilerlediğini kaydeder⁵⁶⁵.

Urartu kayıtlarında ise Diauehi ismiyle, Urartu krallarından Menua ve Arğişti I'in yazıtlarında karşılaşıyoruz. Bu kayıtlarda Diauehi, Karasu'nun

---

Bingöl 2002, 176, 178.; Karayazı ilçesinin tarihi ve arkeolojik açıdan değerlendirilmesi hakkında bk., Bingöl 2002, 173-190.

⁵⁵⁹ Özgüç 1966, 2 vdd.; Emre 1969, 280 vd.

⁵⁶⁰ Işık 1987, 497 vd.; Kaya mezarı hakkında bk., Çevik 1991, 103-104.; Çevik 2000, 120-121.

⁵⁶¹ Lehmann-Haupt 1931, 704 vd., 717 vd.; von Gall 1967, 507, 516, Abb. 9/Nr 42.; TKU, no. 139.; Bayburt kalesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk., Tozer 1881, 425.; Beygu 1936, 240 vd.; Sevgen 1959, 71-73.; Ballance 1960, 167, Fig. 20.; Miroğlu 1975, 120.; Turan 1979, 366.; Sinclair 1989 II, 254.; Artuk 1992, 229-230.;

⁵⁶² von Gall 1967, 507, 516, Abb. 9/Nr 42.

⁵⁶³ Lehmann-Haupt 1931, 719 .; TKU, 20, no. 140.; Sevin 1979, 106.; Havzanın genelinde gerçekleştirdiğimiz tarihi ve arkeolojik araştırmalar sırasında bu kalede de bir takım çalışmalarda bulunduk. Soğanlı geçiti vasıtasıyla, Bayburt-Aydintepe-Trabzon yayla yolunun üzerinde yer alması konum olarak kaleyi önemli kılmaya rağmen, kalenin büyük oranda tahrip olması bu dönemde iskân gördüğü yönündeki görüşlere şimdilik şüpheyle bakılmasını gerektirmektedir.

⁵⁶⁴ LAR I, no. 605.

⁵⁶⁵ LAR I, no. 662.

kaynak bölgesini de sınırları içerisinde bulunduran bir ülke ya da beylik olarak karşımıza çıkar⁵⁶⁶.

İşte Asur ve Urartu devletini yakından ilgilendiren Diauehi krallığının yayılım alanı, iki devletin kayıtlarında geçen ifadeler ve beyliğin olası sınırlarında bulunan yerleşmeler ışığında belirlenmeye çalışılmıştır. Birçok bilim adamı, uzun yıllar Urartu devletinin ekonomik ve stratejik bakımdan ilgisini çeken bu beyliğin sınırlarını açıklamaya çalışmışlardır.

Melikishvili, M.Ö. II. bin sonlarından Urartu krallığının kurulduğu tarihe kadar, Asur saldırılarına rağmen ayakta durabilen, egemenliğini koruyan en büyük gücün, Diauehi Krallığı olduğunu ifade eder. Ona göre bu krallığın adına, Asur kaynaklarında Daiaeni veya Daiani, Urartu kaynaklarında ise Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) olarak rastlanır. Ancak her ikisi de aynı siyasi oluşumu ifade etmek için kullanılırlar. Melikishvili bu eşitliği kabul ettikten sonra, Diauehi'yi Yukarı Fırat (Karasu'nun kaynak bölgesi) ve Erzurum çevresi ile güneybatı Gürcistan arasındaki bölgeye yerleştirir⁵⁶⁷.

Diakonof-Kashkai'de, Melikishvili ile aynı görüşü paylaşır ve Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak kesimi arasındaki toprakları bu beyliğin konumu için önerirler⁵⁶⁸.

Russell, Diauehi ve Daiaeni'nin Fırat'ın kaynak bölgesinde aranması gerektiğini ifade eder⁵⁶⁹.

Wilson'da yukarıda geçen diğer görüşler gibi Salmanassar III'ün onbeşinci yıl sefer kayıtlarını dikkate alarak bu ülkenin konumunun, Karasu'nun kaynağına yakın topraklarda olması gerektiğini dile getirir. Ayrıca bu görüşlerine, Taok/Tao olarak değerlendirilen yer isimlerinin Diauehi ile aynı kökten gelmiş olabileceğini de ekler⁵⁷⁰.

Burney, önceleri Daiaeni'yi Yoncalı Yazıtına yakın bölgeye, Bulanık-Malazgirt ovasına lokalize ederek buraya kadarki görüşlerden farklı bir öneri ile karşımıza çıkar⁵⁷¹. Ancak daha sonra Daiaeni'nin sınırlarını, Erzincan-Erzurum ovalarından doğu Karadeniz dağlarının eteklerine kadar uzanan geniş bir alana yayar. Ayrıca ona göre Aşkale-Tercan arası çekirdek Diauehi ülkesidir. Erzurum'un batısındaki Hasankale ovası da bu ülke sınırlarına dâhil edilmelidir⁵⁷².

⁵⁶⁶ Diauehi'den bahseden Urartu yazıtları için bk., UKN, 36, 37, 68, 69, 127, 128.; HChI, no. 23, 24, 43, 44, 80-82, 89.

⁵⁶⁷ Pehlivan 1991c, 28, dpn. 14.

⁵⁶⁸ Diakonoff-Kashkai 1981, 25-26.

⁵⁶⁹ Russell, bu görüşünü birkaç kriterle açıklar. Bunlardan ilki, Asur kayıtlarında özellikle Salmanassar III'ün üçüncü ve onbeşinci sefer kayıtlarında adı geçen Daiaeni'nin Urartu ile aynı sınırı paylaşmasıdır. İkinci olarak Tiglath-Pleser I'in Yoncalı yazıtına dayanarak bu ülke ile ilgili verdiği coğrafi bilgilerdir. Russell 1984, 186-187.

⁵⁷⁰ Wilson 1962, 104, 106 vd.

⁵⁷¹ Burney 1966, 50 vd.

⁵⁷² Burney, Asur ve Urartu dönemleri için iki ayrı konum tespiti yapar. Bu görüşün gerekçesi M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında meydana geldiğine inandığı birbirine yakın bir coğrafi alanda

Herzfeld, Daiaeni ve Diauehi'nin lokalizasyonunu Çoruh'un kollarından birini oluşturan Oltu çayı ve çevresine yaparken, Meyer, Daiaeni'nin sınırlarını biraz daha genişleterek Karadeniz'e kadar ulaştırır⁵⁷³.

Piotrovskii'de benzer önerilerin bir başkası ile karşımıza çıkarak Diauehi ülkesini, Dicle ırmağının kaynaklarından Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi alana yerleştirir⁵⁷⁴.

Salvini, Diauehi'nin konumu için Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh'un kaynak kesimini önererek yerleşim değişiklikleri ile ilgili soruları daha başlangıcında çözüme kavuşturmuş olur⁵⁷⁵.

Türk bilim adamlarından Pehlivan, Erzurum ve çevresinin bu ülkenin topraklarının anavatanı olabileceği yönünde görüş belirtir⁵⁷⁶.

Diauehi ülkesinin, ağırlıklı olarak Erzurum ve çevresinde yer aldığı konusunda başka Türk bilim adamları da bulunmaktadır⁵⁷⁷.

Biz tüm bu değerlendirmelere ve havzada gerçekleştirdiğimiz araştırmaların sonuçlarına göre, söz konusu ülkenin ana yerleşim alanının Erzurum ve çevresi olduğunu kabul etmekle birlikte ülke sınırlarının Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine kadar genişlediğini düşünüyoruz.

Önerdiğimiz alanın jeomorfolojik yapısı, doğal yolları ve bünyesinde bulunan doğal kaynaklar, bölge hakkında bilgi veren yazıtları doğrular niteliktedir.

Kuzeydoğu Anadolu'nun doğal yolları, askeri ve ticari amaçlarla asırlar boyu kullanılmıştır. Bu bölgeden Karadeniz limanlarına ulaşmak için bazı geçitlere ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca Urartu kayıtlarında, *KUR_{KA-SIE}*⁵⁷⁸ olarak geçen *Geçit Ülkeleri* çalışma sahamıza giren coğrafi alanda yer almaktadır.

---

gerçekleşen göçlerdir. Bir bakıma bu düşüncesi ile farklı önerilerin dayandırıldığı konulardan birini belirlemiştir. Burney-Lang 1971, 136, 138.

⁵⁷³ Pehlivan 1991c, 30, dph. 21-22.

⁵⁷⁴ Piotrovskii 1966, 38.; Piotrovskii 1969, 43.

⁵⁷⁵ Salvini 1967, 22-23.

⁵⁷⁶ Pehlivan, Diauehi ülkesinin çekirdek topraklarını Sarıkamış ile Aşkale arasına yerleştirirken zaman içerisinde beyliğin toprakları kuzeyde Çoruh havzası, güneyde ise Varto-Muş civarına kadar genişlediğini belirtir. Pehlivan 1984, 85.; Pehlivan 1991c, 31.; Pehlivan 1994, 333.

⁵⁷⁷ Koşay için Diauehi yeri konusundaki en uygun konum, Erzurum ve çevresidir. Koşay 1974, 46.; Tarhan, Erzurum ve çevresini ön planda tutan bir görüş içerisindedir. Tarhan 1983, 302.; Belli, bu ülkenin sınırlarını çizirken oldukça yerinde bir saptama yapmıştır. Belli'ye göre bu ülke, Hasankale, Erzurum, Erzincan ovalarının kuzeyinden Karadeniz dağlarının eteklerine kadar yayılmıştır. Belli 1982a, 156.; Çilingiroğlu ise Diauehi'nin genel olarak Erzurum ve çevresinde egemenlik sürdürdüğünü dile getirir. Çilingiroğlu 1994, 62.; Pehlivan bu ülkenin konumu için Aşkale-Sarıkamış arasındaki toprakları ön plana çıkarır. Pehlivan 1991c, 31.; Uzun süreden beri bölgede alan çalışmalarını beraberindeki bir ekiple sürdüren Ceylan'da ülke için en uygun konumun Erzurum ve çevresi olabileceğini savunur. Ceylan 2001, 38 vd.; Son olarak konu ile ilgilenen San ve Köroğlu, Hasankale-Horasan ve Sarıkamış arasında kalan bölgedeki yazıt ve yerleşmelerin yoğunluğuna dayanarak bu bölgeyi Diauehi ülkesi olarak değerlendirirler. San 2000, 27.; Köroğlu 2000, 721.

⁵⁷⁸ UKN, 36.; HChI, no. 23.

Diauehi krallığını Urartu ile mücadele edecek kadar güçlü kılan konulardan biride sahip olduğu maden yataklarıdır. Krallığın, Urartu'ya ödediği tribut/haraç ve yıllık vergi miktarları göz önünde bulundurulduğunda altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin, Diauehi'de yeterince bulunması ülkenin konumu için yabana atılmamalıdır⁵⁷⁹.

Ortaya çıkan tüm bu görüşlerin büyük bir bölümünde Diauehi ve Daiaeni ülkesi (ister her ikisinin birlikteliği dikkate alınarak değerlendirilsin isterse ayrı ayrı değerlendirilsin) Erzurum ve çevresi ile Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine lokalize edilmektedir.

3.2.2.2. Diauehi-Urartu İlişkileri

Asur Devletinin baskılarının azaldığı bir dönemde, Urartu Krallığı, Ispuini (M.Ö. 825–810), Menua (M.Ö. 810–780) ve Arğişti I (M.Ö. 780–756)'in saltanatları süresince Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği haline gelmiştir. Buna bağlı olarak Urartu devleti, artmakta olan doğal kaynak ve insan gücünü karşılamak, topraklarının bütünlüğünü bozacak saldırıları önlemek için bazı askeri tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden birini, başkent Tuşpa'ya ulaşan doğal güzergâhların kontrol altına alınması oluştururken, diğerini bu güzergâhlar üzerinde yaptırılan kale ve garnizonlar oluşturmaktadır. İşte tüm bunlardan sonra, özellikle kuzey ve güneydoğuya sistemli seferler düzenlenmeye başlanmıştır.

Urartu-Diauehi ilişkilerini, Urartu krallarının kuzeye, Diauehi ülkesine düzenledikleri seferlerden ve bu seferlerin sonucunda dikilen yazıtlardan tespit etmekteyiz.

Diauehi üzerine ilk sefer Urartu krallarından Menua döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu seferin sonuçlarını ise tamamı okunabilen Yazılıtaş⁵⁸⁰ ve Zivin⁵⁸¹ yazıtlarından elde etmekteyiz. Ayrıntılarını bir önceki başlıkta verdiğimiz Yazılıtaş yazıtına göre, Menua Diauehi'nin başkentini ele geçirerek bu ülkenin kralı Utupurşini'yi esir etmiştir. Ülkeden önemli miktarda haraç alması Diauehi'nin değerli mallarının el değiştirmesi anlamına geliyordu. Bu yazıttan seferin Diauehi'ye bağlı Şeşeti kentinin⁵⁸² başka bir ifade ile Geçit Ülkeleri sınırındaki Zua⁵⁸³ şehrinde son bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine bu kral dönemine ait Zivin yazıtındaki bilgiler son derece sınırlıdır. Rus işgali sırasında yerinden sökülerek Tiflis'e götürülen ve

⁵⁷⁹ Urartu döneminde kuzeydeki maden yatakları son derece zengindir. Gümüş kaynakları, Gümüşhane, Bayburt ve İspir'de bulunurken, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızman ve Çoruh Vadisinde bakır yataklarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Belli 1991, 16 vdd.; Belli-Kayaoğlu 1995, 52.

⁵⁸⁰ UKN, 36.; TKU, 15, no. 66.

⁵⁸¹ UKN, 37.

⁵⁸² Diakonoff-Kashkai'ye göre bu yer, günümüzde Artvin ili Şavşat ilçesi ile özdeşleştirilmektedir. Diakonoff-Kashkai 1981, 81.

⁵⁸³ Konumu için bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 118-119.; Kayıtlarda geçtiği yerler için bk., UKN, 36.; HChI, no. 23.

bazı satırları okunamaz durumda olan yazıtta Urartu kralı Şaşılı kentini ele geçirdiğinden söz eder.

Ayrıntıdan uzak olmasına rağmen bu iki kayıttan bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Örneğin ülke içerisindeki durumları kesin olarak belli olmayan Şeşeti, Baltulhe⁵⁸⁴ ve Haldiriulhi⁵⁸⁵ ülkeleri Diauehi ülkesinde gösterilmiştir. Bu durum Diauehi'nin dört küçük beylikten oluşan bir konfederasyon olduğu izlenimini vermektedir. Ancak yazıttaki ifadelerle bu bilgiler birbirine ters düşmektedir. Nitekim Yazılıtaş yazıtında Diauehi ülkesine ait pek çok şehir ve kaleden söz edilmektedir. Bölgede bu dönemde de karşımıza çıkan yoğun iskân, Hititler döneminde bu alanda hâkim unsur olan Hayaşalılardan bu yana devam etmiş olmalıdır. Ayrıca geniş ovaları, zengin yeraltı kaynakları⁵⁸⁶ ve doğal yolların üzerinde bulunması önceleri Asur'u daha sonra ise Urartu'yu Diauehi'ye çeken en önemli sebeplerdir⁵⁸⁷.

Argiştı I tahta çıktığı ilk yıllarda, Diauehi üzerinde kesin bir kontrol sağlayabilmek için bu ülkeye ard arda iki sefer düzenlemiştir⁵⁸⁸. Bu sefer sırasında Urartu kralının, başkentten kuzeye açılan yolları izlediği anlaşılmaktadır⁵⁸⁹. Argiştı I ikinci bir askeri müdahaleden sonra çevresiyle birlikte Diauehi'yi kesin olarak Urartu'ya bağlamış, bu tarihten sonra ülke merkezden gönderilen ve kayıtlarda EN NAM olarak tanımlanan valiler tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

Argiştı I sonrasındaki dönemlerdeki Urartu kaynaklarında Diauehi adına rastlanmaz. Her ne kadar Sarduri II (M.Ö. 756–730) bölgeye bir sefer düzenlemiş ve Erzurum yakınlarındaki Güzelova/Avnik'te bir yazıt bırakmışsa da⁵⁹⁰ bu yazıtta Diauehi isminden bahsedilmemesi, kayıtların bu tarihten sonra suskun kalması bölge için önemlidir. M.Ö. 584 civarında Urartu Krallığının tarih sahnesinden çekilmesi ile Diauehi'de eski şekline dönmüş olmalıdır. Çünkü M.Ö. 401–400 tarihlerinde Doğu Anadolu'dan geçen Ksenophon, bu çevrede ne Urartu ne de Diauehi gibi bir krallık ya da merkezi birliğe işaret etmemektedir⁵⁹¹.

3.2.3. Urartu Krallığının Yıkılışı

Sarduri II, Urartu'nun dış politikasını başarı ile uygulamasına rağmen, yenilgiler onun saltanatının son yıllarının hüsrarla bitmesine sebep olmuştur. Yerine Rusa I (M.Ö.735–714) geçmiştir. Rusa I'in saltanatının ilk yıllarına ait

⁵⁸⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, 18.

⁵⁸⁵ Konum olarak Kars'ın kuzeyinde yer aldığı belirtilmiştir. Diakonoff-Kashkai 1981, 39.

⁵⁸⁶ Buna kanıt olarak Diauehi'nin Urartu'ya ödemek zorunda kaldığı haraç miktarları gösterilebilir. Zimansky 1985, 58, Table 8.

⁵⁸⁷ Pehlivan 1991c, 36.

⁵⁸⁸ HChI, no. 82.; UKN, 130.

⁵⁸⁹ Bölgeye açılan bu güzergah için bk., Belli 1977, 111 vdd.; Tarhan-Sevin 1977, 275.

⁵⁹⁰ Aydın 1991, 326 vd.

⁵⁹¹ Ksenophon'un bölgedeki gözlemleri ile ilgili olarak bk., Ksenophon, IV. IV. 1 vdd.; IV.V. 2 vdd.; IV.VI. 4 vdd.

belge oldukça azdır. Bu dönemle ilgili bilgi veren yazıtlarda⁵⁹², Gökçe Göl kıyısında iki önemli kalenin inşa edildiği kayıtlıdır. Haldi ve Teşeba adı verilen bu kaleler kuzeyden gelen göçebe/atlı kavimlerin⁵⁹³, Urartu sınırlarını zorlamaları sonucu inşa edilmiştir.

Rusa I, Gökçe Göl civarındaki seferini tamamladıktan sonra, Urartular için büyük öneme sahip olan Muşasir kentine yönelmiştir⁵⁹⁴: Muşasir kralı, tahtını korumuş olmasına rağmen Urartu kralına kesin bir şekilde bağlanmıştır. Ayrıca Muşasir'in Asur'a yapılan seferler için bir çıkış noktası olarak kullanılmış olduğu da anlaşılmaktadır.

Rusa I, tedbirli bir politika izleyerek, Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Bunu yaparken de Batı İran bölgesindeki krallar ile iyi ilişkiler kuruyor ve bu kralları Asur'a karşı isyan ettirmek istiyordu. Bu sırada, Asur tahtında bir değişiklik olmuş, Tiglat-Pileser III (M.Ö. 745–727)'ün yerine Salmanassar V (M.Ö. 726–722) geçmişse de kardeşi Sargon II (M.Ö. 721–705), tahtı zorla ele geçirmiştir.

Sargon II, bu olaydan hemen sonra, Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath birliklerini ağır yenilgiye uğratmıştır⁵⁹⁵. Bu başarılı Kuzey Suriye seferinden sonra, Asur kralı bu bölgedeki egemenliğini tamamen hissettirmek için çalışmalarını arttırmıştır. Asur kralı Tiglat-Pileser zamanında kurulan casusluk teşkilatını genişletmiş ve başına prens Sanherib'i getirerek Urartu devletinin bütün faaliyetlerini sıkı bir kontrol altına alarak⁵⁹⁶ Sanherib'i Urartu ülkesinde bu işle görevlendirmiştir.

Sanherib'in Sargon II'ye göndermiş olduğu mektup tarih açısından oldukça önemlidir. Mektupta Sanherib, Kimmerlerin Urartu üzerine yaptığı başarılı seferden bahsedilmektedir.

Sanherib'in gönderdiği mektuptan sonra, Asur kralı Sargon II aradığı fırsatı bulmuş olmalıdır. M.Ö. 714'de Urartu kralı Rusa I ve müttefikleri üzerine sefere çıkmıştır. Asur ve Urartu tarihi için olduğu kadar Kuzey Suriye ve Batı İran için de önem taşıyan bu sefer Sargon'un Sekizinci Seferi⁵⁹⁷ diye adlandırılır. Kalah'dan yola çıkan Sargon II, Yukarı ve Aşağı Zap Nehirleri'ni geçtikten sonra, Batı İran'da Zamua Ülkesi üzerinden seferine devam eder. Urmiye Gölü çevresinde bulunan beylikler üzerine yapılan akınlardan sonra Urartu kralı ile karşılaşmak üzere Uauaş Dağı'na doğru ilerler ve iki ordu bu dağın yakınlarında savaşırlar. Urartu kralının yanında Mannea Ülkesinin

⁵⁹² UKN, 265-266.

⁵⁹³ Atlı Kavimler terimi, aynı zamanda bu kültürün sahibi olan İskit-Kimmer kavimlerine verilen isimdir. Bozkır kültürünün batıdaki temsilcileri olarak kabul edilmektedirler.

⁵⁹⁴ UKN, 264.; Belli 1982a, 166.

⁵⁹⁵ LAR II, 5.

⁵⁹⁶ Casusların yazdıkları küçük kil tabletler daha sonra Asur arşivinde büyük kil tabletlere aktarılmaktaydı. Büyük tabletler örgütün başı olan prens Sanherib tarafından da imzalanıyordu.

⁵⁹⁷ Büyük tarihi öneme sahip olan bu sefer pek çok bilim adamı tarafından sürekli incelenmiştir. LAR II, 40-178.; Çilingiroğlu 1977, 235-251.; Çilingiroğlu 1994, 94 vdd.

kuvvetleri de bulunmaktadır⁵⁹⁸.

Asur Kralı, Rusa I.'in devamlı Batı İran da ki ülkelerle uğraşmasından sonsuz rahatsızlık duymuştur. Yapılan savaşla bu durum ortadan kaldırılmıştır. Sargon II seferini burada bitirmeyip Urartu'nun merkezine doğru ilerletmiştir. Kuzeybatı İran ile Van gölü arasında kalan bölgeler yakılıp, yıkılmıştır. Ağır orduyla hareketin kolay olmadığını gören Sargon II seçme 1000 savaşıncısını yanına alarak, kalan birliklerini Asur'a geri göndermiş, bu seçme savaşıncıları ile Muşşir kenti üzerine yürümüş ve kenti ele geçirmiştir. Böylece Urartu'nun bu önemli şehri tahrip edilmiş ve şehir halkının büyük bir kısmı başka bölgelere nakledilmiştir⁵⁹⁹.

Bu yağma seferinden sonra Sargon II ve askerleri Asur'a dönmüşlerdir. Sargon II'nin bu seferinde Tuşpa şehrine yönelmemesi ve bu seferden bir yıl sonra Urartu'ya karşı yeni kaleler inşa etmesi Urartu'nun gücünün tamamen ortadan kaldıramadığının önemli bir kanıtıdır. Urartu devleti bu yenilgi sonucunda kralı Rusa I'ı kaybetmiştir⁶⁰⁰.

Rusa I'den sonra Urartu tahtına Arğişti II (M.Ö.714–685) geçmiştir. Arğişti II'nin saltanatı boyunca gelişen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar oldukça azdır⁶⁰¹. Ele geçen az miktardaki yazıtta⁶⁰² imar faaliyetleri ile ilgili bilgi vermektedir. Arğişti II döneminin en önemli olayı hiç şüphesiz özellikle Kimmerlerin başını çektiği göç dalgasıdır. Arğişti II, kuzey bölgelerini istila eden Kimmerleri durdurabilmek için kuzeye doğru sefere çıkmak zorunda kalmıştır. M.Ö.707 yapılan savaş sonucunda Urartu kralı yenilgiye uğramıştır. Bu seferle ilgili bilgiler, Asur prensi Sanherib'in (M.Ö.704-681) babası Sargon II'ye yazdığı mektuptan takip edilmektedir. Sanherib, mektupta Arğişti II'nin tıpkı babası Rusa I gibi Kimmer egemenliğinde olan topraklarda büyük bir yenilgiye uğradığını yazmaktadır⁶⁰³. Urartu toprakları içerisinde geçerek batıya⁶⁰⁴ yönelen Kimmerler, Friglerin başkenti Gordion'u yağmalamışlardır. Urartu kralı Arğişti II de Kimmerler'in geri dönme ihtimaline karşı Erzincan yakınlarında bulunan Altıntepe kalesini inşa ettirmiş olmalıdır⁶⁰⁵. Arğişti II, doğu bölgesinde de kaleler inşa ettirmiştir⁶⁰⁶. Yapılan bu imar faaliyetleri Urartu kralının doğuya doğru bir sefer yapmış olduğunu göstermektedir. Kale inşa yazıtında bu konuda bilgi bulunmaktadır. Söz

⁵⁹⁸ LAR II, 154-155.

⁵⁹⁹ LAR II, 172.

⁶⁰⁰ Rusa I'in nasıl öldüğü hakkında açık bilgiye sahip değiliz. Ancak yenilginin acısı ve Kimmer baskıları neticesinde intihar etmiş olmalıdır. Çilingiroğlu 1994, 98.

⁶⁰¹ Piotrovskii 1969, 125 vd.; Çilingiroğlu 1994, 98.

⁶⁰² UKN, 275-277.

⁶⁰³ Tarhan 1978, 102.

⁶⁰⁴ Kimmerlerin batıya hareketleri için bk., Tansuğ 1949, Tarhan 1984, 109 vd.; Kimmer Kültürü, Kimmerlerin kökeni ve göç kolları için bk., Tarhan 1979, 355 vdd.

⁶⁰⁵ Özgüç 1966, 2 vdd.; Özgüç 1969; Klein 1974, 77 vdd;

⁶⁰⁶ Urartu sınırlarının genişliği açısından önem taşıyan ve Ardebil'den (Batı İran) Hazar Denizine giden yol üzerinde bulunan Savalan Dağı'nın eteklerinde bulunan iki yazıt ve tercümesi için bk., Çilingiroğlu 1994, 99, dipnot 290.

konusu yazıttan bu seferin, Arhu Ülkesi'ne yapıldığını, Usulu ve Bugu ülkelerinin ele geçirildiğini ve Muna Irmağına kadar gidildiğini öğrenmekteyiz.

Asur kayıtlarında Arğişti II dönemiyle ilgili son derece sınırlı bilgilere sahibiz. Urartu kralı, Kuzey Suriye ve Urartu'nun batısında bulunan kent devletleri ile ilişkilerini sürdürmüş ve geleneksel politikaları haline gelen Asur kralına karşı isyana teşvik politikalarını devam ettirmiştir. Tabal ve Muşki ile ilişkiler kurulmuştur⁶⁰⁷. Bu ilişkilerin tabii sonucu olarak Tabal kralı Ambaris, Sargon II'ye karşı ayaklanmıştır. Kummuhu bölgesinin isyanını (M.Ö.709/708) bastırması ile ilgili bilgi veren Sargon II, bu isyanların arkasında Urartu kralının olduğunu açık bir şekilde dile getirmektedir⁶⁰⁸.

Önceleri Sargon II'ye karşı ayaklanan Muşki kralının, daha sonra Asur kralı ile iyi ilişkiler kurma yoluna gitmesi Sargon II'ü sevindirmiştir⁶⁰⁹. Kısa bir süre sonra Asur tahtına babası zamanında casusluk örgütünün başında bulunan Sanherib (M.Ö. 704–681) geçmiştir⁶¹⁰.

Sanherib'in tahta çıktığı dönemlerde Asur'un en önemli problemlerinin birini Babil ülkesi oluşturmaktadır. Bu tarihlerde Urartu topraklarının Kimmer tehlikesine karşı bir tampon bölge olarak görülmesi Asur'u büyük oranda rahatlatmış olmalıdır. Bu durumdan faydalanan Sanherib, Ninive kentinin yeniden inşasını bile tamamlamıştır. Asur kralı yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı kuzey komşusu, Urartu devleti ile fazla uğraşmamış, dolayısıyla Asur kaynakları bu dönemde Urartulular hakkında suskun kalmıştır.

Sanherib'in Ninive'de öldürülmesi Asur ülkesinde bir iç savaşın çıkmasına sebep olmuşsa da, Assarhaddon (M. Ö. 680–669) bu iç savaşı bitirmiş ve tahtın yeni sahibi olmuştur⁶¹¹.

Urartu tahtına Arğişti II'den sonra Rusa II (M.Ö. 685–645) geçmiştir. Rusa II'nin tahta geçmesi Urartu tarihinde yeniden yükseliş dönemi olarak kabul edilir. Rusa II kendisinden önce tahta çıkmış olan Rusa I ve Arğişti II'nin uygulamış oldukları dış politikalarda değişiklik yaparak göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu politikanın temel dayanak noktası ise iskân politikasıdır. Bu dönemde uygulanan iskân politikasının iki amacı bulunmaktadır; bunlardan ilki, Urartu'nun ihtiyaç duyduğu insan gücünün sağlanması, ikincisi ise göçebe kavimler ile kurulan iyi ilişkilerin kalıcı hale getirilmesidir. Rusa II ihtiyaç duyulan insan gücünü sağlamak için harekete geçmiş, Mannea bölgesinden kadınlar, Haliti/Pontus yöresinden erkekler, Frigya ve

⁶⁰⁷ Birmingham 1961, 194.; Sargon II, bu isyanları önlemek için Urartu ve Muşki sınırlarına kaleler inşa ettirmiştir. bk., Sevin 1988, 54 vd.; Çilingiroğlu 1984, 24-26.; Sevin 1988, 54 vd.

⁶⁰⁸ Postgate 1973, 23.

⁶⁰⁹ LAR II, 43, 64.

⁶¹⁰ Saggs 1964, 98 vd.

⁶¹¹ Çilingiroğlu 1994, 101.

Hate/Kappedokia ülkelerinden yeni halklar getirilerek Urartu Ülkesine yerleştirmiştir⁶¹².

Rusa II akılcı politikası sayesinde, Kimmerlere yurt vermekle onlarla olası bir savaş ihtimalini ortadan kaldırmıştır⁶¹³. Bu yakınlaşmadan önce, kuzey bölgelerinin büyük bir kısmı da zaten Kimmer boylarının eline geçmişti. Rusa II bu yerinde politikası sayesinde kendisine geniş bir hareket alanı bulmuş, aynı zamanda ezeli düşmanı Asur'a karşı da güçlü bir müttefik kazanmıştır. Kimmer-Urartu ittifakı Asur kralını endişelendirmiş, Kimmerlerden sonra İskitlerinde Anadolu'ya gelmeleri ve Asur sınırlarına inmeleri bu devleti daha da güç duruma sokmuştur. Ancak Urartu ve Asur devletleri birbiriyle uğraşırken bölgede üçüncü bir güç ortaya çıkmıştır. Bu da Batı İran'da gelişmesini tamamlayan Medler'dir⁶¹⁴. Bir süre sonra bu güç Urartu ve Asur için ciddi tehlike olacaktır.

Bu olaylardan sonra Urartu kralı Rusa II, Supria bölgesinde çıkan isyanı yeni müttefiki Kimmerler sayesinde kısa sürede bastırmıştır⁶¹⁵.

Bu sırada Asur kaynakları İskit/İşkuza/Asquzai, kralı İşpakai ile yapılan bir mücadeleden bahsetmektedir. M.Ö. 679'da meydana gelen bu mücadeleyi Assarhaddon Asur lehine çevirmeyi bilmiştir⁶¹⁶.

Asur kralının kazanmış olduğu bu zaferin bütün İskit boylarına karşı kazanıldığını düşünmek mümkün değildir. Çünkü İskit baskısı bölgede her geçen gün artarak devam etmiştir. Urartu kralı, İskit boylarının topraklarından geçmelerine ve Asur'la sürekli mücadele ettikleri Mannea Ülkesine yerleşmelerine izin vermiştir. Böylece Rusa II, iki önemli problemi birden çözmüştür. İskitlerle savaşmak zorunda kalmamış ve Asur'a karşı yeni bir müttefikte kazanmıştır. Ayrıca kendi savunmasını da ihmal etmeyerek, Batı İran bölgesi sınırlarına dayanıklı kaleler inşa etmiştir. Bu kalelerden en önemlisi hiç şüphesiz ki, Bastam Kalesi'dir⁶¹⁷.

Rusa II, Batı İran'dan başka Anadolu'da da imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Van'da yeni başkent Toprakkale'nin/Rusahinili⁶¹⁸ inşasından başka, Adilcevaz/Kef Kalesi⁶¹⁹, Ayanis⁶²⁰ kalesinin inşası ve

⁶¹² UKN, 278.; van Loon 1966, 20 vd.; Ögün 1967, 68.; Erzen 1992, 37 vd.

⁶¹³ Durmuş 1997, 274.

⁶¹⁴ Medler, İran'ın Kuzeybatı ve Batı bölgelerinde Zagros Dağları çevresinde kurulmuş bir devlettir. Herodotos, I, 59 vdd. Van Loon 1966, 1.

⁶¹⁵ Diyarbakır'ın Kuzeybatısında olması muhtemeldir. Bu şehir sık sık Asur ve Urartu arasında el değiştirmiştir. Çilingiroğlu 1994, 104, dpn. 304.

⁶¹⁶ LAR II, 207.

⁶¹⁷ Kleis 1979.; Kleis 1988.; TKU, 29, no. 12. Bu dönemde Urmiye gölünün yakın çevresinde kurulan Kale Siah (TKU, 28, no. 7.), Kızkalesi (TKU, 29, no. 17.), Danalu (TKU, 28, no. 5.), Kaleoğlu (TKU, 29, no. 20.) ve Sangar (TKU, 28, no. 4.) kaleleri bu amaç yapılan kalelerin sadece bazılarıdır. Çilingiroğlu 1994, 106, dpn. 312.

⁶¹⁸ Erzen et al 1960, 5-22, Lev. I-XVI.; Erzen et al 1961_a, 30-32.; Erzen et al 1961_b, 33-35.; Erzen et al 1962, 19-20.; Erzen et al 1963, 34-36.; Erzen 1980_b, 45-58.

⁶¹⁹ Bilgiç-Ögün 1964, 102-105.; Bilgiç-Ögün 1965, 119-121.; Bilgiç-Ögün 1967, 45-50.; Bilgiç-Ögün 1974, 31-35.

Çavuştepe/Sardurihinili⁶²¹ kalesine yeni ilaveler yapılması onun önemli imar işlerinden bir kısmıdır. Bunların yanı sıra Transkafkasya'nın yeni eyalet merkezi Teişeba/Karmir-Blur⁶²² yine bu kral zamanında kurulmuştur⁶²³.

M.Ö. 673'de İskitlerde de bir takım hareketlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. İskitlerin⁶²⁴ başına Bartatua/Partatua geçmiştir. Bartatua Asur Kralı Assarhaddon'ın kızını istemiştir⁶²⁵.

Assarhaddon'ın kızını Bartatua'ya verdiğini, daha sonraki olaylarda İskitlerin Asur'un yanında yer almasından anlamaktayız. Akraba evliliğine dayanan antlaşmanın ne kadar sürdüğünü bilemiyoruz. Ancak Medler'in ve Babililer'in birleşerek, Asur devletinin yıkılışına sebep olmaları bu antlaşmanın uzun ömürlü olmadığını gösterir. Assarhaddon'dan sonra Asur tahtına Asurbanipal (M.Ö. 668–627) geçmiştir. Yeni kral döneminde Asur ve Urartu gibi iki ezeli düşman arasında yumuşama olmuştur. Bu havanın iyi ilişkilere dönüşmesi için Urartu kralı Rusa II, bir diplomatik heyeti Ninive'ye göndermiştir⁶²⁶.

İki devlet arasındaki bu yakınlaşma Rusa II.'den sonrada devam etmiştir.

Rusa II'nin ölümü üzerine Urartu tahtına Sarduri III (M.Ö. 645-635) geçmiştir. Babası gibi o da Asur ile sağlanan bu dostluğu sürdürmek istemiştir. Sarduri III'ün, Asur kralına gönderdiği elçiler heyeti ile ilgili Asur kayıtlarındaki bilgilerde, iki devletin önceki yıllarda başlayan ve giderek artan Med ve İskit tehlikesine karşı ortak hareket edilmesi gerektiği yönünde bir takım görüşler yer almaktadır⁶²⁷.

Urartu kralının on yıl süren saltanatı boyunca herhangi bir başarısına rastlanamamıştır. Karmir-Blur'da 1956 yılında bulunan bir tabletin altındaki mühürden Sarduri III ile Rusa III'ün bir müddet birlikte ortak krallık sürdürdükleri anlaşılmaktadır⁶²⁸. Bundan sonraki dönem hakkında gerek Urartu kaynaklarında gerekse Urartu devleti hakkında bu zamana kadar ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz. Bu da M.Ö.

⁶²⁰ Ayanis/Ağartı kalesinde yürütülen kazıların sonuçları için bk., Çilingiroğlu 1991, 201 vdd.; Çilingiroğlu 1993, 431 vdd.; Çilingiroğlu 1996, 363 vdd.;

⁶²¹ Erzen et al 1962, 19-20.; Erzen 1964, 98-101.; Erzen 1965, 141-146.; Erzen 1966, 55-57.; Erzen 1968, 77-90.; Erzen 1970, 103-108.; Erzen 1976, 45-47.; Erzen 1980a, 39-44.

⁶²² Barnett-Watson 1952, 132 vd.

⁶²³ Bu dönemde inşa edilen kaleler hakkında toplu bilgi için bk., Erzen 1978: 17 vd.

⁶²⁴ İskitlerin tarihi, kültürü ve Anadolu devletleri ile ilişkileri için bk., Durmuş 1993, 25 vdd.; Durmuş 1997, 279 vd.; Memiş 2005.

⁶²⁵ Asur kaynaklarında bu konunun ifade ediliş şekli için bk., Çilingiroğlu 1994, 109.

⁶²⁶ Bir Asur yazıtında Asurbanipal, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesini şöyle özetler:

"..... O (Ursa) bana alicenap selamlarını gönderdi."

LAR II, 871.; Tarhan 1978, 182.; Çilingiroğlu, bu ilişkilerin iyileşmesini her iki ülke için de tehlike haline gelen Medlere karşı alınmış bir önlem olarak değerlendirir. Çilingiroğlu 1994, 110.

⁶²⁷ LAR II, 871, 1035, 1046.; Çilingiroğlu 1994, 111.;

⁶²⁸ Azarpay 1968, 115, dpn. 220, 224.

635 ile 585 yılları arasındaki elli yıllık sürenin karanlıkta kalmasına sebep olur.

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir (M.Ö. 609). Bu kayıtlarda İskitlerin, "*Urartu topraklarına kadar*" ilerledikleri ifade edilmektedir. Buna göre Urartular bu tarihe kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Krallığa son darbeyi ise büyük ihtimalle Medler vurmuş olmalıdır. Çünkü Med ve Lidya ülkeleri arasında M.Ö. 585'te gerçekleşen Kızılırmak barışı öncesi bölgeye hareket eden Med orduları, yollarının üzerindeki Urartu krallığını ortadan kaldırmışlardır⁶²⁹.

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasal ve ulusal varlıklarını korumuş olan Urartular, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda Ön Asya ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynamamışlardır.

Bu devlet, konfederasyon dönemi de dikkate alınır, Anadolu'nun tarihinde 600 yıl süresince varlık göstermiş, Asur Krallığı ve göçebe kavimler ile yaptığı mücadelelerle Anadolu tarihinin şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuştur.

---

⁶²⁹ Erzen 1992, 40.; Çilingiroğlu 1994, 113-114.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇORUH HAVZASINDA TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR VE SONUÇLARI

4.ÇORUH HAVZASINDA TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR VE SONUÇLARI

4.1. KALELER

4.1.1. Bayburt Kalesi ve Kaya Basamaklı Su Tüneli

Çoruh Nehri ile çevrilen sarp bir kayalık üzerine kurulmuş olan kale, nehre ve ovaya tümüyle hâkim bir konumdadır (Figür-38-40). Kalenin bulunduğu kayalık alan 1610 m.den başlayıp 1665 m. yüksekliğe kadar çıkmaktadır. Doğu Anadolu'daki kalelerin günümüze kadar en sağlam şekilde ulaşanlarından biridir. İç kale, dikdörtgene yakın bir plana sahiptir. Tepenin ve anakayanın topografyasına uygun olarak inşa edildiğinden, uzunlukları eşit olmayan altı kenarlı surlarla çevrilmiştir. Surlar, bazen anakayaya bazen de toprak temele dayanır. Arazinin durumuna göre burçlarla desteklenen kalenin savunmada daha zayıf olan güney bölümünde ikili hatta üçlü dış surların izleri görülür.

Çevresi yaklaşık 3 km. uzunluğunda olan kalenin en geniş kısmı 900 m., en dar yeri 500 m.dir. Temelleri sağlam anakayaya oturan surlar, genelde kaplama dolgu duvar tekniği ile inşa edilmiştir (Figür-39). İç kısımlarda ise duvar örgüsünde harçlı moloztaş örgü sistemi ile düzgün kesme taş örgü sistemi birlikte kullanılmıştır. İki sur duvarı vardır ki bunların birinde esas burçlar bulunmaktadır. Burçların ve kulelerin çoğu sağlamdır.

Çeşitli dönemlerde kullanılan ve elden geçirilen kalenin yapı ve devir farklılıkları, kuzeydoğusundaki sarp ve uçurum alanlarda görülür. Doğusundaki uçurum tarafında erken dönemlere ait duvar izleri olarak değerlendirilebilecek mimari yapıyı takip etmek mümkündür⁶³⁰. Bugün birkaç açıklıkla geçilebilen kalenin girişinin kare planlı dört tarafı yuvarlak tonozlu bir bölümle sağlandığı bilinmektedir. Kalenin güneydoğusunda toplanan yerleşim alanlarının bugün ancak izleri belli olmaktadır. Kalenin güneybatısında yer alan Ebul Feth camii'nin yalnız kale burcuna yaslanan kemeri kalmıştır. Bazilikadan bozma olarak yapıldığı apsisten anlaşılmaktadır. Kalede en tanınır durumdaki yapılardan biri olan kilise, hâkim bir noktada bulunmaktadır. Kıрма taş duvar örgülü yapı, üç nefli bazilikal bir plana sahiptir. Bugün harabe halindeki kilisenin, ana apsisi beş köşeli olup güney duvarındaki dikdörtgen çevreli kapısında basit süsleme örnekleri mevcuttur. Burçların kale içine bakan kısımlarında küçük küçük oda şeklinde bölmeler vardır.

Sagona, Bayburt kalesindeki en erken yerleşmeyi, kalede gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında ele geçen keramik buluntularından yola çıkarak İlk Tunç Çağına tarihlendirmekle birlikte, kalenin Urartu dönemi

⁶³⁰ Uslu 1980, 41 vd.; Uluçam 1994, 415.; Bayburt kalesi ve hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk., Tozer 1881, 425.; Beygu 1936, 240 vd.; Sevgen 1959, 71-73.; Ballance 1960, 167, Fig. 20.; Miroğlu 1975, 120.; Turan 1979, 366.; Sinclair 1989 II, 254.; Artuk 1992, 229-230.

hakkında bir fikir belirtmemektedir⁶³¹. Ancak kalenin Urartu Krallığı döneminde yerleşme gördüğü artık kesinlik kazanmıştır⁶³².

Kalenin kuzeybatı eteklerinde, Çoruh Nehri'nin 10 m. kadar güneyinde 1590 m. yükseltide anakaya oyularak oluşturulan kaya basamaklı su tüneli tespit edilmiştir (Figür 42-43). 0.50x0.55 m. ebatlarındaki su tünelinin üst kısmında yine anakaya oyularak oluşturulan hemen hemen aynı ebatlarda büyük bir ihtimalle aydınlatma amaçlı kullanılan bir başka açıklık söz konusudur. Urartu dönemine⁶³³ işaret eden su tüneli doğrudan Çoruh Nehri'ne kadar ulaşmayıp nehir yatağı yakınlarında son bulmaktadır. Su tünelinin aşağıdan yukarıya doğru devam ettiği gözlemlenmiş ancak kalenin üstünde yapılan araştırmalarda, kaleye açılan kısmının kapanmış olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kayaların oyulması ve düzleştirilmesi ile oluşturulan kaya basamaklarının oldukça yıpranmış olduğu gözlemlenmiştir.

4.1.2. Kitre Kalesi

Bayburt'a 40 km. mesafedeki Kitre köyünün 2 km. kadar kuzeybatısında ve bölgeye tamamen hâkim bir konumda yer almaktadır (Figür-44). Kalenin köye bakan yamacı oldukça diktir. 2100 m. yüksekliğindeki kale büyük oranda tahrip olmuştur. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu kalenin batı ve doğu duvarları hala sağlam olmakla beraber kaçak kazılar ve doğal nedenler sonucu yıkılmıştır (Figür-45). Kalenin iç kısmında iki kaçak kazı çukuru ve değişik şekildedeki taşlardan oluşturulmuş ve çeşitli amaçlarla kullanılan mekân izlerine rastlanmıştır. Kalenin duvar örgüsü kuru duvar tekniği ile yapılmıştır. İlk belirlemelere göre İlk Tunç Çağı kalelerinin genel özelliklerini yansıtmaktadır. Kalede bulunan keramik buluntuları daha çok kalenin yer aldığı tepenin eteklerinde yoğunlaşmaktadır. Kale, doğal koşullarla zaman aşımına uğrayarak tahrip olmakta ve duvar taşları düşerek gün geçtikçe mimari yapısını kaybetmektedir.

4.1.3. Sarıhan Kalesi

Bayburt'a 36 km. mesafedeki Sarıhan köyünün 1 km. batısında 2130 m. yükseltide yer almaktadır (Figür-46). Doğu-batı doğrultulu kale, oviden 170 m. yükseltide bölgeye tamamen hâkim bir konumdadır. Günümüzde kalenin doğusu ve kuzey yamaçları kısmen ormanlık bir arazidir. Kalenin üstüne kurulduğu kayalık alanın eteğinden, yani kalenin yaklaşık 500 m. kadar kuzeyinden kilise deresi akmaktadır. Kaledeki genel olarak Ortaçağ mimarisi olarak niteleyebileceğimiz moloztaş ile harç kullanılarak oluşturulan sur duvarları anakayaya oturtularak yapılmıştır. Kuzey ve kuzeydoğu duvarları

⁶³¹ Sagona 1990, 426.

⁶³² TKU, 20, no. 139.; Lehmann-Haupt 1931, 704 vd.

⁶³³ Lehmann-Haupt 1931, 704 vd., 717 vd.; von Gall 1967, 507, 516, Abb. 9/Nr 42.; TKU, 20, no. 139.

hala sağlam durumda olan kalenin güney duvarlarının sadece anakayaya oturtulan temelleri ayakta kalmıştır⁶³⁴.

4.1.4. Kapılı Kalesi

Bayburt'a 42 km., Demirözü İlçesine 12 km. uzaklıktaki Yazıbaşı köyünün 1 km. kadar kuzeybatısında Yazıbaşı köyü ile Beşpınar beldesi arasında köy yolunun sağında oldukça yüksek bir noktada yer almaktadır (Figür 47-48). Bir saatlik yorucu bir yolculuktan sonra ulaşılan kale 2100 m. yükseltiye sahiptir. Kale, ovadan da 340 m. yükseltide konuşlandırılmıştır. Kuzey-güney doğrultulu kaleyi çevreleyen tüm duvarlar yıkılmıştır. Ancak kalenin ortasında mimari yapıyı ortaya çıkarabilecek nitelikte duvar kalıntıları mevcuttur (Figür-49). Bu kalıntılara göre bu duvar, kuru duvar tekniği ile yapılmıştır ve büyük bir olasılıkla gözetleme amaçlı kullanılan bir yapının kalıntılarıdır. Gözetleme kulesi olarak niteleyebileceğimiz bu alanda kaçak kazı yoğunluğu gözlemlenmiştir. Bu duvar yapıları Demir Çağ özellikleri gösterir. Bulunan çeşitli dönemlere ait birkaç parça keramiğe kalenin kaleye yakın eteklerinde rastlanmıştır. Kale konum itibari ile de bölgeye son derece hâkim bir noktadadır.

4.1.5. Bayrampaşa Kalesi

Demirözü ilçesine 7 km. uzaklıktaki, Bayrampaşa köyünün 2 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Figür-50). Doğu-batı uzantılı kale, 1710 m. yükseltiye sahiptir. Çevreye tümüyle hâkim bir konumda yer alan kalenin bulunduğu tepeden Bayburt kalesi görünmektedir. Tüm ovayı gözetler durumda olan kalenin güneyinden Demirözü-Bayburt karayolu geçmekte, güneybatısından ise bir dere akmaktadır. Kaleden günümüze batı kısmında yaklaşık 20 m. uzunluğunda ve 2 m. yüksekliğinde sur duvarı kalmıştır (Figür-51). Bu sur duvarları, Ortaçağa has duvar örgü sistemi olan, düzensiz taşların horasan harcı denen kireçli harç ile örülmesiyle yapılan, moloztaş örgü sistemi ile oluşturulmuştur⁶³⁵. Kuzeydoğusunda anakayanın şekline uygun olarak oluşturulan mimari yapılara ait temel izleri göze çarpmaktadır. Kale son derece tahrip olmuş ve neredeyse bir taş yığını haline gelmiştir. Kaleden bugün köy okulunun deposunda korunan ve Hicri 780 tarihli bir mezar taşı bulunmuştur.

4.1.6. Aydın-tepe (Hart) Kalesi

Aydın-tepe ilçe merkezinin yaklaşık 7 km. kuzeybatısında, 2200 m. yükseltide yer almaktadır (Figür 52-55). Doğu-batı doğrultulu kale, oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Soğanlı dağlarının güney yamaçlarında, verimli Aydın-tepe ovasına tamamen hâkim bir konumdadır. Özelliğini büyük ölçüde kaybeden kalenin hemen güneyinde tamamen tahrip olmuş mimari kalıntılara

⁶³⁴ Sagona 1992a, 398.

⁶³⁵ Sagona-Brennan 1995, 306, Fig.3.

ve duvar yıkıntıları olarak değerlendirebileceğimiz izlere rastlanmıştır (Figür-54). Ancak bu alandaki kalıntıların son derece tahrip olmasından ötürü duvar yapısı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Kayalık bir alanda kurulan kalenin girişi, güney tarafının savunmaya elverişli uçurum bir alanda yer almasının sonucu olarak kuzeyden verilmiştir. Keramik buluntularına rastlanılmayan kalenin yaklaşık 200 m. kuzeyinde doğal bir yeraltı su kaynağı bulunmaktadır. Kalenin Bayburt-Aydıntepe-Trabzon yayla yolu üzerinde bulunması önemini artırmaktadır. Ayrıca, Urartu döneminde de kısmen yerleşim görmüştür⁶³⁶.

4.1.7. İspir Kalesi

Kale, İspir şehir merkezinde, Çoruh Nehri'nin kuzeyinde ve yüksek bir kayalık üzerine kurulmuştur (Figür-56). Anakayanın doğal şekline göre oluşturulan kalenin Çoruh Nehri'ne bakan kısmı oldukça diktir. Dış kalenin şehir tarafındaki duvarları yıkılmıştır. Kalenin inşasında kalenin ve kale camisinin duvarlarının alt kısımları suların sürükleyip aşındırdığı nehirde toplanmış renk renk taşlar kullanılmış, üst kısımlarında ise düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kalede, Erzurum iç kalesindeki kulenin ve mescidin mimarisinin hâkim olduğu görülmektedir. İspir kalesindeki mescidin minaresi aynı zamanda bir gözetleme kulesi olarak yapılmıştır. Erzurum kalesinin minaresi tuğladan ve kalın yapılmış ise de İspir kalesinin minaresi taştan ve ince yapılmıştır. Kalenin güney tarafına yapılan mescidin temellerinden başka içi, dışı ve kubbesi de düzgün kesme taşla yapılmıştır⁶³⁷.

Kalenin batısında Çoruh Nehri'ne inen bir su tüneli vardır. Bu su tüneli yol yapımı sırasında tamamen tahrip olmuştur. Kalenin batı duvarları ve burçları halen sağlam olmasına rağmen doğu sur duvarları tamamen yıkılmıştır. Mevcut duvar yapıları Ortaçağ duvar örgü sistemi olan moloztaş örgü sistemi ile yani düzensiz taşların horasan harcı ile karıştırılmasıyla yapılmıştır (Figür-57). Kalenin duvarları ve giriş kapısı Kültür Bakanlığı'na restore edilmişse de restorasyon işlemleri tamamen bitmemiştir. Restorasyon işlemleri kale mescidinde de devam etmiş, tavanı restorasyondan önce yağmur ve kar sularından etkilenmezken restorasyondan sonra mescit su sızdırmaya başlamıştır.

Kale, şu anki görünümü ile ortaçağdan başlayarak kesintisiz olarak yerleşme ve onarım görmüştür.

4.1.8. Maden Kalesi

Kale, İspir'e 15 km., Maden kazasına ise 2 km uzaklıktadır. Erzurum-İspir karayolunun kuzeyinde, Maden'in doğusunda dolayısıyla İspir'in de batısında yer almaktadır (Figür-58). Kale, Erzurum-İspir karayoluna hakîm,

⁶³⁶ Lehmann-Haupt 1931, 719.; TKU, 20, no. 140.; Sevin 1979, 106.

⁶³⁷ Konyalı 1960, 501 vd.; Bryer-Winfield 1985, 355, Fig. 121.; Sinclair 1989 II, 263-268.; Ünsal 2000, 72.; Ceylan 2002, 170.

kısmen dik ve eğimli bir kayalık üzerine kurulmuştur. Kalenin hem güney hem de kuzey duvarları iyi korunmuş durumdadır. Kuzeybatısında küçük bir dere yatağı, güneyinde Erzurum-İspir karayolu, yolun hemen güneyinde ise Çoruh Nehri bulunmaktadır. Bu özellikler kalenin konumunu daha da önemli hale getirmektedir.

Doğu-batı doğrultulu kale iki mekândan oluşmaktadır. Ana kayanın üzerinde yer alan kalenin doğu mekânı, batı mekânına göre daha yüksek ancak daha dardır. Kale surları anakayanın yapısına uydurulmuştur. Duvarların yapı tekniği Ortaçağa aittir (Figür-61). Kalenin temel taşları daha büyük olmakla beraber taşların boyutu kale surları yükseldikçe küçülür ve bu da kalenin mimari yapısını somut bir şekilde göstermektedir.

Kalenin girişi, güneyinden verilmiştir. Kuzeybatıdan geçen su yatağına daha kolay ulaşmak için 1 x 1.50 cm. ebatlarında ikinci bir açıklık bulunmaktadır.

Güney sur duvarlarının hemen altında, teraslama şekli ile oluşturulan bir mekânda iki adet su sarnıcına rastlanmıştır (Figür-60). İki sarnıçtan doğuda olanının çapı 70 cm. ile başlayarak derine inildikçe 1.50 cm. çıkar. Batı da bulunan sarnıç doğudakine oranla daha büyüktür. Yine aynı sistemle çapı, 90 cm.den 1.80 cm.ye çıkmaktadır. Sarnıçların tam derinliği tabanındaki dolgu sebebi ile tespit edilememiştir. Güney surlarının hemen altında teraslama sistemi ile yapılmış sarnıçların teras duvarına uzaklığı 1.60 cm.dir. Sarnıçların bir başka özelliği ise içlerinin taş örgü sistemi ile yapılarak sıvanmasıdır. Yine kalenin duvarlarında ve surların şimdiki haliyle bitimine yakın bir yerde 30 cm. genişliğinde, 50 cm. uzunluğunda bir açıklık bırakılmıştır. Bu açıklığın ne amaçla yapıldığı tespit edilememiştir.

Kalede iki ayrı duvar tekniği kullanılmıştır. İki kısımdan oluştuğunu belirttiğimiz kalenin batı mekânındaki surlarda harçlara rastlanırken, doğu mekânındaki surlarda harç kullanılmamıştır⁶³⁸.

4.1.9. Yeşilyurt Kalesi

İspir'in Yeşilyurt köyünün güneybatısında oldukça yüksek bir tepeye inşa edilmiştir. Ulaşılması çok güç bir noktada, ovaya tümüyle hâkim bir konumdadır (Figür-62). Bu görünümüyle gözetleme kulesi olduğu fikrini vermektedir.

Çoruh Nehri kalenin güneyinden, güneydoğusuna doğru bir yay çizmektedir. Kalenin güneyi, araştırmalarımız sırasında mevsimin yaz aylarına rastlamasına, Haziran ayı sonlarında olmamıza rağmen hâla karlı olan Hasan dağına bakmaktadır. Kale, İspir-Yusufeli-Artvin karayolunun kuzeyindeki yalçın kayalıklara kurulmuştur. Asıl yerleşim alanı olarak düşündüğümüz kısım ise kalenin kuzeybatısında bulunmaktadır. Kalenin batı eteklerinde Çoruh'a karışan bir çay akmaktadır.

⁶³⁸ Ünsal 2000, 72-73.; Ceylan 2002, 170-171.

Kalenin duvarlarında, kuru duvar tekniği kullanılmıştır. Kale duvarları yapılırken ana kayadan da faydalanılmış duvarların bittiği yerde ana kaya devam etmiş, ana kayanın bittiği yerde ise sur duvarları başlamıştır. Yani bir başka ifade ile kalenin surları anakayanın şekline uydurularak yapılmışlardır. Yine kalenin kuzey eteklerinde Ortaçağ yapı tekniği ile yapılmış, 5 x 5 cm. ebatlarında mimari bir yapı kalıntısı bulunmaktadır⁶³⁹.

4.1.10. Devedağı (Fısırik) Kalesi

İspir'e 33 km. uzaklıktaki Devedağı köyünün güneybatısındadır (Figür-63). Üçgen biçiminde yükselen sarp kayalıkların üstüne kireçli harç ve kesme taşlarla oturtulan kale tamamen Karadeniz yayla mekânları tipinde inşa edilmiştir (Figür-64-65). Köyün girişinde ve tüm ovaya hâkim konumdadır. Doğu-batı yönünde uzanan kalenin güney ve güneydoğusu tamamen çam ormanlarıyla kaplıdır. Batısından Müezzîn Çayı geçen kalenin bulunduğu ana kayanın üstü kısmen düzeltilmiştir. Çok tahrip olmasına rağmen güney surları nispeten korunmuştur. Sur duvarlarındaki moloztaş örgü sisteminden yola çıkarak Ortaçağa tarihlendirilmektedir. Diğer yönler sarp olduğunda belki de buralarda sura ihtiyaç duyulmamıştır. Kalenin kuzeydoğu temel duvarlarına ahşap bir bina inşa edilmiştir. Günümüzde kullanılmayan bu bina oldukça eskidir. Yine kuzey duvarına paralel ve teraslama tekniği ile inşa edilmiş bir mekân bulunmaktadır. Mekânın girişi 60 x 60 cm. boyutlarında, bir pencere açıklığı şeklinde ve üstten verilmiştir.

8 x 8 m. boyutlarında ve günümüzde cami olarak kullanılan mekân kaleyi ikiye bölmektedir. Kaleyi doğu ve batı yönünde ikiye bölen bu camiden, bir mekândan diğerine geçmek için, açılan bir yol kullanılmaktadır. Kalenin, doğu mekânı, batı mekânına göre daha geniş olup güneye açılan ve bugün büyük bir kısmı yıkılmış olan giriş kapısının genişliği yaklaşık 3.50 cm. civarındadır⁶⁴⁰.

4.1.11. Karahan Kalesi

Kale, İspir'e 55 km. uzaklıktaki Karahan köyüne 3 km. mesafededir (Figür-66). Kuzey-güney doğrultulu kalenin güneyinde günümüzde kullanılır durumda olmayan Karahan kömür işletmeleri bulunmaktadır. Kale, büyük bir olasılıkla kuzeyinde yer alan Karahan taş ocaklarından elde edilen taşlarla yapılmıştır. Daha güneyde Karahan köyünün önünden İspir-Erzurum karayolu geçmektedir.

Büyük oranda tahrip olan kalenin etrafını sal taşlarından oluşturulmuş sur duvarları çevirmektedir. Kuru duvar tekniği ile yapılan duvarlardan kuzey duvarları kısmen ayakta. Bu duvar tekniğinden yola çıkarak Anadolu'da örneklerine az rastladığımız Tunç Çağı kalelerinden biri olduğu söylenebilir. (Figür-67). Kalenin ortasında yine sal taşlarından oluşturulmuş ve çeşitli

⁶³⁹ Ünsal 2000, 73.; Ceylan 2002, 171.

⁶⁴⁰ Bryer-Winfield 1985, 38, 55, 57.; Ünsal 2000, 74.; Ceylan 2002, 171.

amaçlarla kullanılan mekân izlerine rastlanmıştır. Kale, bağlı bulunduğu tepenin en yüksek noktasında ovaya ve vadiye tamamen hâkim bir konumda inşa edilmiştir⁶⁴¹.

4.1.12. Kümbettepe (Pazaryolu/Norgâh) Kalesi

İspir'e 20 km. uzaklıktaki Pazaryolu'nun yaklaşık 1 km. kadar kuzeyinde Kümbettepe mahallesinde yer alan kale, 1470 m. yüksekliktedir (Figür-68). Kuzey-güney doğrultulu kale bölgeye hâkim bir konumdur. Doğusundan bir dere akan kalenin girişi, diğer yönleri son derece sarp ve ulaşılması imkânsız olduğundan güneyden verilmiştir. Kalede, mimariyi belirleyecek duvar kalıntılarına rastlayamamakla beraber kuzeydoğu ucunda bir mekâna ait olduğunu düşündüğümüz yapı kalıntısı mevcuttur (Figür-69). Yapılan araştırmalarda az miktarda keramik buluntusuna rastlanmıştır. Bölgedeki Ortaçağ kalelerinden biridir⁶⁴².

4.1.13. Laleli (Serk) Kalesi

İspir'in 50 km. güneybatısında, Pazaryolu'nun ise 30 km. batısında kurulan kale, Laleli köyünün 2 km. kuzeydoğusundadır (Figür-70). Çoruh Nehri kalenin, kuzeybatısından gelerek, güneydoğusunu dolaşmaktadır. Bölgede tespit edilen Çoruh Nehri'ne en yakın kalelerden biridir. 1380 m. yüksekliğindeki kalenin kuzeyinden İspir-Bayburt karayolu geçmektedir. Kale üzerinde yer aldığı ovaya hâkim bir konumdur. Kalenin, kuzeyinde moloztaş örgü sistemi ile oluşturulan Ortaçağ dönemine ait duvarları, büyük oranda tahrip olmakla beraber ancak zeminde anakayaya paralellik gösteren kısımlarda izlenebilmektedir (Figür- 71). Kalenin üzerine oturduğu ana kayanın yüksekliği yaklaşık 30 m. kadardır. Kalede gözlemlenen kaçak kazı izleri, kalenin tahribini hızlandırmıştır. Kalenin 100 m. kadar doğusunda, günümüzde elma bahçesi olarak kullanılan alanda, Erken Demir Çağa ait duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Kaleden Erken Demir Çağ ve Ortaçağa ait keramikler toplanmıştır.

4.1.14. Elmalı Kalesi

İspir'e 21 km. uzaklıktaki Elmalı köyünün 1 km. güneyinde vadi olarak nitelenecek bir alanda yüksek bir kayalığın üzerine kurulmuştur (Figür 72-73). Doğu-batı doğrultulu olarak inşa edilen kale, 1570 m. yüksekliktedir. Kaleden geriye sadece batı duvarının bir kısmı kalmıştır. İlk belirlemeye göre duvarlar moloztaş örgü sistemi ile oluşturulmuştur. Bu yönü ile Ortaçağ kalesi özelliği taşır. Elmalı deresi kalenin güneyinden gelerek doğusundan akışını sürdürür. Kalenin köy yerleşimine yakınlığı ve etrafında bir takım tarımsal faaliyetlerin yapıyor olması tahrip olmasında öncelikli rol oynamıştır. Çevreye ve

⁶⁴¹ Ünsal 2000, 74.; Ceylan 2002, 171-172.

⁶⁴² Bryer-Winfield 1985, 355, Fig. 122.; Sinclair 1989 II, 263.

kurulduğu vadiye hâkim bir konumda yer almaktadır ve bölgede ilk defa tarafımızdan tespit edilen kalelerden biridir.

4.1.15. İyidere Kalesi

İspir'e 23 km. uzaklıktaki İyidere köyünün yaklaşık 1.5 km. güneydoğusundadır (Figür 74-75). Kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu yapılmış olup 1960 m. yükseltidedir. Çevreye tamamen hâkim bir konumda olan kale oldukça yüksek bir anakaya kütleleri üzerinde yer almaktadır. Kalenin hemen kuzeyinden köyle aynı ismi taşıyan bir dere akmaktadır. Duvar örgüsü kalenin her tarafında tamamen yok olmakla beraber güneyde ancak zeminde anakayaya paralel olarak izlenebilmektedir. Kuru duvar örgü sistemi ile oluşturulan duvar yapısı İlk Tunç Çağı kalelerinin ortak özelliklerini taşır. Herhangi bir keramik buluntusuna rastlanmayan kalenin girişi büyük bir olasılıkla en uygun kısım olan güneydoğudan verilmiştir. Bu kale, bölgede gerçekleştirdiğimiz tarihi ve arkeolojik araştırmalar sırasında ilk kez tarafımızca tespit edilmiştir.

4.1.16. Karakale

İspir'e 45 km. uzaklıktaki Karakale köyünün yaklaşık 3 km. kuzeybatısındadır (Figür 76-77). Çevreye bütünüyle hakîm bir konumda yer alan kale, 1740 m. yükseltiye sahiptir ve yaklaşık 100 m. yüksekliğindeki bir anakaya üzerine kurulmuştur. Çevredeki en yüksek ve en sarp bir kayalık alan üzerine doğu-batı doğrultulu olarak yerleştirilmiştir. Kale aşırı derecede tahrip olduğundan, kalede sur izlerine pek rastlanmamaktadır. Bu nedenle özelliğini kaybetmiş bir görünüm vermektedir ve dönem tespitinde bulunmayı zorlaştırmaktadır. Kalenin üzerinde kurulduğu zirveden Yusufeli sınırları içerisinde kalan Yokuşlu (Nihah), Köprügören (Oşnak) kaleleri ve Çoruh Nehri'nin takip ettiği vadi açıkça görülmektedir. Bu kalelere yakınlığından ve bu kalelerin Ortaçağa ait olmasından yola çıkılarak Ortaçağa tarihlendirilebilir. Bölgede yer alan küçük kalelerden biri olduğunu ve gözetleme amaçlı yapıldığını söyleyebiliriz.

4.1.17. Cankurtaran (Kayser) Kalesi

İspir'e 13 km. uzaklıktaki Cankurtaran köyünün yaklaşık 2 km. kuzeybatısındadır (Figür 78-79). Aynı zamanda Karahan kalesiyle de sınırdır. Çevreye tamamen hakîm durumda olan kale, 1990 m. yükselti ile bölgede yer alan kalelerin en yüksekte olanlarından biridir. Kalede yapılan incelemeler sırasında duvar izlerine rastlanmamıştır. Günümüzdeki görüntüsü ile kaleden çok bir gözetleme kulesini andırmaktadır. Köye yakınlığı kalenin tahribini artırdığı gibi kalede kaçak kazıların yapılmasına olanak sağlamıştır. Ortaçağ boyunca bölgede varlığını sürdüren kalelerden biridir⁶⁴³.

⁶⁴³ Bazı kaynaklarda kalenin, Gürcü-Bizans mücadelesinde önemli rol üstlendiği belirtilmektedir. Konukçu 1992, 6.

4.1.18. Kınalıçam (Aşpişen) Kalesi

Kale, Yusufeli'nin 25 km. güneydoğusundaki Kınalıçam köyünün yaklaşık 1 km. kadar güneyindeki Görgülü (Livasor) mahallesinde doğu-batı doğrultulu olarak uzanmaktadır (Figür-80). 1740 m. yüksekliğindeki kalenin, güneyinden Erzurum-Yusufeli karayolu ve Oltu Çayı geçmektedir. Kale oldukça yüksek bir kayalık üzerinde çevreye ve Erzurum-Artvin karayoluna tamamen hâkim bir konumda bulunmaktadır. Günümüzde büyük oranda hasar gören kalenin, üzerine oturduğu ana kayanın yüksekliği yaklaşık 60 m. kadardır. Ortaçağ kalelerinde sıkça görülen harç kullanılarak yapılan duvar örgüsüne sahiptir (Figür-81). Konumu itibari ile gözetleme kulesi olarak kullanıldığı fikrini vermektedir. Güney tarafı günümüzde tamamen uçurum olan kalenin girişi büyük ihtimalle kuzeyden verilmiştir. Kaleye ulaşım son derece güçtür. Kale ve çevresinde yapılan araştırmalarda hiçbir keramik buluntusuna rastlanmamıştır.

4.1.19. Bahçeli Kalesi

Yusufeli-Öğdem yolu üzerindeki kale, Yusufeli'nin 10 km. kuzeyinde ve Bahçeli köyünün 1 km. kuzeybatısında, Derekapı mevkiinde yer almaktadır (Figür-82). Kalenin doğusundan Barhal çayı geçmektedir. Deniz seviyesinden yükseltisi 700 m.dir ve 60 m. yüksekliğindeki bir ana kaya üzerine kurulmuştur. Doğu-batı doğrultulu kalenin girişi diğer tarafları uçurum olduğundan güneydendir. Çevreye tamamen hâkim bir konumda olan kale, günümüze büyük oranda sağlam olarak gelmiş kalelerdendir. Güneyinde bir su sarnıcı bulunmaktadır. Sarnıcın içi Çevreli kalesinde olduğu gibi irili ufaklı taşların kireç harcı ile örülmesi sonucu oluşturulmuştur. Hala ayakta kalan surlarının Ortaçağdan kaldığı, moloztaş örgü sisteminden anlaşılmaktadır. Kale, baraj sularının etkisini kısmen hissedecektir.

4.1.20. Bostancı Kalesi

Kale, Yusufeli'ne 26 km. mesafedeki Bostancı köyünün 8 km. kadar güneyindeki Ahalt Mahallesinin yakınında yer almaktadır (Figür-83). Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu kale, 870 m. yüksekliğinde ve çevreye tamamen hâkim bir konumdadır. Batısından Barhal çayı geçen kalenin, doğusunda da Barhal çayına karışan kurumuş bir dere yatağı bulunmaktadır. Kalenin batı sur duvarları büyük oranda korunmuş ise de diğer tarafları oldukça hasar görmüştür. Dik bir kayalık üzerinde yükselen kalenin duvarları, yerden yaklaşık 50 m. yüksekliğinde olan ana kayaya oturtularak yapılmıştır. Kaledeki mevcut duvar örgüsü Ortaçağ kalelerindeki moloztaş duvar örgü sistemi ile oluşturulmuştur. Bölgedeki küçük kalelerden biridir. Baraj su seviyesinin üstünde yer alacaktır.

4.1.21. Esendal Kalesi

Yusufeli'nin 30 km. kuzeyindeki Esendal köyünün yaklaşık 4 km. kadar kuzeydoğusunda yer almaktadır (Figür-84). Kalenin batısından Arguvan çayı geçmektedir. Üç tarafı uçurum olan kale çevreye tamamen hâkim bir konumdadır. 1380 m. yüksekliğindeki kalenin sur duvarları ilk incelemelere göre, Ortaçağ kalelerinin duvar örgü sistemi olan moloztaş örgü sistemi ile oluşturulmuştur. Doğu-batı doğrultulu kalenin batı ucunda su sarnıcı diyebileceğimiz kalıntıya rastlanmıştır (Figür-85). 1.50x1.60 cm. ebatlarındaki sarnıcın derinliği, içi taş ve toprakla dolu olduğu için tam olarak belirlenememiştir. Tahmini derinlik 1.80 m. olarak ölçülmüştür. Sarnıcın iç kısmı, küçük taşların harç kullanılarak örülmesiyle yapılmıştır. Kalenin sadece doğu sur duvarları ayakta. Bu duvarlar Ortaçağ özelliği göstermektedir. Kuzeyinde ana kaya ile bütünlük sağlayan duvar kalıntıları mevcuttur. Kalenin üzerine oturduğu ana kayanın yüksekliği ise yaklaşık 30 m. kadardır⁶⁴⁴.

4.1.22. Tekkale

Yusufeli-Kılıçkaya karayolu üzerinde ve Yusufeli'ne 10 km. mesafedeki Tekkale köyünün Kaledibi mahallesinde, mahallenin hemen girişinde yer almaktadır (Figür-86). Doğu-batı doğrultulu kale 730 m. yüksekliktedir. Dört tarafı da uçurum haline gelen dik bir kayalık üzerine kurulduğu için, kaleye ulaşım bulunmamaktadır. Kayalığın en yüksek yerleri doğu ve güney kısımlarıdır. Ayakta kalan güney sur duvarları Ortaçağ dönemine ait moloztaş örgü sistemiyle yapılmıştır. Ayrıca kalenin kuzeyinde bir kalıntı bulunmaktadır (Figür-87). Bu kalıntının varlığından yola çıkılarak da Ortaçağa ait olduğu söylenebilir. Gerek sur duvarları gerekse kuzeydeki mekân kalıntısı büyük oranda tahrip olmuştur. Güneyinden Çoruh Nehri ve Yusufeli-İspir karayolu geçen kale baraj sularının etkisi altında kalacaktır⁶⁴⁵.

4.1.23. Çevreli Kalesi

Yusufeli-Kılıçkaya yolu üzerinde ve Yusufeli'nin 19 km. güneybatısındaki Çevreli köyünün 500 m. kadar güneybatısında, Meydan mahallesinde yer almaktadır (Figür-88). Girişi kuzeybatıdan olan 770 m. yüksekliğindeki kalenin, doğu duvarları hariç hemen hemen tüm duvarları sağlam durumdadır. Kale bölgedeki diğer kaleler gibi ana kaya üzerine sur duvarlarının oturtulması ile yapılmıştır. Ortaçağ dönemine ait moloztaş duvar örgü sistemi, kalede açık bir şekilde görülmektedir (Figür-89). Çoruh Nehri'ne yakın kalelerden biridir. Kalenin yaklaşık 1 km. güneyinden Çoruh Nehri, biraz daha güneyinden Yusufeli-İspir karayolu, hemen kuzeyinden ise Güngörmez deresi geçmektedir. Kalenin hemen ortasında bir su sarnıcı kalıntısı bulunmaktadır. 2.50x2.90 m. ebatlarındaki su sarnıcının içinin

⁶⁴⁴ Aytekin 1999, 298.

⁶⁴⁵ Aytekin 1999, 298.; Aytekin 2005, 231-232.

tamamına yakın kısmı dolgu toprağı ve düzensiz taşlarla dolu durumdadır. Ancak görünen kısımdan sarnıcın içinin, irili ufaklı taşlarla harç kullanılarak örüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca kalenin ortasında tüm duvarları ayakta olan, ilk incelemelere göre gözetleme kulesi olabilecek bir yapı kalıntısı mevcuttur. Bölgede yer alan en büyük kalelerden birisidir. Baraj sularının etkisi altında kalacaktır⁶⁴⁶.

4.1.24. Kılıçkaya (Ersis) Kalesi

Yusufeli'ne 22 km. mesafedeki Kılıçkaya beldesinin 4 km. kadar kuzeydoğusunda kaleboynu mevkiindedir (Figür-90). 1900 m. yükseltide kurulan yapı, konumu nedeniyle kaleden çok gözetleme kulesi olabileceği fikrini vermektedir. Ulaşılması zor bir noktada bulunmasına karşın oldukça hasar görmüş, sadece batı duvarlarının bir kısmı ayakta kalmıştır. Tüm yönlerden görünmesi ya da bütün bölgeyi kontrol altında tutuyor olması da konumunu daha da önemli bir hale getirmektedir. Sağlam olarak kalan duvarlarının mimarisi Ortaçağa aittir⁶⁴⁷.

4.1.25. Çiftlik Kalesi

Yusufeli'nin 11 km. güneybatısındaki kale, Kılıçkaya beldesinin 6 km. kuzeybatısındadır (Figür-92). Yusufeli-Kılıçkaya karayolunun hemen kenarında yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultulu kalenin, hemen hemen tüm duvarları yıkılmış ve neredeyse harabe durumuna gelmiştir. Yolun kenarında ve görünen bir mevkiye olması da bunda rol oynamıştır. Küçük bir kayalık üzerinde yer alan kale 780 m. yüksekliktedir. Bölgedeki diğer kaleler gibi kalenin sur duvarları Ortaçağ özellikleri gösterir.

4.1.26. Darıca (Espék) Kalesi

Yusufeli'nin 35 km. güneydoğusundaki Darıca köyüne 3 km. mesafedeki Sarıtosun (Espék) mahallesinde yer almaktadır (Figür-93). Günümüzde kaleye ulaşım, söz konusu mahalleden sağlanmaktadır. Kale oldukça yüksek bir ana kaya üzerine kurulmuştur ve çevreye tamamiyle hâkim bir sırtta bulunmaktadır. Duvar örgüsü olarak moloztaş örgü sistemi kullanılmıştır. Kalenin kuzeydoğusunu tamamen kaplayan duvarlar hâlâ varlığını korumaktadır. Kalenin 7 km. kuzeyinden Yusufeli-Olur-Oltu karayolu geçmektedir. Ayrıca kalenin hemen batısından, Oltu çayına karışan bir dere akmaktadır.

4.1.27. Yokuşlu (Nihah) Kalesi

Yusufeli'nin, Yokuşlu köyünün Bağlık mahallesinde yer alan kale, 930 m. yükseltide yer almaktadır (Figür-94). Yusufeli-İspir sınırındaki kale Yusufeli'ne 47 km., İspir'e ise 45 km. mesafededir. Çoruh Nehri'ne yakın

⁶⁴⁶ Aytekin 1999, 298.

⁶⁴⁷ Aytekin 1999, 299.

kalelerden biridir. Yusufeli-İspir karayolu kalenin hemen kenarından geçmektedir. Yokuşlu köyünün 1 km. kadar kuzeybatısında yer alan kalenin hemen kuzeyinden Çoruh Nehri akmaktadır. Kale büyük oranda tahrip olmakla beraber doğu duvarları ayakta. Genel olarak kalenin sur duvarlarında kullanılan moloztaş örgü sisteminin varlığından yola çıkarak Ortaçağa tarihlendirilebilir (Figür-95). Çevreye ve yola hâkim bir konumda bulunmakla birlikte fazla yüksek olmayan eğimli bir kayalık üzerinde bulunmaktadır. Bölgedeki diğer kalelere oranla büyük olarak değerlendirilebileceğimiz kale baraj sularının etkisi altında kalacaktır⁶⁴⁸.

4.1.28. Demirkent Kalesi

Yusufeli'ne 29 km. mesafedeki Demirkent köyüne 16 km. uzaklıkta ve 1730 m. yükseltide bulunmaktadır (Figür-96). Çevreye tamamen hâkim bir noktada bulunan kale oldukça, yüksek bir anakaya üzerine kuzey-güney doğrultulu olarak yerleşmiştir. Kalenin doğuya bakan iki giriş kapısı vardır. Ortaçağ kalelerinde sıkça rastladığımız moloz taş örgü sistemi ile oluşturulmuş bir duvar yapısına sahiptir (Figür-97). Duvarlar kalenin üzerine kurulduğu anakaya ile bütünlük sağlamaktadır. Bir başka ifadeyle kale, anakayanın doğal şekline uydurulmuştur. Duvarın bittiği yerde anakaya adeta bir duvar görevi görmektedir. Sur duvarları daha çok kalenin doğu ve batısında korunmuştur. Baraj su seviyesinin üstünde yer alacaktır⁶⁴⁹.

4.1.29. Demirköy Kalesi

Yusufeli'ne 47 km. uzaklıktaki Demirköy'ün Eğritiş mahallesinde yer alan kale, köy yerleşmesinin içinde kaldığından fazlaca tahribe uğramıştır (Figür- 98). Kalenin hemen kuzeyinden Eğritiş deresi akmaktadır ki kalede bu dere yatağının vadisi üzerinde ve köy yollarının birleştiği hâkim bir noktada bulunmaktadır.

Kalenin üzerinde yer aldığı anakayanın yükseltisi fazla olmadığından kaleye ulaşım kolaydır. Doğu-batı doğrultulu kalenin doğuda kalan duvarları kısmen korunmasına rağmen kuzeyinde ve güneyinde bulunan duvar örgüsü tamamen tahrip olmuştur. Moloztaş örgü sistemi ile oluşturulan duvar örgüsü Ortaçağ kalesi olduğu izlenimini vermektedir (Figür-99). Bölgenin yükseltisine göre 820 m. ile çok yüksek olmayan kalelerdendir. Ancak baraj su seviyesinin üstünde yer alacaktır⁶⁵⁰.

⁶⁴⁸ Yokuşlu Kalesi, Aytekin'in 1999 yılındaki bir çalışmasında Köprüören II olarak adlandırılmıştır. Aytekin 1999, 299. Yazar, 2005 yılındaki bir başka çalışmasında ise bizim kaleye verdiğimiz isim olan Yokuşlu Kalesi adını dikkate almıştır. Aytekin 2005, 232.

⁶⁴⁹ Aytekin 2005, 230.

⁶⁵⁰ Aytekin 2005, 229.

4.1.30. Cevizlik Kalesi

Yusufeli'ne 53 km. uzaklıktaki Cevizlik köyünün Bedazor mahallesinde bulunmaktadır (Figür 100-101). Bölgede sıkça rastlanan küçük kalelerden veya gözetleme kulesi olarak adlandırılabilir yapılarıdır. Kale çevreye tamamen hâkim bir konumda ve 1300 m. yükseltide yer almaktadır.

Çok yüksek bir anakaya üzerine oturtulmuştur. Güneyi oldukça yüksek ve adeta bir uçurum görüntüsü verdiği için bu kısımda sur duvarları bulunmamaktadır. Kuzeydekiler ise kısmen korunmuştur.

Moloztaş örgü sistemi ile oluşturulan duvar yapıları bölgede sıkça rastlanan Ortaçağ kalelerinden biri olduğunu gösterir. Baraj su seviyesinin üstünde yer alacaktır⁶⁵¹.

4.1.31. Köprügören Kalesi

Yusufeli'ne 44 km. uzaklıktaki Köprügören köyünün hemen girişinde yer almaktadır (Figür-102). Doğu-batı doğrultulu kale, Çoruh Nehri kenarındaki kalelerden biridir. Çoruh Nehri kalenin güneyinden gelerek akışını kuzeyinden devam ettirmektedir. Köy yerleşiminin içinde kalması kalenin tahribini hızlandırmıştır.

Batı duvarları oldukça iyi durumdadır ve hâlâ yüksekliğini korumaktadır. Bu duvarlar moloztaş örgü sistemi ile oluşturulmuştur ve yine bu surda iki küçük pencere açıklığı bulunmaktadır. Kaledeki moloztaş örgü sistemi, Ortaçağ kalelerinin ortak görüntüsünü oluşturmaktadır (Figür-103). Fazla yüksek olmayan bir anakaya üzerine yerleştirilen kale, 830 m. yükseltidedir. Kalenin giriş kısmı tamamen yıkılmıştır. Bölgedeki küçük yapılardan biridir. Baraj sularının etkisi altında kalacaktır⁶⁵².

4.2. HÖYÜKLER

4.2.1. Taşkesen Höyük

Höyük, Bayburt ili Aydıntepe İlçesine 8 km. uzaklıktaki Taşkesen köyünün yaklaşık 1 km. güneyinde Hidrellez adı verilen mevkiye ve 1630 m. yükseltide bulunmaktadır (Figür-104). Bölgede tespit edilen küçük ölçekli höyükler arasındadır. Höyüğün hemen güneyinden Çayırıolu deresi akmaktadır. Gerek çevresinde yapılan tarım ve gerekse kaçak kazılar yüzünden oldukça tahrip edilmiştir (Figür-105). Höyüğün yola yakınlığı da bir başka tehlike sebebidir. Höyükte, İlk Tunç ve Demir Çağına ait bol miktarda keramik buluntularına rastlanmıştır⁶⁵³.

⁶⁵¹ Adı geçen kale Aytekin tarafından Bedazor ismi ile anılmaktadır. Aytekin 2005, 229.

⁶⁵² Aytekin 1999, 298.; Aytekin 2005, 232.

⁶⁵³ Sagona 1992a, 398, Fig. 3, 4/13, 15.

4.2.2. Akşar Höyük

Bayburt'a 24 km. uzaklıktaki höyük, 1650 m. yükseklikte ve Akşar beldesinin hemen güneydoğusunda yer almaktadır (Figür 106-107). Höyüğün hemen kuzeyinden Bayburt-Gümüşhane karayolu geçmektedir. Bölgedeki diğer höyükler arasında en fazla tahrip edilendir. Doğu-batı doğrultulu höyüğün hemen hemen yarısı günümüzde tarla olarak kullanıldığı için gerçek ölçülerini almak mümkün olmamıştır. Ayrıca Bayburt-Gümüşhane-Trabzon yolunun güneye kaydırılması da höyükte yapılan bir başka tahribattir. Keramik buluntuları bakımından zengin olarak değerlendirebileceğimiz höyükte (Figür-108), Demir çağı ve Geç dönem Roma keramikleri yer almaktadır⁶⁵⁴.

4.2.3. Kitre Höyük (Üçler Tepesi)

Bayburt'a 40 km. uzaklıktaki Kitre Köyünün yaklaşık 7 km. batısında yer almaktadır (Figür-109). Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu ve 2300 m. yükseklikteki höyüğün çevresindeki tarımsal faaliyetler höyüğü tahrip edecek seviyede değildir ancak üst kısmında bir kaçak kazı çukuru tespit edilmiştir. Köy halkı oldukça bilinçli bir şekilde höyüğün tahrip edilmesini önlemektedir. Höyükte ve çevresinde yapılan incelemelerde gerek keramik ve gerekse başka bir bulguya rastlanmamıştır. Sagona, bu höyüğü bölgedeki orta büyüklükteki höyükler grubuna dâhil eder⁶⁵⁵.

4.2.4. Danişment Höyük (Pülür Tepe)

Bayburt'a 11 km. uzaklıktaki Danişment köyünün 1 km. kadar güneybatısında (Figür-110) ve 1630 m. yüksekliğindedir. Etrafında yoğun tarım yapılan ve tarım arazilerinin ortasında kalan höyüğü tehdit eden en büyük tehlike tarım alanlarının höyüğe doğru genişlemesidir. Höyüğün üst kısmında iki kaçak kazı çukuruna rastlanmıştır. İlk belirlemelere göre az miktardaki keramik buluntularının bir kısmı Ortaçağ diğerleri ise Karaz türü keramik örneklerini vermektedir⁶⁵⁶.

4.2.5. Mutlu Höyük

Bayburt'a 10 km. uzaklıktaki Mutlu köyünün 2 km. kadar güneyinde ve 1840 m. yükseltide yer almaktadır (Figür-111). Bayburt bölgesinde tespit edilen diğer höyüklere nazaran oldukça yüksekte bulunmaktadır. Höyüğün hemen batısından Karadere adı verilen bir dere akmaktadır. Üst kısımlarında kaçak kazı izleri mevcuttur (Figür-112). 40x35x10 m ebatlarındaki höyük, ovadan 140 m. yükseklikte konumlanmıştır. Höyüğün doğu etekleri tarım arazileri ile kaplıdır. Höyük, oldukça yüksek bir alanda bulunması sebebi ile

⁶⁵⁴ Sagona 1993a, 263, Fig.6.; Parker 1999, Fig.3.

⁶⁵⁵ Sagona 1990, 426.

⁶⁵⁶ Sagona 1990, 426.

bugüne dek oldukça iyi durumda gelmiştir. Höyükten mat kırmızı renkte Demir çağı keramikleri toplanmıştır (Figür-113).

4.2.6. Çorak Höyüğü

Höyük, Bayburt'a 25 km. uzaklıktaki Çorak köyünün hemen içindedir (Figür-114). 1650 m. yükselteli höyüğün hemen kuzeyinden Bayburt-Köse karayolu geçmektedir. Höyük köy merkezinde yer aldığından köy yerleşimi höyüğe doğru genişlemekte ve höyük üzerinde yeni yapılaşmalar görülmektedir. Yani höyük büyük ölçüde iskân halindedir. Kaçak kazı izlerine höyüğün doğu eteklerinde rastlanmaktadır. Belki de birkaç yıl içinde höyükten söz etmek mümkün olamayacaktır. Höyükten Demir Çağ keramikleri elde edilmiştir. Sagona'ya göre bu höyük, bölgedeki büyük höyükler arasındadır⁶⁵⁷.

4.2.7. Çayıryolu Höyük

Bayburt'a 30 km. uzaklıktaki Çayıryolu köyünün yaklaşık 2 km. güneydoğusunda Baltakaya mevkiinde yer almaktadır (Figür-115). 1670 m. yüksekliğinde ve Çayıryolu ile Çatalçeşme köyleri arasındadır. Höyüğün üst kısmında, kaçak kazı izleri ve işlevini anlayamadığımız dikdörtgen şeklindeki kayaların içerisinde oluşturulan bir mekân bulunmaktadır (Figür-116). Oldukça büyük boyutlu olan höyüğün batısı ve kuzeyi tarım arazileri ile çevrilidir. Ovoidan 20 m. yüksekte olan höyük, bugüne dek yapısını oldukça iyi muhafaza etmiştir. Çevresinde yapılan tarım dışında herhangi bir tehlike görünmemektedir. Höyükten elde edilen keramikler (Figür 117-118) İlk Tunç ve Demir Çağı ağırlıklıdır. Büyüktepe Höyük buluntuları ile paralellik gösterir⁶⁵⁸.

4.2.8. Çiftetaş Höyük

Bayburt'a 27 km. ve Demirözü ilçesine 3 km. mesafedeki Çiftetaş köyünün yaklaşık 1 km. güneyinde, 1680 m. yükseltide ve Çayıryolu ve Çiftetaş köylerini birbirine bağlayan yolun hemen sağında yer almaktadır (Figür-119). 30x25x15 m. ebatlarındaki höyüğün üst kısmında üç adet kaçak kazı çukuru tespit edildiği gibi sıra taşlardan oluşan temel izlerine de rastlanmıştır (Figür-120). Höyükte Demir Çağ keramiklerine rastlanmıştır. Çayıryolu höyükle çok yakın bir alanda yer almalarının sonucu olarak hemen hemen aynı döneme tarihlenir⁶⁵⁹.

4.2.9. Yazıbaşı Höyüğü

Bayburt'a 42 km., Demirözü İlçesine 12 km. uzaklıktaki höyük, Yazıbaşı köyünün hemen doğusunda yer almaktadır ve köyün höyüğe doğru

⁶⁵⁷ Sagona 1990, 426.; Parker 1999, 138, Fig.3.

⁶⁵⁸ Sagona 1993a, 262.; Sagona-Brennan 1995, 307.; Parker 1999, Fig. 3.

⁶⁵⁹ Parker 1999, Fig. 3.

iskanının ilerlediği gözlemlenmiştir (Figür-121). 1800 m. yükseltide bulunan höyüğün üst kısmında iki kaçak kazı çukuru tespit edilmiştir (Figür-122). Yine kaçak kazılardan birinde mimari duvarlar açığa çıkarılmıştır ki bu alanda bir de yangın tabakası mevcuttur. Höyüğün güneyinde yoğun şekilde tarım yapılmaktadır. Höyükten elde edilen keramiklerin (Figür-123) bir kısmı Demir çağı diğerleri ise Roma dönemine aittir⁶⁶⁰.

4.2.10. Tepetarla Höyük

Bayburt'a 9 km. uzaklıktaki Tepetarla köyünün yaklaşık 1 km. güneybatısında, köye ulaşan yolun hemen sağ tarafında ve (Figür-124). 1860 m. yükseltidedir. Bayburt bölgesinde tespit edilen yükseltisi fazla olan höyüklerden biridir. Höyüğün hemen hemen her tarafında tarım yapılmaktadır. Kuzeydoğu ve güneybatısında az da olsa mimari yapıyı yansıtan duvar izlerine rastlanmıştır (Figür-125). Çoruh Nehri ve Bayburt-İspir karayolu höyüğün yaklaşık 4 km. kadar batısından geçmektedir. Demir Çağ keramiklerine rastlanmıştır. Sagona, bu höyüğün buluntuları arasında yer alan bazı aletleri orta Paleolitik Çağa, yaklaşık M.Ö. 40.000'lere tarihlendirir⁶⁶¹.

4.2.11. Mezarlık Tepe Höyük

Aydıntepe ilçe merkezinin 200 m. kadar kuzeybatısındadır (Figür-126). Doğu-batı doğrultulu höyük günümüzde mezarlık olarak kullanılmaktadır (Figür-128). Oldukça geniş bir alana yayılan höyük, 1630 m. yükseltidedir. İlçe merkezi içinde yer alması höyükte kaçak kazıların yapılmasına imkân sağlamıştır. Mezarlık alanı olarak kullanılmasının sonucunda sık sık ziyaret ediliyor olması höyüğün tahribini artırmıştır (Figür-127). Höyükten toplanan keramiklerin bir kısmı İlk Tunç Çağına, bir kısmı ise Erken Demir Çağına aittir.

4.2.12. İncili Höyük

Aydıntepe ilçesine 5 km. uzaklıkta, İncili köyünün 1 km. güneydoğusundadır (Figür-129). Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu höyük, 1550 m. yükseltidedir. Höyüğün hemen hemen her tarafında yoğun olarak tarım yapılmaktadır. Ayrıca bu tarımsal faaliyetlerin höyüğe doğru ilerlediği de gözlemlenmiştir. Gerçek yükseltisini kaybeden höyükte özellikle üst kısımlarda kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir (Figür-130). Keramik buluntularının büyük bir kısmı Erken Demir Çağına aittir.

4.2.13. Değirmencik Höyük

Bayburt'a 10 km. uzaklıktaki Değirmencik köyünün 600 m. batısında yer almaktadır (Figür 131-132). Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu höyük,

⁶⁶⁰ Parker bölgede bulunan Demir çağı yerleşmelerini sıralarken bu höyüğü de bunlara eklemiştir. Parker 1999, Fig. 3

⁶⁶¹ Sagona 1992a, 398-399.; Demir çağı yerleşmesi olduğu hakkında bk., Parker 1999, Fig. 3.

1500 m. yükseltiye sahiptir. Höyüğün her tarafında yoğun olarak tarım yapılmaktadır. Bu da bölgedeki diğer höyükler gibi höyüğü tehdit eden en büyük tehlikedir. Höyüğün kuzeyinde ve üst kısmında kaçak kazı çukurlarına rastlanmıştır. Bayburt bölgesindeki diğer höyüklerin aksine Değirmencik höyük gerçek yükseltisini korumakla birlikte oldukça geniş bir alana sahiptir. Çoruh Nehri'ne yakın yerleşmelerden birisidir. Çoruh Nehri höyüğün 3 km. kadar doğusundan geçmektedir. Höyükte az miktarda Karaz keramiklerine rastlanmıştır. Sagona'ya göre orta büyüklükteki höyüklerdendir⁶⁶².

4.2.14. Çiğdemtepe Höyük

Bayburt'a 15 km. uzaklıkta Çiğdemtepe köyünün 200 m. doğusunda bulunmaktadır (Figür-133). Köy yerleşiminden oldukça yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır. Doğu-batı uzantılı olan höyük, 1590 m. yükseltidedir. Höyüğün kuzeyinde yoğunlaşan kaçak kazı çukurlarından biri iş makineleri tarafından açılmıştır. (Figür 134-135). Bölgedeki diğer höyüklerin aksine tarımsal faaliyetlerden oldukça uzaktır. Ancak köy yerleşimine yakın olması höyüğün kaçak kazılar sonucu tahrip olmasını ve gerçek yükseltisini kaybetmesine sebep olmuştur. Bu höyüğü Taşkesen höyükle karşılaştıran Sagona, buluntuları İlk Tunç Çağına tarihlendirir ve köydeki kiliselerin varlığından hareketle ortaçağda da yerleşme gördüğünü belirtir⁶⁶³.

4.2.15. Kalecik Höyük

Bayburt'a 48 km., Demirözü'ne 13 km. uzaklıktaki Beşpınar beldesinin çıkışında, belde okulunun karşısında ve köy yolunun hemen solunda yer almaktadır (Figür-137). Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu höyük, oldukça geniş bir alana yayılmıştır ve 1780 m. yükseltiye sahiptir. Höyüğün güneyinde ve batısında kaçak kazı çukurlarına rastlanmıştır (Figür-138). Tarımsal faaliyetler höyüğe zarar veremeyecek kadar uzaktır. Yüzeyden İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı keramikleri elde edilmiştir.

4.2.16. Sancaktepe Höyük

Bayburt'a 20 km. uzaklıktaki Sancaktepe köyünün 1,5 km. güneyinde bulunmaktadır (Figür 139-140). Ovanın tam ortasında yer alan höyük, 1680 m. yükseltiye sahiptir. Etrafında yapılan tarımsal faaliyetler doğu ve güney yönlerden höyüğe doğru ilerlemektedir. Üst kısımlarında kaçak kazı rastlanmıştır. Bölgede en iyi korunan höyüklerden biridir ve gerçek yükseltisini de muhafaza etmektedir. İlk Tunç ve Demir Çağı keramiklerine rastlanmıştır.

⁶⁶² Sagona 1990, 426.

⁶⁶³ Sagona 1992_a,398.

4.2.17. Sırakayalar Höyük (1)

Bayburt'a 24 km. uzaklıktaki Sırakayalar köyünün 400 m. kuzeydoğusundadır (Figür 141-143). Etrafında tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir. Köye ve çevreye hâkim bir tepenin üst kısımlarında yer almaktadır. Höyüğün batı kısmında az da olsa İlk Tunç Çağına ait keramiklere rastlanmıştır (Figür-144). Sırakayalar (2)'nin aksine höyük, hem gerçek yükseltisini kaybetmiş hem de tarımsal faaliyetlerin etkisinde kalmıştır. Ayrıca köy yerleşimine yakınlığı da höyüğün tahrip olmasında rol oynamıştır⁶⁶⁴.

4.2.18. Sırakayalar Höyük (2)

Sırakayalar köyünün 700 m. güneyinde bulunmaktadır (Figür 145-146). Doğu-batı uzantılı höyük, 1930 m. yükseltiye sahiptir. Höyüğün hemen güneyinden bir dere akmaktadır. Çevreye hâkim bir konumda yer almaktadır. Etrafında tarımsal faaliyetler yapılmakla birlikte höyüğe zarar verecek yakınlıkta değildir. Güneybatısında maden suyu kaynakları bulunan höyüğün doğusundan bir şelale akmaktadır. Höyüğün üst kısımlarında kaçak kazı çukurlarına rastlanmıştır. Keramik buluntusu yok denecek kadar azdır. Ancak, iki höyüğün birbirlerine yakınlıklarından dolayı Sırakayalar (1) ile paralellik gösterir.

4.2.19. Yedigözel Höyük

Bayburt'a 22 km. uzaklıktaki Yedigözel Köyünün yaklaşık 200 m. kuzeyinde yer almaktadır (Figür-147). Çoruh Nehri'ne yakın höyüklerden biridir. Höyüğün 1 km. kadar kuzeyinden Bayburt-İspir karayolu, bu yolun 100 m. kuzeyinden ise Çoruh Nehri geçmektedir. Köy yerleşiminin içinde kalması höyüğün tahribini büyük ölçüde etkilemiş, ayrıca çevredeki tarım alanları höyüğü tehdit eder duruma gelmiştir. Höyükte gerçekleştirdiğimiz araştırmalar sırasında elde edilen az miktardaki amorf keramik buluntusu Demir Çağ özellikleri gösterir. Üst kısımda kaçak kazı çukurları da tespit edilmiştir. Höyüğün genelini kalın bir ot tabakasıyla kaplı olması höyükte yapılan araştırmayı son derece zorlaştırmıştır (Figür-148).

4.3. DİĞER YERLEŞMELER

4.3.1. Kop Kaya Mezarları ve Kaya Tüneli

Erzurum'a 90 km., Bayburt'a ise 33 km. mesafedeki Kop köyünün yaklaşık 1 km. kuzeybatısındaki kayalıkta ana kayaya oyularak yapılmıştır (Figür-149). Bayburt İl Özel İdare Müdürlüğüne ait tesisin 50 m. kuzeyindedir. Sarıtaş malzemeli ve dik kayalığın kuzeydoğu ucunda iki tek odalı kaya mezarı ile derinlemesine devam eden ancak kısmen toprak

⁶⁶⁴ Sagona 1992a, 397, Fig. 1.

dolduğundan tam olarak incelenemeyen anakayaya oyularak yapılan bir mekân tespit edilmiştir. Kaya mezarlarının bulunduğu alana doğu ve güney yönünden ulaşmak mümkün olmayıp batı ve kuzey istikametinden dar ve özel olarak açılmış patika yoldan ulaşmak mümkündür (Figür-151). Yolun bir kısmı kayalık alanın düzeltilmesi ile oluşturulmuştur. Kaya mezarlarının 500 m. kadar kuzeyinden Erzurum-Bayburt karayolu geçmektedir.

1 nolu Kaya Mezarı: Kayalık alanın en kuzeyindedir ve tek odalıdır (Figür-150). Kemerimsi oval kapı kısmı tahrip olmuştur. 1 nolu kaya mezarı, 1.40x1.95 m. çapında ve 1.25 m. yüksekliğindedir. Tabanı düzleştirilen 1 nolu kaya mezarının duvarları ve tavanı kabaca işlenmiştir.

2 nolu kaya mezarı: 1 nolu mekânın hemen güneyinde olup doğu tarafa bakan girişi kemer şeklindedir (Figür-152). 2 nolu kaya mezarı 2.10x2.10 m. uzunluğa ve 1.40 m. yüksekliğe sahiptir. Giriş kısmı fazlaca tahrip olmuştur. İki kaya mezarının içinde herhangi bir bezeme ve niş bulunmamaktadır. Basit ve kaba bir işçilikle yapılmışlardır.

Kaya tüneli: 2 nolu kaya mezarının güneyindedir. Doğuya bakan cephesi belirgin bir form vermemektedir (Figür 153-154). Yaklaşık 7 m. kadar içe doğru, buradan sonra ise güneye devam etmektedir. Buradan sonra içinin toprakla dolu olmasından ötürü daha ileriye gidilememiştir. Ancak tünelin daha ileriye devam ettiği anlaşılmaktadır.

Alanın genelinde yapılan çalışmalarda, tarihlemeye yardımcı olabilecek keramik parçalarına ya da başka bir bulguya rastlanamamıştır.

4.3.2. Aydın-tepe Yeraltı Şehri

Bayburt'a 20 km. uzaklıktaki Aydın-tepe ilçesinin, ilçe merkezinin altındadır (Figür 155-156). Merkez camisinin hemen batısında günümüzde park olarak kullanılan alanda zeminden 2 m. aşağıda kayalık zemin içinde basık kemerli 0.80x1.70 m. boyutunda girişler bulunmaktadır. Caminin batısında bulunan bu girişin yaklaşık 5 m. doğusunda söz konusu girişin devamı olduğu düşünülen ikinci bir giriş mevcuttur. Doğuda yer alan giriş bir galeriye açılmaktadır. Bu galeriden 50 m. kadar ilerledikten sonra güneye doğru ikinci bir galerinin varlığı görülmüştür. Bu galeri yaklaşık 100 m. sonra bir 8x4 m. boyutundaki bir hole açılmaktadır. 3 m. yüksekliğindeki holde, 4x2 m. genişliğinde ve 2.40 m. yüksekliğinde karşılıklı 4 oda bulunmaktadır. Hol bitiminden sonra kuzeybatıya açılan koridor 100 m. sonra aynı plan ve ölçülere sahip ikinci bir hole açılmaktadır. Bu holdeki odaların birinde havalandırma boşluğu bulunmaktadır. Hol bitiminde devam eden koridorda çökme olduğundan daha ileri gidilememiştir. Bu galerinin içinde her 0.70 m. de bir 0.15x0.20 m. boyutunda kayaya karşılıklı oyulmuş aydınlatma amaçlı mum yakma yerleri görülmüştür. Hol ve odaların içindedeki aynı aydınlatma yerlerinin varlığı tespit edilmiştir.

M.S. 4-5. yüzyıllara tarihlendirilen yeraltı şehri, o dönemdeki bölge halkının, Roma İmparatorluğunun dini ve kültürel baskılarından kendilerini

korumak amacı ile savunmaya ve saklanmaya yönelik olarak oluşturulmuş olmalıdır⁶⁶⁵.

4.3.3. Taşkesen Yerleşim Alanı

Bayburt ili Aydıntepe İlçesine 8 km. uzaklıktaki Taşkesen köyünün yaklaşık 1 km. kadar güneybatısında 1670 m. yükseltide yer almaktadır (Figür 157-158). Taşkesen höyük ile yerleşim alanı arasındaki mesafe yaklaşık 500 m. olmakla beraber ikisi arasından köy yolu geçmektedir. Etrafında yoğun tarım yapılan yerleşim alanının üst kısımlarında kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Ayrıca yerleşim alanında İlk Tunç başta olmak üzere Demir Çağına ait keramik buluntularına rastlanmıştır (Figür-159).

4.3.4. Yukarı Kırzı Yerleşim Alanı

Aydıntepe'ye 5 km. uzaklıktaki Yukarı Kırzı köyünün 2.5 km. kuzeydoğusunda 1710 m. yükseltide yer alan düz yerleşim alanı, doğudaki Kamışlı dere yatağına kadar devam etmektedir (Figür 160-161). Yerleşim alanında değişik dönemlere ait keramik parçalarına ve yapı temel kalıntılarına rastlanmıştır. Her türlü tehlike ve tahribata açık olması ve yol kenarında bulunmasından dolayı kaçak kazılara maruz kalmıştır. Geç dönem yerleşmesi olduğu yüzeydeki Selçuklu ve Osmanlı keramiklerinden anlaşılmaktadır (Figür-162).

4.3.5. Çayırköprü Yerleşim Alanı

Aydıntepe'ye 6 km. uzaklıktaki Çayırköprü köyünün 1 km. güneyindedir (Figür-163). Günümüzde Mısır tarlası olarak kullanılan alan 1500 m. yükseltidedir (Figür-164). Oldukça geniş bir sahaya sahip yerleşim alanı doğu-batı uzantılıdır. Bölgedeki tüm yerleşmeleri tehdit eden tarımsal faaliyetler, bu alanın da tamamen tarım alanı olmasına sebep olmuştur. Yerleşim alanında az miktarda Demir Çağı ve sonrasına ait keramik buluntularına rastlanmıştır.

4.3.6. Elmalı Mağarası

İspir'e 17 km., Maden kazasına ise 4 km. uzaklıktadır (Figür-165). Doğal ve geniş galerilere sahip bir mağaradır. Köyün 1 km. doğusundaki mağaraya patika bir yol ile ulaşılır. Mağaranın batıya bakan girişinin yüksekliği 2.5 m., genişliği ise 2 m.dir. Mağaranın tavan yüksekliği bazı yerlerde 10 m., bazı yerlerinde ise, 20 m.ye kadar çıkmaktadır. Geç dönemde daha çok yerleşme görmüştür. Mağara içinde çeşitli yönlere ayrılan galeriler bulunmaktadır. Bunların genişlikleri 30 m.den 100 m.ye kadar çıkmaktadır. Mağarada sarkıt ve dikitler bulunmaktadır. Dikitlerin çoğu 60 cm. çapında ve 3.5 m. uzunluğundadır⁶⁶⁶.

⁶⁶⁵ Sinclair 1989, 261-262.; Özkorucuklu 1991, 233-253.; Erkmen 1999, 313-320.

⁶⁶⁶ Ünsal 2000, 75.

4.3.7. Sırakonaklar (Hodiçor) Mağarası

Mağaralar, İspir'in 40 km. kuzeydoğusunda, Sırakonaklar köyünün yol ayrımında, Hodiçor deresi ile Çoruh Nehri'nin birleştiği noktada Çoruh Nehri'nin güneyindeki kayalıklarda bulunmaktadır (Figür 166-167). Çoruh Nehri'nin hemen güneyinde ana kayaya oyularak yapılan mağaralara ulaşmak mümkün değildir. Mağaralar yaklaşık 1000 m. yüksekliğindedir. İlk incelemelere göre doğal olmadığı izlenimini veren mağaraların iç kısmına girilirse daha kesin bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

4.3.8. Bakırtepe Mağarası

Mağara, Yusufeli'ne 41 km., Kılıçkaya'ya 17 km. uzaklıktaki Bakırtepe köyünün (Figür-168) yaklaşık 4 km. kuzeyinde, Bakırtepe ile Avcılar köyü arasında yerleşimden uzak bir noktada yer almaktadır (Figür-169). Doğu-batı doğrultulu mağaranın hemen yanından bir dere akmaktadır. Oldukça büyük bir anakaya üzerinde yer alan mağara oviden 20 m. yüksektedir (Figür-171). Dikdörtgen bir plan arz eden mağaranın batıya bakan giriş kısmı 11x6 m. ölçülerindedir. Prehistorik bir mağara ya da yerleşim olup olmadığı ancak daha detaylı çalışmalarla ortaya çıkacaktır. Ancak mağara girişinin hemen üstünde, yaklaşık 0.45x0.40 m. ölçülerinde bir panoda anakaya kazıma tekniği ile oluşturulmuş bir yazıt bulunmaktadır (Figür-170). Mağaranın tümünde olmakla beraber yazıtın bulunduğu panoda da yer yer siyahlıklar göze çarpmaktadır. Mağarada incelemelerde bulunmak üzere gelen ekip, mağaradaki yazıtı Eski Türk Runik Yazıtı olarak değerlendirmiş ve mağaranın tarih öncesi çağlarda geçici bir sığınak olduğunu vurgulamıştır⁶⁶⁷.

4.3.9. Demirkent Mağarası

Yusufeli'ne 29 km. mesafedeki Demirkent köyüne 16 km. uzaklıkta yer almaktadır (Figür-172). Doğu-batı doğrultulu mağara, 1710 m. yükseltide bulunmaktadır. Giriş kısmı (Figür-173) batıya bakan mağara ayrıca Demirkent kalesinin de hemen güney yamacındadır. Doğal bir mağara görünümü veren mağaranın girişi 4x2.5 m. ölçülerindedir. Üçgenimsi bir plana sahip mağara tabanının bir kısmı anakaya ile bir kısmı toprak dolguyla kaplıdır. İçinde (Figür-174) yazı ve resim gibi herhangi bir ize rastlanmayan mağaranın geç dönemde kullanılmış olduğu söylenebilir. Dolgu toprağı mağaranın derinliği konusunda kesin bir şey söylememizi engeller. Baraj su seviyesinin üstünde kalacaktır.

---

⁶⁶⁷ Aytekin 1999a, 70-72.

SONUÇ

İnsanlığın geçmişi kadar eski olan Anadolu tarihi Paleolitik devirden başlayarak çeşitli yerleşmelere sahne olmuştur.

İnsanlık tarihinde büyük medeniyetleri içine alan topraklar arasında Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'nun özel bir yeri vardır. Araştırmacılar Mısır ve Mezopotamya'yı ön plana çıkarıp incelemelerine karşın medeniyete beşiklik eden Anadolu ne yazık ki uzun yıllar, görmesi gereken ilgiden uzak kalmıştır.

19. yüzyıldan başlayarak yapılan araştırmalar genellikle Batı ve Orta Anadolu'da yaygınlık kazanmış, Anadolu'nun diğer bölgeleri ise göz ardı edilmiştir. Orta Anadolu'da özellikle Hitit dönemine ait yazılı belgelerin sayısı yapılan çalışmalar sonucu 20.000'in üzerine çıkmıştır. Batı Anadolu'daki kazılar ise, Anadolu'nun Grek dünyasını nasıl etkilediğini ortaya koymuştur. Son yıllarda Anadolu'nun hemen hemen bütününe yayılan ve sistemli bir şekilde gerçekleştirilen bu araştırmalar (yüzey araştırmaları ve kazılar) sonucu Anadolu'nun eskiçağı ile ilgili eksiklikler hızla giderilmektedir.

Çalıştığımız alan ise bu eksikliklerden payını almış bir sahada yer almaktadır. Bölgenin Eskiçağ tarihindeki eksiklikler yerleşme olmamasından değil yapılan araştırmaların azlığından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışma, öncelikle, Bayburt, İspir ve Yusufeli'nin tarih öncesi çağlardan Urartu devletinin yıkılışına kadar geçen süre zarfında ve tarihsel süreç içerisinde hangi aşamalardan geçtiğini amaçlamıştır. Ayrıca çalışmanın sonunda yer alan ve Çoruh Nehri'nin yukarı ve orta havzasında gerçekleştirilen tarihi ve arkeolojik araştırmalar sonucunda bölgenin Eskiçağ tarihindeki eksikliklerin giderilmesi hedeflenmiştir.

Özellikle nehrin orta havzasında yapılması planlanan barajların tamamlanması ile Yusufeli ilçe merkezi ve çevresi ile İspir'in kuzeydoğusunda kalan alan tamamen sular altında kalacaktır. İşte bu sebepten dolayı bölgede kaybolacak olan tarihi veriler bu çalışma sayesinde literatüre kazandırılacak ve geleceğe aktarılacaktır.

Bilindiği gibi nehirler veya genel tanımı ile suyolları ağı insan hayatı üzerinde önemli rol oynar. Günümüzde olduğu gibi geçmişteki yerleşim merkezleri, tarım alanları ve nüfus potansiyeli de akarsular ve dolayısı ile onların meydana getirdiği geçitler, yollar çerçevesinde yoğunlaşmıştır. Bu bakımdan araştırma sahamızı oluşturan, Çoruh Nehri ve kollarının tarih açısından büyük bir önem taşıması, onlarla ilgili bilgilere antik kayıtlarda dahi rastlanması bölgenin önemini daha net ortaya koymaktadır.

Araştırma sahasını da sınırları içerisinde bulunduran kuzeydoğu Anadolu bölgesi coğrafi konumu itibariyle, güneyde Doğu Anadolu, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya, güney-batıda Orta Anadolu bozkırları ve kuzeyde Karadeniz arasında kalan bir orta bölgedir. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeridir.

Kuzeydoğu Anadolu yüksek yaylası tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı, çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralara çekmiştir.

Yukarı ve Orta Çoruh Havzası'nın tarih öncesi çağları ile ilgili ilk çalışmalar Kökten tarafından yapılmıştır. Kökten'in Anadolu'nun bütününe yaydığı çalışmaları kendisinden sonraki çalışmalara örnek teşkil etmiş, bu sayede sadece kuzeydoğu Anadolu'nun değil aynı zaman da orta, kuzey ve güney Anadolu'nun tarih öncesi çağlarının göreceli bir kronolojisi çıkarılabilmektedir.

Coğrafi yapısı dolayısıyla doğal geçitler dışında, çevresindeki bölgelere kapalı olan Çoruh Havzası'nın yakın çevresinde, Erzurum'da Paleolitik çağ aletlerine, Kars'ta ise Paleolitik döneme tarihlenen çok sayıda yerleşmeye ve yine bu döneme ait buluntulara rastlanılmıştır.

Çoruh Havzası'nda, özellikle Paleolitik Çağ araştırmaları neredeyse hiç yapılmamıştır. Buda bölge için büyük bir eksikliğe ve bunun yanı sıra bölgenin tarihi ve arkeolojisi hakkındaki değerlendirmelerin bilinçsiz ve yanlış şekilde yapılmasına neden olmuştur. Havzanın, az öncede değinildiği gibi, insan yerleşimine son derece elverişli olması ve özellikle Kalkolitik çağın sonu ve Tunç çağının başlarından itibaren yoğun yerleşme görmesi, Paleolitik çağdan itibaren yerleşme görme olasılığını daha da kuvvetlendirmektedir.

Paleolitik Çağ insanının bıraktığı maddi kültür belgeleri, yani onlardan günümüze kadar gelen kalıntılar arasında genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcıların bulunmasından dolayı bu kültüre Paleolitik (Eski Taş Çağı) ismi verilmiştir. Havzada tarih öncesi çağlardaki en erken buluntulara Bayburt ve çevresinde rastlanmıştır. Havzanın yukarı kısmında, Çoruh Nehri'nin kollarından Gez Deresi vadisindeki bir konaklama yerinde Alt ve Orta Paleolitik çağa ait aletlere rastlanmıştır. Bu aletlerin bir kısmı obsidyenden bir kısmı ise bazalttan yapılmıştır.

Çoruh Nehri'nin yukarı havzasında, Bayburt ve çevresinde, özellikle alt Paleolitik'e tarihlendirilen buluntular sabitken, nehrin orta havzasında yer alan İspir ve Yusufeli'nin tarih öncesi çağları henüz oluşum aşamasındadır. Çoruh Vadisi, tarih öncesi insanın yaşaması için gerekli tüm şartları taşımasına rağmen tarihi ve arkeolojik araştırmaların eksik yâda yetersizliğine bağlı olarak, havzanın bu bölgesinde tarih öncesi dönemlerden Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağa ait ne bir yerleşim yerine nede başka bir takım buluntulara bugüne kadar rastlanmamıştır. Bu bölgede en erken yerleşme Tunç Çağı ile başlar, günümüze kadar da kesintisiz olarak devam eder.

Epipaleolitik de denen Mezolitik çağda, insanlar araç yapımında faydalandıkları taş aletleri daha kullanışlı hale getirmişlerdir. Besin üretimine

geçmekle beraber avcılık ve toplayıcılık yine yoğun geçim kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Havzada bu dönemle ilgili verilerine yine Bayburt'ta, kısmen kayalık bir alanda yer alan Killiğin Mağarasında rastlanmaktadır. Mağaranın ağız kısmında az miktarda bazalttan yapılmış mikrolitler bulunmakla birlikte, mağara dışında alet niteliği taşımayan bazı parçalarda elde edilmiştir.

İnsanlığın Mezolitik Çağ'dan sonra yaşadığı bir başka evre Neolitik Çağdır. İnsanlık tarihinin en önemli aşamalarından biri olan bu çağ kuzeydoğu Anadolu için hala belirsizdir. Bu döneme ait yerleşmeler ağırlıklı olarak orta ve güneydoğu Anadolu'da karşımıza çıkmaktadır.

Havzanın bütününde yerleşim, geçici de olsa, Mezolitik çağın sonundan Neolitik çağın sonuna kadar bilinmeyen bir takım nedenlerden dolayı kesintiye uğrar. Bunun nedeni, belki de, bölgede Neolitik çağa ait yerleşme olmamasından değil, yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmaların eksik ve yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu da bölgenin tarih öncesi çağları için cevaplandırılması gereken sorular arasındadır.

Kalkolitik çağda, uygarlık ve yaşam biçiminde Neolitik çağa göre köklü değişiklikler olmamış ise de, tarım ilerlemiş, aletler daha da gelişmiştir. Bu çağın en belirgin özelliği insanoğlunun madeni keşfi ile beraber taş aletlerin yerini bakırın almasıdır. Başlangıçta maden ziynet eşyası ve iğne gibi eserlerin yapımında kullanılacak kadar nadirdi. Daha sonraları, madenin artmasına bağlı olarak, silahlar da madenden yapılmaya başladı. Ancak eski devrin cilalı taş baltaları, obsidyen aletleri, kemik ve pişmiş topraktan yapılan araç-gereçler de az da olsa varlığını ve kullanımını sürdürmüştür.

Araştırma sahasında, havzanın yukarı kısmında yer alan Bayburt'un, Geç Kalkolitik Çağa ait verileri kısmen çözülmüş olmakla beraber, havzanın orta kısmında bulunan İspir ve Yusufeli bölgesinin Kalkolitik Çağı halen çözüm bekleyen sorunlarla doludur. Bu çağın sonlarından itibaren araştırma sahasına yakınlığı ile bilinen Erzurum ve çevresinden, neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan bir kültürle karşılaşırız.

Bölgesel farklılıklar gösterdiğini daha öncede belirttiğimiz Anadolu Kalkolitliğinde, Erzurum ve çevresi büyük önem taşımaktadır. Bu bölge, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca devam eden, daha çok keramiği ile dikkat çeken Karaz Kültürünün en eski elemanlarını bünyesinde bulundurmuş olması, havzanın bu döneminin aydınlatılmasında önemli rol oynamıştır.

Kazılarda Kalkolitik Çağın elle yapılmış, siyah renkli keramiklerine rastlanmıştır. Bu bölgenin Anadolu prehistoryasındaki önemi ise tek renkli keramiklerin kabartma, şekil ve teknik olarak Anadolu dışındaki birçok yer ile karşılaştırılmasından ileri gelmektedir.

Erzurum ve çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkan bulguların değerlendirilmesi kuzeydoğu Anadolu'nun arkeolojisi içinde önemli sonuçlar vermiştir. Araştırma sahasının Bayburt'u kapsayan kısmının Geç Kalkolitik Çağa ait verileri bu sayede saptanabilmiştir.

Bayburt'un Demirözü ilçesi sınırlarında yer alan Gundulak Tepede bu döneme ait buluntulara rastlanmıştır. Buradan elde edilen keramikler Geç Kalkolitik Çağa ait olmakla birlikte, M.Ö. 5. bin yılın ortalarından M.Ö. 4. bin yılın sonlarına kadar olan döneme tarihlendirilmiştir. Höyükten toplanan obsidyen aletler de dönemin özelliklerini yansıması bakımından önemlidir. Analizleri yapılan obsidyenlerden bir kısmı ise Geç Neolitik/Erken Kalkolitik tarihlenmesini vermiştir. Bunların arasında düzeltilmiş ok uçları, yuvarlak kazıyıcılar, rötuşlanmış burun kazıyıcılar ve çeşitli dilgiler vardır.

Anadolu'da Kalkolitik çağ kültürünü Tunç Çağı takip eder. Kendi içerisinde üç evreye ayırdığımız Tunç Çağının, İlk Tunç döneminin sonlarına doğru Tunç eşyalar çoğalmaya başlamıştır. Bakır eşyalara, yeniden eritilerek kullanıldığı için çok sık rastlanılmaz. Bu bakımdan İlk Tunç Çağı'nın ilk iki evresinde madencilik önem kazanmıştır. Bu evrede, dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde ve ticaretin sonucu olarak bölgeler arası iletişim artmıştır. Maden üretimi yeni bir iş kolu getirmiş bunun yanında taş yontuculuğu da tamamen önemini yitirmemiştir. Deniz ticaretinin artması koylarda yeni yerleşmelerin kurulmasına, köylerin kasabaya dönüşmesine neden olmuştur. Ayrıca, köyden kente dönüşen toplumlarda nüfusun bir bölümü tarım dışı etkinliklerde yaşamını sürdürmeye başlamıştı. Sadece deniz kenarları değil bunun yanında kervan yolları ve dağlar arasındaki doğal geçitleri tutan yerleşmeler de önem kazanmıştır. Yerleşme birimleri örgütlenmiş, kasabaları yönetecek idari sınıf da ortaya çıkmıştır. Bu yönetici sınıf büyük olasılıkla hem askeri hem de dini (rahip) sınıfı etkisi altında bulunduyordu.

Tunç Çağına damgasını vuran, bölgesel farklılıklar gösteren ve çeşitli isimlerle nitelenen ve bizim Karaz Kültürü dediğimiz, coğrafi tanımla Karaz etnik tanımla Hurri Kültürü, bölgede M.Ö 3250–2000/1750 yılları arasında devam etmiştir. Bu kültürün orijini Doğu Anadolu'dur. Yine bu kültür M.Ö. 4. bin yılları sonunda merkezi Asya'dan Ön Asya'ya doğru devam eden göçlerle yakından ilgilidir. Kültürün başta gelen özelliklerinden biri de geniş bir alana yayılması ve bulunduğu yerde tek hâkim unsur olmasıdır. Bu özelliğe bağlı olarak Transkafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elâzığ Bölgesinden Kuzey Batı İran'a kadar yayılmıştır.

Havzanın yukarı kısmında, Bayburt ve çevresinde, bu çağa ait veriler sabitken havzanın orta kısmında, Yusufeli ve çevresinde, tesadüfen ortaya çıkan birtakım buluntulara göre, bu bölgede Tunç Çağının varlığına şimdilik şüphe ile yaklaşılması gerekmektedir.

Tunç Çağını havzanın yukarı kısmında en iyi şekilde temsil eden yerleşme Bayburt'a 33 km. ve Demirözü ilçesine 5 km. uzaklıktaki Büyüktepe Höyüktür. Höyükte Erzurum müzesi adına, Sagona'nın bilimsel başkanlığında üç sezon kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar, Büyüktepe'nin M.Ö. III. binyılın başlarından, sırasıyla M.Ö. II bin, Demir Çağı ve Roma döneminden Geç Helenistik'e kadar yerleşme gördüğünü saptamıştır. Yine bu

bölgedeki diğer yerleşmeler, Bayburt'un Demirözü ilçesine 22 km. uzaklıktaki Çimentepe Höyük ve Demirözü ilçesine 7 km. uzaklıktaki Bayrampaşa köyü yakınlarındaki Karaçayır yerleşim alanıdır. Karaçayır da, M.Ö. III. binyıl Erken Trans Kafkasya kültürünün örneklerine ve ilk Tunç çağına tarihlendirilen keramiklere rastlanmıştır. Çimentepe'de de benzer malzeme ile karşılaşmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesinin neredeyse tümünü etkileyen Karaz Kültürünün ilk örneklerine Erzurum sınırları içerisinde yapılan Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyük kazılarında rastlanmıştır. Ayrıca, Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır illerinde Ceylan başkanlığında sürdürülen sistemli araştırmaların sonucunda bu kültüre ait yerleşmelerin sayısı hızla artmıştır. Bölgede gerçekleştirilen kazılar, kuzeydoğu Anadolu'nun Geç Kalkolitik Çağdan itibaren iskân gördüğünü kanıtladığı gibi özellikle, havzanın orta kısmında yer alan Bayburt'ta Karaz kültürüne ait örneklerin tespitine de fayda sağlamıştır. Her ne kadar kazı alanları Erzurum ve çevresinde yapılmışsa da geniş bir yayılım alanı bulan bu kültürün etki alanı içerisinde Çoruh Havzası'nın yukarı kısmının da olduğu şüphesizdir.

Havzanın orta kısmında, Yusufeli ilçesi Demirköy (Nizgivan) köyünde yol yapımı esnasında bakır baltalar bulunmuştur. Yine, araştırma sahasının dışında kalmasına rağmen bölgeye yakınlığından dolayı dikkatimizi çeken Artvin ili Arhavi ilçesi Balıklı köyünde Sazazkale ormanında bir mağarada tunçtan yapılmış baltalar bulunmuştur. Söz konusu buluntular havzanın tarih öncesi çağlarını kısmen aydınlatır niteliktedir.

Bölgede yaptığımız araştırmalarda Demirköy'de bulunduğu söylenen bakır baltalara ait herhangi bir veriye rastlayamadık. Ancak Artvin'de bulunan tunç baltaları inceleyen Bittel, bunların Tunç çağına ait olduğunu benzerlerinden yola çıkarak, M.Ö. II. binyıl başlarından kalmış olabileceğini ifade etmektedir.

Bittel'e göre baltaların bulunduğu mağara hakkında bölge halkının pek bilgisi yoktur. Söz konusu aletlerden biri, küçük bir giriş kısmına sahip mağaranın hemen önünde, diğerleri ise mağara içerisinde bulunmuştur. Mağaradan, 2 sap delikli balta, 1 borulu balta, 1 çift balta, 1 delikli çapa ve 1 külçe bulunmuştur. Bunların hemen hemen hepsi aşırı derecede tahrip olmuştur. Hammadesi Tunç olan aletlerde bakır ve kalay karışımına ait ölçümler yapılmadığından bu konuda bir şey söylemek mümkün değildir.

Bu dönemde havzanın yukarı kısmında Karaz kültürü ile ortak özellikler taşıyan yerleşmelerde vardır. Bunlar, Gökçedere (Pulur), Söğütlü (Hindi), Aksaçlı (Haşiye), Tepecik (Siptoros) ve İvceklerin Tepesi adı verilen yerleşmelerdir.

Tarihi devirlerin yazı ile başlaması ve yazının Tarih öncesi ile Tarihi çağlar arasındaki sınırı ortaya koyması, bizi zaman karmaşasından kurtarmıştır. Anadolu M.Ö. II. bin yılbaşlarında yazıyla tanışırken sahamızı

oluşturan kısım M.Ö. II. binin ortalarında tarihi çağlara geçmiştir. Bu bölgeyi tarihi çağlara taşıyanlar Hayaşalılardır.

Hayaşa, ülkesi ve halkı kuzeydoğu Anadolu tarihinde önemli bir yer tutar. Bunun sebeplerinden ilki Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu, bu bölgenin tarihi hakkındaki ilk yazılı verilerin ortaya çıkmasına sebep olmalarıdır. İkincisi ise, Eski Önyasya tarihinin problemleri arasında kabul ediliyorken artık belirli ölçüde çözüme kavuşturulmuş bulunan, Karaz Kültürünün kurucusu ve taşıyıcısı durumundaki Hurrilerin göçlerinden itibaren, bu çevrenin tarihinde ortaya çıktığı varsayılan karanlık dönemin, Hayaşa krallığının siyasi ve kültürel etkinlikleri ile kısmen doldurulabilmiş olmasıdır.

Hititler tarafından Hayaşa olarak isimlendirilen, Hurrilerin devamı ya da kalıntıları olduğuna inandığımız bu savaşçı toplum, Hurrilerin mirasını M.Ö. 13. yüzyıl kuzeydoğu Anadolu'suna taşıyan Asya kökenli bir toplum olarak kabul edilebilirler.

M.Ö. 15. yüzyılın sonlarından itibaren kuzeydoğu Anadolu'da ortaya çıkan Hayaşa krallığı, dönemin üç büyük devletinden biri olarak kabul edilen Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği doğu ve kuzey politikaları sonucu zaman zaman geri çekilmişler, ancak Hitit ülkesinde iç barışın bozulduğu ve taht mücadelelerinin başladığı zamanlarda batı komşuları Kaşkalarla birlikte Hitit topraklarını yağmalamaya çalışmışlardır.

Bu durum Hayaşalıların nüfus potansiyeli ve savaşma kabiliyetleri yanında yerleştikleri toprakların jeomorfolojik yapısı ile yakından alakalıdır. Çünkü çağlar boyunca Hititler en güçlü dönemlerinde bile Fırat Irmağı'nın kaynağına kadar ilerleyememişler ve Hayaşa'yı itaat altına alamamışlardır.

Hitit kayıtlarının ışığında yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca bölgede varlıklarını devam ettirdiklerini bildiğimiz Hayaşalılar, Rize'den Giresun'a kadar uzanan sahil şeridinin iç kesimi ile Erzurum-Erzincan-Bayburt arasında kalan topraklarda egemenliklerini korumuşlardır.

Bir başka deyişle Çoruh-Kelkit vadisinin sınırladığı bölgeyi yurt edinmişler, Hititlerle olan siyasi ilişkilerine bağlı olarak etki alanlarını ve sınırlarını zaman zaman bu bölgelerin dışına doğru genişletmişlerdir.

M.Ö. III. binde doğu ve kuzeydoğu Anadolu'da egemen olan Hurrilerin toplum yapısı ve yaşam tarzının Hayaşa'da da devam ettiğini söylemek mümkündür. Yüzyıllar boyu bu topraklarda varlığını sürdüren Hayaşalılar, her türlü mirası ve kültürel geleneği kendilerinden sonrakilere aktarmışlardır.

M.Ö. II. binin sonlarında Hayaşalıların bölgedeki etkinliklerini kaybetmelerinin ardından, M.Ö. I. binin başlarında havzada yeni oluşumlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu tarihlerde Doğu Anadolu'da dağınık olarak varlıklarını sürdüren beylikler, ortak ve güçlü düşmanları Asur saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme Feodal Beylikler Dönemi, Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi veya Urartu'nun Proto Tarihi gibi isimler verilir.

Hayaşa halkının önemli bir bölümü Uruatri-Nairi Konfederasyonlarını oluşturan beylikler arasında aranabilir. Özellikle, M.Ö. 13. yüzyıldan M.Ö. 9. yüzyıla kadar süregelen dönemde, Zap suyundan Karadeniz'e kadar uzanan alanda birçok feodal beylik yer almıştır.

Konfederasyonların birleşik hareket etme arzularının artması merkezi devlet sisteminin kurulması için ilk aşamayı oluşturmuştur. M.Ö. 9. yüzyılda, konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır. Urartu Devleti Sarduri I. ile kuruluş evresini tamamlamıştır. İşpuini ve oğlu Menua dönemlerinde, Asur Krallığının zayıflamasından ve içişleriyle uğraşmasından istifade ederek genişleme sürecine girmiştir.

Kuzeyde yer alan ve Asur kaynaklarına göre Daiieni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen bu ülke yerli ve yabancı birçok bilim adamı tarafından Erzurum ve çevresi ile Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine lokalize edilmektedir.

Urartu krallarından özellikle İşpuini, Menua ve Argiştı I. döneminde ekonomik zenginliklere ve stratejik bir konuma sahip olan kuzeydeki Diauehi ülkesine, yoğun seferler düzenlenmiştir. Diauehi ülkesine düzenlenen bu seferlerin ana amacı, kuzeyin önemli hammadde yataklarını, tarım ve hayvancılık merkezlerini ele geçirmektir. Urartu kralları aynı zamanda hâkimiyetlerine aldıkları topraklardaki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Bu politikardan anlaşıldığı kadarıyla da bölgeye düzenlenen seferler yağma adına değil bölgede kalıcı olmak adına gerçekleştirmiştir. Bölgede askeri amaçlı inşa edilen kaleler bunu doğrulamaktadır.

Kuzey seferlerinin bir kısmının kuzeydoğuya bir kısmının ise kuzeybatıya yapıldığı, yazıtlardan başka arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir.

Urartu Devleti'nin Çoruh Nehri'nin kaynaklarına kadar ulaştığını gösteren bu yapılanmalar ise Bayburt il merkezinde Çoruh Nehri'nin kenarındaki Bayburt Kalesi, kalenin hemen kuzeydoğusunda yer alan kaya basamaklı su tüneli ve Bayburt ili Aydıntepe ilçesi yakınlarındaki bir başka kalenin varlığıdır.

Sarduri II.'den sonra Urartu Devleti, Asur Devletinin tekrar eski günlerine dönmesine bağlı olarak güç kaybına uğramış ve toprak kaybetmeye başlamıştır. Krallık önce, kuzeyden gelen göçebe kavimlerin baskıları sonucu zayıflamış ardından, Med ve Lidya ülkeleri arasında M.Ö. 585'te gerçekleşen Kızılırmak barışı öncesinde bölgeye hareket eden Med ordularının saldırıları neticesinde tarih sahnesinden çekilmişlerdir. İlerleyen yıllarda ise bu zamana kadar krallık hakkında ayrıntılı bilgi veren Asur kayıtlarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz.

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir. Bu kayıtlarda İskitlerin, Urartu topraklarına kadar ilerledikleri ifade edilmektedir.

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar siyasal ve ulusal varlıklarını korumuş olan Urartular, M.Ö. 5. yüzyılda Önasya ve Anadolu tarihinde hiçbir rol oynamamışlardır.

M.Ö. 584 civarında Urartu krallığının tarih sahnesinden çekilmesi ile Diauehi'de eski şekline dönmüş olmalıdır. Çünkü M.Ö. 401–400 tarihlerinde kuzeydoğu Anadolu'dan geçen Ksenophon, bu çevrede ne Urartu ne de Diauehi gibi bir krallık ya da merkezi birliğe işaret etmemektedir.

Sonuç olarak, bölge tarih öncesi çağlarda özellikle Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını sürdüren Karaz Kültüründen büyük ölçüde etkilenmiştir. Tarihi çağlarda ise bölgeye sırası ile Hayaşa, Diauehi ve Urartu gibi krallıklar hâkim olmuşlardır. Ayrıca havzada gerçekleştirdiğimiz tarihi ve arkeolojik araştırmalar sonunda bölgenin yoğun iskân gördüğü tespit edilmiştir. Söz konusu tarihi ve arkeolojik araştırmalar, havzada yapımı süren barajların tamamlanması ile su altında kalacak verilerin aydınlatılmasında önemli rol oynayacaktır.

KAYNAKLAR

- Adontz, N. (1946), *Histoire d'Armenie*, Paris.
- Aktüre, S. (1997), *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul.
- Akurgal E. (1995), *Anadolu Uygarlıkları*, İzmir.
- Akurgal E. (1999), *Anadolu'nun Kültür Tarihi*, Ankara.
- Akurgal E. (2001), *The Hattian and Hittite Civilizations*, Ankara.
- Albayrak İ. (2000), "Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetname/Ein neues altassyrisches Testament aus Kültepe", *Archivum Anatolicum 4*, Ankara.
- Alkım, U.B. (1960), "1959 İslahiye Bölgesi Araştırmaları: Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Sondajı", *TAD 10/1*, Ankara.
- Alkım U.B. (1961), "1960 Yılı Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı" *TAD:11/1* Ankara.
- Alkım U.B. (1962), "Tilmen Höyük Çalışmaları (1958-1960)", *Bulleten 26/103*.
- Alkım U.B. (1963), "Haberler-Kazılar: Tilmen Höyük Kazısı" *Bulleten XXVII*.
- Alkım. U.B. (1963), "Summary of Archaeological Research: Tilmen Höyük Kazısı", *Bulleten XIII*.
- Alkım U.B. (1964), "Dördüncü Dönem Tilmen Höyük Kazısı 1962", *TAD 12/1*, Ankara.
- Alkım U.B. (1964), "Haberler-Kazılar: İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı", *Bulleten XXVIII*.
- Alkım U.B. (1964), "Recent Archaeological Research in Turkey: Tilmen Höyük", *AS 14*.
- Alkım U.B. (1965), "İslâhiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı 1963" *TAD 13/1*.
- Alkım U.B. (1967), "Explorations and Excavations in Turkey, 1964", *Anatolica 1*.
- Alkım U.B. (1967), "İslahiye Bölgesi Araştırmaları: Tilmen ve Gedikli Höyük Kazıları 1964", *TAD,14/1-2*, Ankara.
- Alkım U.B. (1968), "Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966", *Anatolica*.
- Alkım U.B. (1970), "İslahiye Bölgesi Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı", *Bulleten 34*.
- Alkım U.B. (1970), "İslahiye Bölgesi Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı (1969)", *TAD 18/2*, Ankara.
- Alkım U.B. (1970), "Recent Archaeological Research in Turkey: Work in the İslahiye Region and the Excavation at Tilmen Höyük", *AS 20*.
- Alkım U.B. (1970), "Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968", *Anatolica 3*.

- Alkım U.B. (1971), “İslâhiye Bölgesi Çalışmaları: Tilmen ve Kırışkal Höyük Kazıları”, *Belleten XXXV*.
- Alkım U.B. (1972), “Tilmen ve Kırışkal Höyük Kazıları (1971)”, *TAD 19/2*, Ankara.
- Alkım U.B. (1973), “Tilmen Höyük and the Samsun Region”, *AS 23*.
- Alkım U.B. (1973), “Explorations and Excavations in Turkey, 1969”, *Anatolica 4*.
- Alkım U.B. (1974), “Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları (1971)”, *TAD 20/2*, Ankara.
- Alkım U.B. (1974), “Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1972)”, *TAD 21/2*, Ankara.
- Alkım U.B. (1975), “İkiztepe Kazısının 1974 Dönemi Çalışmaları”, *Belleten 39*.
- Alkım U.B. (1976), “1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem İkiztepe Kazısı”, *Belleten 40*.
- Alkım U.B. (1977), “1976 Yılı İkiztepe Kazısı”, *Belleten 41*.
- Alkım U.B. (1978), “Tilmen Höyük and the Samsun Region”, *AS 23*.
- Alkım U.B. (1979), “İkiztepe Kazısı: İlk Sonuçlar”, *TTKong. 8*.
- Alkım U.B. (1979), “İkiztepe Kazısı 1978 Çalışmaları”, *Belleten 43*.
- Alkım U.B. (1980), “İkiztepe Kazısı 1979 Çalışmaları”, *Belleten 44*.
- Alkım U.B. (1981), “İkiztepe Kazısı 1980 Çalışmaları”, *Belleten 454*.
- Alp S. (1947), “Hitit Kanunları Hakkında”, *DTCFD V/5*.
- Alp S. (1956), “Die Lage von Şamuha”, *Anatolia 1*, Ankara.
- Alp S. (1997), Hitit’lerin Mektuplaşmaları, İstanbul.
- Alp S. (2000), Hitit Çağında Anadolu, Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar, İstanbul.
- Alp S. (2003), Hitit Güneşi, Ankara.
- Amiran R. (1952), “Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA” *Israel Exploration Journal 2*.
- Amiran R. (1965), “Yanıktepe, Shengavit, and The Khirbet Kerak Ware” *AS XV*.
- Angel J.L. (1976), “Early Bronze Karataş People and their Cemeteries”, *AJA 80*.
- Grayson A.K. Assyrian Royal Incriptions I: From the Beginning to Ashur resha-inshi.
Assyrian Royal Incriptions II: From Tiglathpaleser I to Ashur-nasir-apli II., Wiesbaden
- Arık R.O. (1933), “Anadolu Arkeolojya Tarihinde Alışır Hafriyatı” *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi I*.
- Arınç K. (2004), Türkiye’nin Coğrafi Bölgeleri, (Kıyı Bölgeleri) I. Cilt Erzurum.

- Arsebük G. (1974), Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Arsebük G. (1974), "Tülintepe Kalkolitiğinden Mikrolit Özellikler Gösteren Bir Buluntu Topluluğu", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*.
- Arsebük G. (1979), "Altınova'da (Elâzığ), Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler" *TTKong 8*.
- Arsebük G. (1986), "Altınova'da (Elâzığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", *TTKong 9*, Ankara.
- Arsebük G. (1995), İnsan ve Evrim, İstanbul.
- Arsebük G. – Korfmann M. (1976), "Tülintepe Kazılarında Sapan Taneleri Toplu Buluntusu, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara.
- Arsebük G. – Howell F.C. – Özbaşaran M. (1990), "Yarımburgaz Mağarası 1988", *KST XII*.
- Arsebük G. - Howell F.C. – Özbaşaran M. (1991), "Yarımburgaz 1989" *KST XII/1*.
- Arsebük G. - Howell F.C. – Özbaşaran M. (1992), "Yarımburgaz 1990" *KST XIII/1*.
- Arsebük G. – Özbaşaran M. (1994), "Yarımburgaz Mağaraları Pleistosen'den Bir Kesit", *TTKong*. 11.
- Arsebük G. – Özbaşaran M. (2001), "Cave of Yarımburgaz", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000*, İstanbul.
- Artuk İ. (1975), "Bayburt Kalesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi 5*, İstanbul.
- Atalay İ. (1992), Türkiye Coğrafyası, İzmir.
- Atalay İ. – Yılmaz Ö. – Tetik M. (1985), Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri, Ormancılık Araştırmaları Enstitüsü Yayınları Teknik Bülten Seri No: 141, Ankara.
- Aydın N. (1991), "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Bulleten LV /213*.
- Aytekin O. (1999), Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler, Ankara.
- Aytekin O. (1999), "Artvin-Yusufeli'nde Prehistorik Bir Mağara ve Runik Yazıtı", *Tarih ve Medeniyet Sayı 61, Nisan 1999*.
- Aytekin O. (2005) "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2003", *AST 22/1*.
- Azarpay G. (1968), Urartian Art and Artifacts, A Chronological Study, Berkeley and Los Angeles.
- Bakır G. (1983), G. "Urla/Klazomenai Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları Raporu", *KST IV*.

- Bakır G. – Anlağan Ç. (1981), “1979 Yılı Klazomenai Kazısı”, *KST II*.
- Balkan K. (1960), “Patnos Yakınındaki Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, *Anatolia V*.
- Balkan K. (1964), “Patnos’da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”, *Ata. Konf. I*.
- Ballance S. (1960), “The Byzantine Churches Trebizond”, *AS X*.
- Barnett R.D. (1973), “Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age”, *CAH II /2*.
- Barnett R.D. (1982), “Urartu”, *CAH III /2*, 314-371.
- Barnett R.D. (1952), “Russian Excavations in Armenia”, *IRAQ 14*.
- Baydur N. (1970), Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul.
- Baykara T. (2000), Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı, Ankara.
- Bayram S. (1997), “New and Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts”, *Archivum Anatolicum 3*, Ankara.
- Bayram S. (2000), “ina nadıtım ša narua’im”, *Archivum Anatolicum 4*, Ankara.
- Bayram S. – Çeçen S. (1995), “6 Neue Urkunden über Heirat und Scheidung aus Kanis”, *Archivum Anatolicum 1*, Ankara.
- Belli O. (1977), Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Belli O. (1982), “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*.
- Belli O. (1982), “Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi”, *AnAr VIII*.
- Belli O. (1983), “Urartu Kralı İşpuini’ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler”, *AnAr IX*.
- Belli O. (1991), “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period. Silver, Copper and Iron”, *Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Ed. B. Merhav, Jerusalem.
- Belli O. (1992), “Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı-Die Ausgrabungen der Urartaischer Festung Anzaf bei Van”, *Arkeoloji ve Sanat 54-55*.
- Belli O. (1993), “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)”, *Arkeoloji ve Sanat 58*, (özel sayı).
- Belli O. (1998), “1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST 19/1*, Ankara.
- Belli O. (1999), “1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST 20/1*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2000), “1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *KST 21/1*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2001), “1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları”, *KST 22/1*, Ankara.

- Belli O. – Ceylan A. (2002), “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *KST 23/2*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2003), “2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST 24/2*, Ankara.
- Belli O. – Ceylan A. (2002), “2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST 25/2*, Ankara.
- Belli O. – Dinçol A.M. (1982), “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları”, *AnAr VIII*.
- Belli O. – Kayaoğlu İ.G. (1995), “Bayburt'ta Pirinç ve Bakır Atölyeleri”, *Tarih ve Medeniyet Sayı 12, Şubat 1995*.
- Beygu A. Ş. (1936), *Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri, İstanbul*.
- Bilgi Ö. (1985), “İkiztepe Kazılarının 1983 Dönemi Sonuçları” *KST VI*.
- Bilgi Ö. (1986), “İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları” *KST VII*.
- Bilgi Ö. (1987), “İkiztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları” *KST VIII*.
- Bilgi Ö. (1988), “İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları” *KST IX*.
- Bilgi Ö. (1989), “İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları” *KST X/I*.
- Bilgi Ö. (1990), “Samsun-İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları”, *KST XI/I*.
- Bilgi Ö. (1991), “İkiztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” *KST XII/I*.
- Bilgi Ö. (1993), “İkiztepe Kazılarının 1991 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” *KST XIV/I*.
- Bilgi Ö. (1994), “İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları” *KST XVI/I*.
- Bilgi Ö. (1994), “İkiztepe Kazılarının 1990 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” *KST XVI/I*.
- Bilgi Ö. (1995), “İkiztepe Kazılarının 1993 Dönemi Sonuçları” *KST XVI/I*.
- Bilgi Ö. (1996), “İkiztepe Kazılarının 1994 Dönemi Sonuçları” *KST XVII/I*.
- Bilgi Ö. (1997), “İkiztepe Kazılarının 1995 Dönemi Sonuçları” *KST XVIII/I*.
- Bilgi Ö. (1998), “İkiztepe Kazılarının 1996 Dönemi Sonuçları” *KST XIX/I*.
- Bilgi Ö. (1999), “İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları” *KST XXI/I*.
- Bilgi Ö. (2000), “İkiztepe Kazılarının 1998 Dönemi Sonuçları” *KST XXI/I*.
- Bilgi Ö. (2001), “İkiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları” *KST XXII/I*.
- Bilgiç E. (1959), “Birkaç Yeni Urartu Kitabesi”, *TAD IX /1*, Ankara.
- Bilgiç E. – Öğün B. (1964), “1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında”, *TAD XIII /2*.
- Bilgiç E. – Öğün B. (1965), “Adilcevaz'da İkinci Mevsim Kazıları ”, *TAD XIV /1-2*.
- Bilgiç E. – Öğün B. (1967), “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1967”, *TAD XVI /1*.
- Bilgiç E. – Öğün B. (1974), “Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972”, *TAD XXI /1*.
- Bilgiç et al (1990), E. Bilgiç-H. Sever-C. Günbattı-S. Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner Kültepe-Tafeln)*, Ankara.

- Bilgiç E. – Bayram S. (1995), Ankara Kültepe Tabletleri II, Ankara.
- Bilgin M. (2000), Doğu Karadeniz, Tarih Kültür İnsan, Trabzon.
- Bingöl A. (2002), “Karayazı’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2, Sayı 28-29*, Erzurum.
- Bingöl A. (2003), En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Birmingham J.M. (1961), "The Overland Route Accross Anatolia in the Eight and Seventh Centuries, B.C." *AS XI*.
- Bittel K. (1933), “Artvin’de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnoğrafya Dergisi I*, İstanbul.
- Bittel K. (1943), “Prehistorik Devirde Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri”, *TTKong. 2.*, İstanbul.
- Bittel K. (1945), Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, Çev. H. Çambel, İstanbul.
- Bittel K. (1970), Hattusha, The Capital of the Hittites, New York.
- Blegen C.M. (1943), “Turova Hafriyatı”, *TTKong. 2*.
- Boessneck J. – Driesch A. von den (1976), “Tülintepe 1971-1972 Kazıları Hayvan Kemikleri”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara.
- Boessneck J. – Driesch A. von den (1976), “Norşun Tepe ve Diğer Höyüklerde Ele Geçen Kemik Buluntularına Göre Altınova’nın Tarih Öncesi Yabancı Hayvanları”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara.
- Bossert H. Th. (1944), Ein Hethitisches Königssiegel, Berlin.
- Bostancı E.Y. (1952), “Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları. Yeni Paleolitik Buluntular”, *DTCFD 10/2*.
- Bostancı E.Y. (1962), “Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü”, *Bulleten 26/102*.
- Bostancı E.Y. (1962), “Beldibi ve Mağaracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, *TAD 16/1*.
- Boysal Y. (1961), “Anzavurtepe’de Definecilerin Ortaya Çıkarttığı Urartu Eserleri”, *Bulleten XXV*.
- Bryer A. – Winfield D. (1985), The Byzantine Monument and Topography of the Pontos I, Washington.
- Burney C.A. (1956), “Northhern Anatolia Before Classical Times” *AS 6*.
- Burney C.A. (1957), “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, *AS VII*.
- Burney C.A. (1958), "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, *AS VIII*.
- Burney C.A. (1960), “Measured Plans of Urartian Fortresses”, *AS X*.
- Burney C.A. (1966), “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere”, *AS XVI*.

- Burney C.A. (1977), *From Village to Empire: An Introduction to Near Eastern Archaeology*, London.
- Burney C.A. (2005), "Urartu and the East and North", *Anatolian Iron Ages 5*.
- Burney C.A.- Lawson G.R.J. (1960), "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS X*.
- Burney C.A.- Lang D.M. (1971), *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*, London.
- Cavaignac E. (1930), "Marija" *Revue Hittite et Asianique I*.
- Cavaignac E. (1931), *Les Annales de Suppiluliuma*, Strasbourg.
- Ceylan A. (1991), M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Ceylan A. (1994), Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Ceylan A. (1994), "Arnuvanda-Asmunigal Dua Metni ve Tarih Açısından Değerlendirilmesi" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 23*, Erzurum.
- Ceylan A. (2000), "1998 Yılı Erzincan YüzeY Araştırmaları", *AST 17/ II*.
- Ceylan A. (2000), "Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 26*, Erzurum.
- Ceylan A. (2001), Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum.
- Ceylan A. (2001), "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum YüzeY Araştırmaları", *AST 18/ II*.
- Ceylan A. (2002), "2000 yılı Erzincan ve Erzurum İlleri YüzeY Araştırmaları", *AST 19/ II*.
- Ceylan A. (2005), "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", *Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, London.
- Childe G. (1936), "The Axes From Maikop and Caucasian Metallurgy" *Annals of Archaeology and Anthropology XXIII*.
- Childe G. (1974), *Tarihte Neler Oldu*, Çev. A. Şenel-M. Tunçay, Ankara.
- Contenau G. (1934), *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris.
- Cornelius F. (1958), "Zur Hethitischen Geographie: Die Nachbarn des Hethiterreiches" *Revue Hittite et Asianique XVI*.
- Cornelius F. (1964), "Zur Hethitischen Landeskunde", *Bi Or XXI /1-2*.
- Cornelius F. (1967), "Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie", *Anatolica I*.
- Cornelius F. (1973), *Geschichte der Hethiter*, Dramstadt.
- Çambel H. (1971), "Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV*.
- Çapar Ö. (1979), "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *DTCFD 29/1-4*.

- Çapar Ö. (1987), “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimler”, *DTCFD* 31/1-2.
- Çapar Ö. (1990), “Homeros Destanları Işığında Anadolu Hellas Ölü Gömme Adetleri”, *DTCFD* 33.
- Çeçen S. (1998), “Yerli Kralların Mabedleri Ziyateri ve Çıkan Sonuçlar”, *III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara.
- Çetin K. (1998), *Erzurum’un XIX Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi)*, Erzurum.
- Çevik N. (1991), *Urartu Kaya Gömütleri Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi)*, Erzurum.
- Çevik N. (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara.
- Çiğdem S. (1996), *Eski Anadolu İnsanının Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi)*, Erzurum.
- Çilingiroğlu A. (1977), “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *An Ar* IV-V, 1977.
- Çilingiroğlu A. (1982), “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi. Umudum Tepe (Kalortepe)”, *AnAr VIII*.
- Çilingiroğlu A. (1983), “Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler”, *Arkeoloji-Sanat Dergisi II*, İzmir.
- Çilingiroğlu A. (1984), *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Bornova-İzmir*.
- Çilingiroğlu A. (1991), “Van- Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları”, *KST 12 /1*.
- Çilingiroğlu A. (1993), “Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991”, *KST 14 /1*.
- Çilingiroğlu A. (1994), *Urartu Tarihi*, İzmir.
- Çilingiroğlu A. (1996), “Van Ayanis Kalesi Kazıları 1993-1994”, *KST 17 /1*.
- Delaporte L. (1936), *Les Hittites*, Paris.
- Demircioğlu H. (1993), *Roma Tarihi, Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar*, Cilt I, Ankara.
- Diakonoff I.M.- Kaskai S.M. (1981), *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Diamant S. – Rutter J. (1969), “Horned Objects in Anatolia and the Near East and Possible Connections with the Minoan Horns of Consecration”, *AS XIX*.
- Diñçol A.M. (1976), “Die Neuen Urartaeischen Inschriften aus Körzüt”, *İstanbul Mitteilungen XXVI*.
- Diñçol A.M. (1982), “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*.
- Diñçol A.M. (1989), “Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları”, *AnAr XI*.

- Dinçol A.M. – Dinçol B. (1992), “Die Urartaäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara.
- Dinçol A.M. - Kavaklı E. (1978), Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1, İstanbul.
- Dinçol A.M. – Yakar J. (1974), “Nerik” Şehrinin Yeri Hakkında”, *Belleten XXXVIII /152*.
- Doğanay H. (1983), Erzurum’un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum
- Doğanay H. (1994), Türkiye Beşerî Coğrafyası, Ankara.
- Doğanay H. (1997), Türkiye Beşerî Coğrafyası, İstanbul.
- Durmuş İ. (1993), İskitler (Sakalar), Ankara.
- Durmuş İ. (1997), “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten LXI /231*.
- Duru R. (1980), “Recent Archaeological Research in Turkey: Kuruçay, 1979”, *AS 30*.
- Duru R. (1981), “Kuruçay Höyüğü Çalışma Raporu 1979”, *KST II*.
- Duru R. (1981), “Kuruçay Höyüğü Kazıları 1980”, *KST III*.
- Duru R. (1981), “Recent Archaeological Research in Turkey: Kuruçay, 1980”, *AS 31*.
- Duru R. (1983), “Kuruçay Höyüğü Kazıları 1981”, *KST IV*.
- Duru R. (1984), “Kuruçay Höyüğü 1982”, *KST V*.
- Duru R. (1985), “Kuruçay Höyüğü -1983”, *KST VI*.
- Duru R. (1986), “Kuruçay Höyüğü Kazıları-1984”, *KST VII*.
- Duru R. (1986), “Kuruçay Höyüğü Kazıları ve Anadolu Tarihöncesine Katkıları”, *TTKong 9*, Ankara.
- Duru R. (1987), “Kuruçay Höyüğü Kazıları 1985”, *KST VIII*.
- Duru R. (1987), “Kuruçay Höyüğü Kazıları 1985 Çalışma Raporu”, *Belleten 51*.
- Duru R. (1988), “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1986”, *KST IX*.
- Duru R. (1988), “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1986-1987 Çalışmaları Raporu”, *Belleten 52*.
- Duru R. (1989), “Kuruçay Höyüğü Kazıları-1987”, *KST X*.
- Duru R. (1990), “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988 Çalışma Raporu”, *KST XI/1*.
- Duru R. (1991), “Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988 Çalışma Raporu”, *Höyük 1*.
- Duru R. (1994), Kuruçay Höyük-I, 1978-1988 Kazıları Sonuçları., Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, Ankara.
- Duru R. (1996), Kuruçay Höyük-II, 1978-1988 Kazıları Sonuçları., Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ Yerleşmeleri, Ankara.
- Duru R. (1996), “Göller Bölgesinde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, İstanbul, 48-59.

- Dyson R.H. (1968), “The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau”, *CAH II*.
- Easton D.F. (1976), “Towards a Chronology for the Anatolian Early Bronze Age”, *AS XXVI*.
- Easton D.F. (1988), “The Vale of Kola: A First Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey” *Dumbarton Oaks Papers 42*.
- Edwards R.W. (1986), “The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey” *Dumbarton Oaks Papers 40*.
- Emre K. (1969), “Altıntepe ve Urartu Seramiği”, *Belleten 131*.
- Emre K. (1969), “1988 Yılı Kültepe Kazıları ile İlgili Çalışma Raporu”, *Höyük, Ankara*.
- Erguvanlı K. (1946), “Gaziantep-Narlı Arasında Bulunan Paleolitik Aletler Hakkında Bir Not”, *Belleten X/39*.
- Eriñ S. (1953), *Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul*.
- Erkanal H. (1996), “Eski Tunç Çağı’nda Batı Anadolu Sahil Kesiminde Kentleşme”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme, İstanbul*.
- Erkanal H. (1998), “1996 Liman Tepe Kazıları”, *KST XIX/I*.
- Erkanal H. (1999), “1997 Liman Tepe Kazıları”, *KST XX/I*.
- Erkanal H. (2000), “1998 Limantepe Kazıları”, *KST XXI/I*.
- Erkanal H. (2001), “1999 Limantepe Kazıları”, *KST XXII/I*.
- Erkanal H. – Hüryılmaz N. (1994), “1992 Liman Tepe Kazıları”, *KST XV/I*.
- Erkanal H.- Günel S. (1995), “1993 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVI/I*.
- Erkanal H.- Günel S. (1996), “1994 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVII/I*.
- Erkanal H.- Günel S. (1997), “1995 Liman Tepe Kazıları”, *KST XVIII/I*.
- Erkmen M. (1999), “Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları”, *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara*.
- Erkmen et al (2002), M. Erkmen-M. Karaosmanoğlu-A. Ceylan-H. Yurtaş-G. Barın, “2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı”, *12. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara, 73-84*.
- Erkmen M. – Ceylan A. (2003), “2001 Pasinler Kalesi Kazısı”, *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara*.
- Ertem H. (1973), *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya yer Adları Dizini, Ankara*.
- Ertem H. (1979), “Korucutepe Excavations, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Ankara*.
- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y.- Öğün B. (1960), “1959 Van Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar”, *TAD X/2*.
- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y.- Öğün B. (1961), “Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1961 Yılı Kısa Çalışma Raporu”, *TAD XI/2*.
- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y.- Öğün B. (1961), “Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1960 Yılı Kısa Çalışma Raporu”, *TAD XI/2*.

- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y.- Ögün B. (1962), “Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu”, *TAD XII /1*.
- Erzen A. – Bilgiç E. – Boysal Y.- Ögün B. (1963), “Van Çevresi 1963 Çalışmaları”, *TAD XII /2*.
- Erzen A. (1964), “Van Bölgesi 1964 Çavuştepe Kazıları”, *TAD XIII /2*.
- Erzen A. (1965), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *TAD XIV /1-2*.
- Erzen A. (1966), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *TAD XV /1*.
- Erzen A. (1968), “Van Bölgesi 1968 Çavuştepe Kazısı”, *TAD XVII /2*.
- Erzen A. (1970), “Van Bölgesi 1970 Çavuştepe Kazısı”, *TAD XXI /2*.
- Erzen A. (1976), “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *TAD XXIII /2*.
- Erzen A. (1978), Çavuştepe I, Ankara.
- Erzen A. (1980), “Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları”, *TAD XXV /1*.
- Erzen A. (1980), “Toprakkale 1976 Çalışmaları”, *TAD XXV /1*.
- Erzen A. (1992), Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.
- Esin U. (1969), Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İstanbul.
- Esin U. (1970), “Tepecik Kazısı, 1968 Yılı Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1970), “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Kazısı”, *TAD 18/1*, Ankara.
- Esin U. (1971), “Tepecik Kazısı, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1972), “Tepecik Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1972), “Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları”, *TTKong. 7*, Ankara.
- Esin U. (1974), “İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elâzığ)”, *TAD 20/2*, Ankara.
- Esin U. (1974), “Tepecik Kazısı, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1975), “Recent Archaeological Research in Turkey: Tülintepe 1974”, *AS 25*.
- Esin U. (1976), “Tepecik Kazısı, 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1976), “Tülintepe Kazısı 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1979), İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I. Doğal Çevre Sorunu, İstanbul.
- Esin U. (1979), “Tülintepe Kazısı 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1979), “Tepecik ve Tülintepe Kazıları”, *TTKong. 8*, Ankara.

- Esin U. (1979), “Tepecik Kazısı, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1981), “1979 Değirmentepe Kazıları”, *KST II*.
- Esin U. (1981), “1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları”, *KST III*.
- Esin U. (1982), “Tepecik Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. (1983), “Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1981 Yılı Sonuçları”, *KST IV*.
- Esin U. (1984), “1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”, *KST V*.
- Esin U. (1985), “Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu”, *KST VI*.
- Esin U. (1985), “Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmentepe (Malatya), 1984”, *AS 35*.
- Esin U. (1986), “Doğu Anadolu’da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmentepe (Malatya) Kazısı”, *TTKong. 9*.
- Esin U. (1987), “Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmentepe, 1986”, *AS 37*.
- Esin U. (1987), “Tepecik ve Tülintepe’ye (Altınova-Elâzığ) ait Bazı Metal ve Curuf Analizleri”, *ArkST II*.
- Esin U. (1989), “An Early Trading Center in Eastern Anatolia”, *Anatolia and Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara.
- Esin U. (2000), Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara.
- Esin U. (2000), “Tülintepe Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara.
- Esin U. (2000), “Tepecik Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara.
- Esin U. – Arsebük G. (1974), “Tülin Tepe Kazısı 1971”, *TAD 20/2*, Ankara.
- Esin U. – Arsebük G. (1974), “Tülintepe Kazısı, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. – Arsebük G. (1982), “Tülintepe Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara.
- Esin U. – Harmankaya S. (1986), “1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”, *KST VII*.
- Esin U. – Harmankaya S. (1987), “1985 Değirmentepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”, *KST VIII*.
- Esin U. – Harmankaya S. (1988), “1986 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”, *KST IX*.
- Esin U. – Arsebük G. – Özdoğan M. (1987), “Değirmentepe Kazısı, 1978”, *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Ankara.
- Forbes R.J. (1950), *Metallurgy in Antiquity*, Leiden.
- Forrer E. (1931), “Hajasa-Azzi” *Caucasica 9*.

- Frangipane M. (1991), "Excavations at Arslantepe Malatya the 1989 Campaign", *KST XII/I*.
- Frangipane M. (1991), "The 1990 Excavations at Arslantepe Malatya", *KST XIII/I*.
- Frangipane M. (1993), "The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe-Malatya", *KST XIV/I*.
- Frangipane M. (1994), "Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992", *KST XV/I*.
- Frangipane M. (1995), "Arslantepe-Malatya, Results of the 1993 Season", *KST XVI/I*.
- Frangipane M. (1996), "Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul.
- Frangipane M. (1996), "Arslantepe 1994: A Fourth Millennium Temple/Palace", *KST XVII/I*.
- Frangipane M. (1998), "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I. Royal Tomb", *KST XIX/I*.
- French D.H. (1962), "Can Hasan, Karaman 1961", *TAD 11/2*, Ankara.
- French D.H. (1962), "Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961", *AS 12*.
- French D.H. (1963), "Excavations at Can Hasan. Second Preliminary Report, 1962", *AS 13*.
- French D.H. (1964), "Can Hasan, Karaman 1962", *TAD 12/1*, Ankara.
- French D.H. (1964), "Excavations at Can Hasan. Third Preliminary Report, 1963", *AS 14*.
- French D.H. (1965), "Can Hasan, Karaman 1963 and 1964", *TAD 13/2*, Ankara.
- French D.H. (1965), "Excavations at Can Hasan. Fourth Preliminary Report, 1964", *AS 15*.
- French D.H. (1966), "Excavations at Can Hasan. Fifth Preliminary Report, 1965", *AS 16*.
- French D.H. (1967), "Can Hasan 1965", *TAD 14/1-2*, Ankara.
- French D.H. (1967), "Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966", *AS 17*.
- French D.H. (1968), "Can Hasan-Karaman, 1967", *TAD 16/1*, Ankara.
- French D.H. (1968), "Excavations at Can Hasan. 1967, Sixth Preliminary Report.", *AS 18*.
- French D.H. (1968), "Can Hasan-Karaman, 1967", *TAD 15/1*, Ankara.
- Friedrich J. (1930), "Staatsverträge des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache", *MVAeG 34 /1*, Leipzig.
- Friedrich J. (1931), "Zur Urartaischen Nominalflexion", *ZA NF 6*.
- Garstang J. (1942), "Şamuha and Malatia", *JNES 1*.
- Garstang J. (1943), "Hittite Military Roads in Asia Minor" *AJA 47*.
- Garstang J. – Guney O.R. (1959), *The Geography of The Hittite Empire*, London.

- Goetze A. (1928), “Das Hethiter-Reich”, *AO 27 /2*.
- Goetze A. (1930), “Bemerkungen zu dem Hethitischen Text”, *RHA 1*.
- Goetze A. (1940), *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven.
- Goetze A. (1946), “Hurrians and Subarians”, *JNES 5*.
- Goetze A. (1957), *Kulturgeschichte Kleinasiens*, München.
- Goetze A. (1967), *Die Annalen des Mursilis*, Dramstadt.
- Goetze A. (1975), “The Struggle for the Domination of Syria (1400-1300 B.C.)”, *CAH II /2*.
- Goetze A. (1975), “Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish”, *CAH I/2*.
- Goldman H. (1937), “Excavations at Gözlü Kule, Tarsus 1936”, *AJA 41*.
- Goldman H. (1938), “Excavations at Gözlü Kule, Tarsus 1937”, *AJA 42*.
- Goldman H. (1937), “Excavations at Gözlü Kule, Tarsus 1938”, *AJA 44*.
- Grousset R. (2005), *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Çev. S. Dolanoğlu, İstanbul.
- Gurney OR. (1948), “Mita of Pahhuwa”, *AAA XXVIII*.
- Gurney OR. (1973), “Anatolia c. 1750-1600 B.C.”, *CAH II /1*.
- Gurney OR. (1973), “Anatolia c. 1600-1380 B.C.”, *CAH II /1*.
- Günbattı C. (1996), “Two New Tablets Throwing Light on the Relations Between Anatolian Kings and Assyrian Merchants in the Period of the Assyrian Colonies”, *Archivum Anatolicum 2*, Ankara.
- Günbattı C. (1997), “Kültepe’den Akadlı Sargon’a ait bir Tablet”, *Archivum Anatolicum 3*, Ankara.
- Güneri S. (1987), “Erzurum ve Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması”, *AST VII*.
- Güneri S. (1992), “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, *TAD 30*, Ankara.
- Güneri S. (2002), “1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler”, *OLBA V*, Mersin.
- Gündüzalp N. (1986), “İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular”, *TTKong. 9*, Ankara.
- Gürsoy C. (1974), “Türkiye’nin Tabii Yolları”, *Türk Coğrafya Dergisi 26*.
- Güterbock H.G. (1943), “Etilerde Tarih Yazıcılığı”, *TT Kong. 2*, Ankara.
- Güterbock H.G. (1956), “The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II”, *JCS X*.
- Güterbock H.G. (1961), “The North-Central Area of Hittite Anatolia” *JNES XX*.
- Güterbock H.G. (1967), “Siegel aus Boğazköy”, *AFO Beiheft 7*, Osnabrück.
- Hanfmann G.M.A. (1951), “The Bronze Age in the Near East: A Review Article”, *AJA 55/4*.

- Hauptmann H. (1970), "Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, Ankara.
- Hauptmann H. (1970), "Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1969", *TAD 18/2*.
- Hauptmann H. (1971), "Recent Archaeological Research in Turkey: Norşun Tepe 1970", *AS XXI*.
- Hauptmann H. (1971), "Norşun Tepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara.
- Hauptmann H. (1972), "Recent Archaeological Research in Turkey: Norşun Tepe 1971" *AS XXII*.
- Hauptmann H. (1972), "Norşun Tepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970, Çalışmaları*, Ankara.
- Hauptmann H. (1973), "Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1972", *AS 23*, Ankara.
- Hauptmann H. (1974), "Norşun Tepe Kazıları, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Ankara.
- Hauptmann H. (1974), "Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1972. Bericht über die 5. Kampagne", *TAD 21/1*, Ankara.
- Hauptmann H. (1975), "Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1975", *AS 25*, Ankara.
- Hauptmann H. (1976), "Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1973. Bericht über die 6. Kampagne", *TAD 23/1*, Ankara.
- Hauptmann H. (1976), "Norşun Tepe Kazıları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara.
- Hauptmann H. (1979), "Norşun Tepe Kazıları, 1973", *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara.
- Hauptmann H. (1979), "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'nın Bitimine Kadar Norşun Tepe'de Yerleşmenin Gelişimi", *TT Kong. 8*, Ankara.
- Hauptmann H. (1982), "Norşun Tepe Kazıları, 1974", *Keban Projesi 1974 Çalışmaları*, Ankara.
- Herodotos, Herodotos Tarihi, Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991.
- Honigman E. (1970), Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Çev. F. Işıltan, İstanbul.
- Hood S. (1951), "Excavations at Tabara el Akrad", *AS 1*.
- Hopkins L. (2003), Archaeology at the North-East Anatolian Frontier VI, An Ethnoarchaeological Study of Sos Höyük and Yiğittaşı Village, Paris.
- Hulin P. (1960), "New Urartian Inscriptions Stones at Anzap", *AS X*.
- Işık F. (1987), "Şirinlikale, Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feldsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Bulleten LI-200*.
- Işık A. (2001), Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Ankara.

- İplikçioğlu B. (1990), *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 486, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 20, İstanbul.
- İplikçioğlu B. (1997), *Eskibatı Tarihi I*, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya, Ankara.
- Jahukyan G.B. (1961), “The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages” *Archiv Orientalni* 29/3.
- Kansu Ş.A. (1939), “Türk Tarih Kurumu’nun Prehistorik Araştırmaları”, *Belleten* 3/9.
- Kansu Ş.A. (1943), “Anadolu’da Yeni Paleolitik Buluntular”, *DTCFD* 1/5.
- Kansu Ş.A. (1943), “Ankara ve Civarının Prehistoryasında Yeni Buluşlar”, *TTKong.* 2, Ankara.
- Kansu Ş.A. (1944), “Anadolu’da Mezolitik Kültür Buluntuları”, *DTCFD* 2/5.
- Kansu Ş.A. (1960), “İstanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 24.
- Kansu Ş.A. (1961), “Haberler: İstanbul-Trakya Bölgesinde Tarihöncesi Araştırmaları”, *Belleten* 25.
- Kansu Ş.A. (1963), “Marmara Bölgesi’nde ve Trakya’da Prehistorik İskân Tarihi Bakımından Araştırmalar (1959-1962)”, *Belleten* 27/108.
- Kansu Ş.A. (1964), “Marmara Bölgesi’nde ve Trakya’da Prehistorik İskân Tarihi Bakımından Araştırmalar”, *Atatürk Konferansları I*, Ankara.
- Kansu Ş.A. (1965), “Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 29.
- Kansu Ş.A. (1966), “Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 30/119.
- Kansu Ş.A. (1972), “Yarımburgaz (Küçükçekmece-İstanbul) Mağarasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Araştırmaları ve Tuzla Kalkolitiğinde Yeni Gözlemler”, *TT Kong* 7, Ankara.
- Kansu Ş.A. (1977), “Marmara ve Trakya Bölgesi’nde Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 41.
- Karadeniz H.B. (1997), “Bayburt Adı Hakkında” *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 127 (Temmuz 1997), İstanbul.
- Kavtaradze G.L. (2004), “The Chronology of The Caucasus During The Early Metal Age Observations From Central Trans-Caucasus”, *Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Edited by A. Sagona., Peeters.
- Kleiner G. – Hauptmann H. (1973), “Norşun Tepe 1971” *AS XXIII*, 1973, Special Number Aşvan 1968–1972.
- Kınal F. (1947), “Şuppluliuma’nın Suriye Seferleri”, *Belleten* XI /41.
- Kınal F. (1953), *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*, Ankara.

- Kınal F. (1954), “Doğu ve Güney-doğu Anadolu’da Tetkik Gezisi Raporu”, *DTCFD XII /1-2*.
- Kınal F. (1971), “Hitit Devletleri için Kuzey Suriye’nin Önemi”, *Ata Konf. IV*, Ankara.
- Kınal F. (1991), *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- Kırzioğlu M.F. (1976), *Osmanlının Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara.
- Kırzioğlu M.F. (1984), “Selçuklu Fetihlerinden (1064–1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları” Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11–13 Eylül 1984) Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Dairesi Yayınları: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara.
- Kırzioğlu M.F. (1992), *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara.
- Kinneir J.M. (1818), *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814; with Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand*, London.
- Klein J.F. (1974), “Urartian Hieroglyphic Inscriptions From Altintepe”, *AS XXIV*.
- Kleiss W. (1979), *Bastam I: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1972-1975*, Berlin.
- Kleiss W. (1988), *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1977-1978*, Berlin.
- Koçhan N. – Karaosmanoğlu M. – Can. B. (2005) “Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri”, *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya 2005/1*.
- Koday Z. (1999), “Çoruh Vadisinde Zeytin Alanları”, *Türk Coğrafya Dergisi Sayı 34*, İstanbul.
- Konukçu E. (1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara.
- Konyalı İ.H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları: 2*, İstanbul.
- Korfmann M. (1989), “1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları”, *KST X/1*.
- Korfmann M. (1992), “Troia Çalışmaları 1989-90”, *KST XIII/1*.
- Korfmann M. (1993), “1991 Yılı Troya Çalışmaları”, *KST XIV/1*.
- Korfmann M. (1994), “Troia 1992 Kazı Çalışmaları”, *KST XV/1*.
- Korfmann M. (1995), “1993 Yılı Troia Çalışmaları”, *KST XVII/1*.
- Korfmann M. (1996), “Troia 1994 Kazı Çalışmaları”, *KST XVIII/1*.
- Korfmann M. (1996), “Çanakkale Boğazı’nda Troia Kalesi ve Aşağı Kenti: Denizlerin ve Karaların Birleştiği Yerdeki Savaş ve Barış Kenti”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, İstanbul.
- Korfmann M. (1997), “Troia 1995 Kazıları”, *KST XVIII/1*.
- Korfmann M. (1998), “1996 Troia Kazı Sonuçları”, *KST XIX/1*.
- Korfmann M. (1999), “1997 Troia Kazıları”, *KST XX/1*.
- Korfmann M. (2000), “1998 Troia Kazı Sonuçları”, *KST XXI/1*.
- Korfmann M. (2001), “Troia 1999 Kazıları”, *KST XXI/1*.

- Korfmann M. (2001), “Troia Düş ve Gerçek, Konuya Giriş”, *Düş ve Gerçek Troia*, İstanbul.
- Korfmann M. (2002), “Troia-Anadolu: Geleceği olan Geçmiş”, *Troya, Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk*, İstanbul.
- Koşay H.Z. (1941), “Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı, 1940 Çalışmaları ve Neticeleri”, *Belleten 5/17-18*.
- Koşay H.Z. (1943), “Türk Tarih Kurumu Tarafından Alacahöyük’te Yapılan Hafriyatta Elde Edilen Neticeler”, *TTKong. 2*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1948), “Karaz Sondajı”, *TTKong 3*.
- Koşay H.Z. (1948), “Alaca-Höyük Hafriyatının Son Safhası”, *TTKong 3*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1952), “Alacahöyük ve Güllücek Kazılarının Sonuçları”, *TTKong. 4*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1962), “Pulur Kazısı, 1960”, *TAD 11*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1963), “Alaca Höyük ve Güllücek Buluntularına Göre Anadolu ve Balkanlar Prehistuvarı Arasındaki İdentite ve Diversite’ler”, *Belleten 27/106*.
- Koşay H.Z. (1964), “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)” *Atatürk Konferansları I*, Ankara.
- Koşay H.Z. (1972), “Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?”, *Belleten XXXVI*.
- Koşay H.Z. (1974), “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuvarı)”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Cilt I*, Erzurum.
- Koşay H.Z. (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- Koşay H.Z. – Hauptmann H. (1971), “Norşun Tepe 1970”, *AS XXI*, 1971.
- Koşay H.Z. – Turfan K. (1959), “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten 23/91*, Ankara.
- Koşay H.Z. – Vary H. (1964), *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara.
- Koşay H.Z. – Vary H. (1967), *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*, Ankara.
- Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. T. Gökçol, İstanbul, 1998.
- Kökten İ.K. (1943), “Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İl Not”, *DTCFD ½*.
- Kökten İ.K. (1943), “Kars’ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten 7/27*.
- Kökten İ.K. (1944), “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, *DTCFD 3/5*.
- Kökten İ.K. (1944), “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleten 8/32*.
- Kökten İ.K. (1946), *Haberler-Kazılar: “Orta, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu’da Tarih Öncesi Araştırmaları”*, *Belleten 10/38*.

- Kökten İ.K. (1947), “1946 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları. Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri Haberler”, *Belleten* 12/45.
- Kökten İ.K. (1947), “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD* 5/1-5.
- Kökten İ.K. (1947), “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* 11/43.
- Kökten İ.K. (1948), “Kars’ın Tarih Öncesi”, *TT Kong.* 3.
- Kökten İ.K. (1949), “1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *Belleten* 13/52.
- Kökten İ.K. (1951), “Kuzey-Batı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD* 9/3.
- Kökten İ.K. (1952), “Anadolu Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *TT Kong.* 4.
- Kökten İ.K. (1953), “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *DTCFD* 11/2-4.
- Kökten İ.K. (1955), “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, *Belleten* 19/75.
- Kökten İ.K. (1957), “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, *TAD* 7/1, Ankara.
- Kökten İ.K. (1960), “Anadolu-Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş”, *TAD* 10/1, Ankara.
- Kökten İ.K. (1962), “Maraş ve Antalya Vilayetinde Süreli Dip Tarih Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *TAD* XI/1, Ankara.
- Kökten İ.K. (1962), “Ein Kurzer Bericht über Dauernde Untersuchungen der Urgeschichte in Maraş und Antalya”, *TAD* XI/1.
- Kökten İ.K. (1971), “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara.
- Kökten İ.K. (1971), “Keban Barajı Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları, 1969”, *Atatürk Konferansları IV-1970*, Ankara.
- Kökten İ.K. (1972), “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara.
- Kökten İ.K. (1974), “Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1-5.
- Kökten İ.K. (1975), “Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları V*, Ankara.
- Kökten İ.K. (1976), “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara.
- Kökten İ.K. – Özgüç N. – Özgüç T. (1945), “1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten* 9/35, 361-400, Ankara.
- Koroğlu K. (2000), “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten* LXIV /241.

- Köroğlu K. (2005), “The Northern Border of the Urartian Kingdom”, *Anatolian Iron Ages 5*.
- Köse A. (1991), İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
- Lamb W. (1954), “The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours”, *AS IV*.
- Lambert W.G. (1961), “Sultantepe Tablets. VIII. Shalmaneser in Ararat” *AS XI*.
- Luckenbill D.D. *Ancient Records of Assyria and Babilonya I-II (ARAB I-II)*, New York, 1968.
- Laroche E. (1966), *Les Noms des Hittites*, Paris.
- Laroche E. (1971), *Catalogue des Textes Hittites*, Paris.
- Lehmann C.F.- Haupt (1931), *Armenien Einst und Jetzt II-2*, Berlin.
- Lloyd S. (1956), *Early Anatolia*, London.
- Lloyd S. (1957), “Beycasultan Excavations 1956”, *TAD 7/1*.
- Lloyd S. (1958), “Beycasultan Excavations 1957”, *TAD 8/1*.
- Lloyd S. (1967), *Early Highlands Peoples of Anatolia*, London.
- Lloyd S. (1998), *Türkiye'nin Tarihi*, Çev. E. Varinlioğlu, Ankara.
- Lloyd S. – Mellaart J. (1955) “Beycasultan Excavations: First Preliminary Report”.
- Lloyd S. – Mellaart J. (1956) “Beycasultan Excavations: Second Preliminary Report”.
- Lloyd S. – Mellaart J. (1957) “An Early Bronze age Shrine at Beycesultan”.
- Lloyd S. – Mellaart J. (1958) “Beycasultan Excavations”, *AS 8*.
- Lloyd S. – Mellaart J. (1959) “Beycasultan Excavations”, *AS 9*.
- Maisels C.K. (1999), *Uygurluğun Doğuşu*, Ankara.
- Maisler B.- Stekelis M. – Avi M. – Yonah (1952), “The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944–1946” *Israel Exploration Journal Volume 2*, Jerusalem.
- Maxwell K.R. – Hyslop (1974), “Assyrian Sources Of Iron A Preliminary Survey of Historical and Geographical Evidence” *IRAQ XXXVI*.
- Mayer L. A. – Garstang J. (1923), *Index of Hittites Names*, London.
- Mellaart J. (1954), “Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey”, *AS 4*.
- Mellaart J. (1957), “Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Age”, *AS 7*, London.
- Mellaart J. (1958), “The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *AJA 62*.
- Mellaart J. (1958), “Excavations at Hacilar. First Preliminary Report”, *AS 8*.
- Mellaart J. (1959), “Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958”, *AS 9*.
- Mellaart J. (1959), “Hacilar-Burdur Excavations 1958”, *TAD 9/1*, Ankara.

- Mellaart J. (1959), "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 63.
- Mellaart J. (1960), "Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959", *AS* 10.
- Mellaart J. (1960), "Excavations at Hacilar. 1959", *TAD* 10 /1, Ankara.
- Mellaart J. (1961), "Excavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report 1960", *AS* 11.
- Mellaart J. (1962), "Excavations at Hacilar. 1960", *TAD* 11 /1, Ankara.
- Mellaart J. (1971), "Anatolia, 4000-2300 B.C.", *CAH* I/2.
- Mellink J. (1961), "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 65.
- Mellink J. (1963), "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 67.
- Mellink J. (1964), "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1963", *AJA* 68.
- Mellink J. (1965), "Report on the First Campaign of Excavations at Karataş, Semayük September 15-November 17, 1963", *TAD* 13/1.
- Mellink J. (1965), "Excavations at Karataş-Semayük, 1964", *TAD* 13/2, Ankara.
- Mellink J. (1965), "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1964", *AJA* 69.
- Mellink J. (1966), "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1965", *AJA* 70.
- Mellink J. (1967), "Excavations at Karataş-Semayük, 1965", *TAD* 14/1-2, Ankara.
- Mellink J. (1967), "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1966", *AJA* 71.
- Mellink J. (1968), "Excavations at Karataş-Semayük, 1966", *TAD* 15/2, Ankara.
- Mellink J. (1968), "Excavations at Karataş-Semayük, 1967", *TAD* 16/1, Ankara.
- Mellink J. (1968), "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1967", *AJA* 72..
- Mellink J. (1969), "Excavations at Karataş-Semayük, 1968", *TAD* 17/2, Ankara.
- Mellink J. (1969), "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1968", *AJA* 73.
- Mellink J. (1970), "Excavations at Karataş-Semayük 1969", *TAD* 18/2, Ankara.
- Mellink J. (1970), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1969", *AJA* 74.
- Mellink J. (1971), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1970", *AJA* 7.
- Mellink J. (1972), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1970", *TAD* 19/1, Ankara.
- Mellink J. (1972), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1971", *AJA* 76.
- Mellink J. (1973), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1972", *AJA* 77.
- Mellink J. (1974), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1971", *TAD* 20/2, Ankara.

- Mellink J. (1974), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1972", *TAD 21/1*, Ankara.
- Mellink J. (1974), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1974", *TAD 23/1*, Ankara.
- Mellink J. (1974), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1973", *AJA 78*.
- Mellink J. (1975), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1974", *TAD 22/1*, Ankara.
- Mellink J. (1975), "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1974", *AJA 79*.
- Mellink J. (1980), "Archaeology in Asia Minor", *AJA 84*, 501-518, New Jersey.
- Mellink J. (1981), "Archaeology in Asia Minor", *AJA 85*.
- Mellink J. (1982), "Archaeology in Asia Minor", *AJA 86*.
- Mellink J. (1983), "Archaeology in Asia Minor", *AJA 87*.
- Mellink J. (1984), "Archaeology in Asia Minor", *AJA 88*.
- Mellink J. (1988), "Work at Elmalı and Semayük-Karataş, 1986", *KST IX*.
- Mellink J. (1991), "Karataş and the Megaron Problem", *KST XII/1*.
- Mellink J. (1992), "Building Materials in Early Bronze Age Karataş", *KST XIII/1*.
- Memiş E. (1989), *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya.
- Memiş E. (1990), *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya.
- Memiş E. (1990), "M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri (Uluslararası I, 1-3 Haziran 1988)*, Samsun.
- Memiş E. (1994), "Hitit Devletlerinin Batı Anadolu Politikası", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3*, Konya.
- Memiş E. (2005), *İskitlerin Tarihi*, Konya.
- Meyer E. (1954), *Die Ältesten Geschichtlichen Völker und Kulturen bis zum Sechzehnten Jahrhundert, Nachtrag: Ältere Chronologie Babloniens, Assyriens und Ägyptens I/II*, Stuttgart.
- Miroğlu (1975), *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul.
- Monte G.F.- Tischler J. (1978), *Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte, Répertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI*, Wiesbaden.
- Munn M.- Rankin (1973), "Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.", *CAH II/2*.
- Murat L. (1998), "Hitit Dünyasında Gaşgaların Yeri", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara.
- Narimanov İ. (2004), "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A

- Gazetteer” Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands
Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Edited by A.
Sagona., Peeters.
- Naumann R. (1998), Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara.
- Orthmann W. (1963), Frühe Keramik von Boğazköy, Berlin.
- Orthmann W. (1968/69), “Eine Urartaische Inschrift in Avnik”, *AfO* 22,
Berlin-Graz.
- Otten H. (1969), “Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi”,
Belleten XXXIII.
- Öğün B. (1967), “Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk
Tarihi ve Arkeolojisi
Bakımından Önemi “, *TTKong. VI*.
- Özdoğan M. (1982), “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *TAD* 26/1,
Ankara.
- Özdoğan M. (1983), “Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı
Çalışmaları”, *KST IV*.
- Özdoğan M. (1984), “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları, 1982”, *AraST*
I.
- Özdoğan M. (1985), “1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”,
AraST II.
- Özdoğan M. (1986), “1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”,
AraST III.
- Özdoğan M. (1986), “Trakya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları”,
TTKong. 9.
- Özdoğan M. (1988), “1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları”,
AraST V.
- Özdoğan M. (1990), “Yarımburgaz Mağarası”, *TTKong.10*, 373-388, Ankara.
- Özdoğan M. (2001), “Yarımburgaz Cave Excavations”, *İstanbul University's*
Contributions to
Archaeology in Turkey 1932-2000, 5-7, İstanbul.
- Özey R. (1994), “Bayburt ve çevresinin Coğrafi Özelliklerine Bir Bakış”,
Türk Tarihinde ve
Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988), Ankara.
- Özger Y. (2001), Temettüat Defterlerine Göre Bayburt ve Köylerinin Sosyal
ve Ekonomik
Durumu, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek
Lisans Tezi), Erzurum.
- Özgüç T. – Akok M. (1957), “Horoztepe Eserleri”, *Belleten* 21.
- Özgüç T. (1947), “Yümüktepe Kazıları”, *Belleten* 11/41.
- Özgüç T. (1947), “Gözlükule Kazıları”, *Belleten* 11.
- Özgüç T. (1948), “Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri”, *TT Kong* 3,
Ankara.

- Özgüç T. (1953), “Kültepe’de 1950 yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor”, *Belleten XVII/65*.
- Özgüç T. (1954), “Kültepe’de 1953 Yılında Yapılan Kazılar”, *Belleten XVIII*.
- Özgüç T. (1955), “Kültepe 1954 Hafriyatı, Ib Katı Eserleri”, *Belleten XIX*.
- Özgüç T. (1955), “Kültepe Hafriyatı 1954, II. Kat Eserleri”, *Belleten XIX*.
- Özgüç T. (1956), “Kültepe Kazıları, 1953”, *TAD 6/1*, Ankara.
- Özgüç T. (1957), “Kültepe/Kaniş Kazıları”, *TAD 7/1*.
- Özgüç T. (1958), “Kültepe ve Horoztepe Kazıları”, *TAD 8/1*, Ankara.
- Özgüç T. (1959), Kültepe/Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar, Ankara.
- Özgüç T. (1959), “Kültepe ve Horoztepe Kazıları”, *TAD 9/1*, Ankara.
- Özgüç T. (1962), “Kültepe ve Altın-tepe Kazıları Hakkında Rapor”, *TAD 12/1*, Ankara.
- Özgüç T. (1964), “Kültepe-Kaniş Kazıları”, *Höyük I*, Ankara.
- Özgüç T. (1966), Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara.
- Özgüç T. (1988), “1988 Yılı Kültepe/Kaniş Kazıları”, *TAD 13/2*, Ankara.
- Özgüç T. (1999), Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri, Ankara.
- Özgür E. M. (2000), Türkiye Coğrafyası, Ankara.
- Özkorucuklu H. (1991), “Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları”, *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara.
- Özmenli M. (1996), Eskiçağ’da Gümüşhane ve Bayburt, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Özsait M. (1979), “Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler”, *TT Kong 8*, Ankara.
- Özsait M. (1986), “Burdur Çevresinde Prehistorik Araştırmalar”, *TTKong 9*, Ankara.
- Özsait M. (1999), “İlkçağ Tarinde Trabzon ve Çevresi”, *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon.
- Özsait M. (2001), “The Lakes Region Survey and Harmanören Excavation”, *İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000*, İstanbul, 121-126.
- Öztürk N. (2004), “Anadolu’nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 4 Sayı: 32*, Erzurum.
- Palmieri A. (1970), “Excavations at Arslantepe (Malatya) 1968”, *TAD 18/1*, Ankara.
- Palmieri A. (1972), “Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)”, *TAD 19/2*, Ankara.
- Palmieri A. (1974), “Arslantepe (Malatya) Report on the Excavations 1971-1972”, *TAD 21/1*, Ankara.

- Palmieri A. (1977), "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)", *TAD 24/2*, Ankara.
- Palmieri A. (1981), "Aspects of Proto Urban Culture in Arslantepe", *KST II*.
- Palmieri A. (1981), "The 1980 Excavations at Arslantepe", *KST III*.
- Palmieri A. (1984), "Arslantepe Excavations, 1982", *KST V*.
- Palmieri A. (1985), "Excavations at Arslantepe", *KST VI*.
- Palmieri A. (1986), "1984 Excavations at Arslantepe", *KST VII*.
- Palmieri A. (1987), "The 1985 Campaign at Arslantepe, Malatya", *KST VIII*.
- Palmieri A. – Frangipane M. (1988), "Excavations at Arslantepe 1986", *KST IX*.
- Palmieri A. – Frangipane M. (1990), "The 1988 Campaign at Arslantepe, Malatya", *KST XI/I*.
- Parker A. (1999), "Northeastern Anatolia: On the Periphery of Empires", *AS 49*, (*Anatolian Iron Age 4*).
- Payne M. R. (1995), *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Payne M. R. – Ceylan A. (2003), "A New Urartian Inscription From Ağrı-Pirabat", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLV /2*, Roma.
- Pecorella P.E. (1968), "Report on the 1967 Campaign at Arslantepe (Malatya)", *TAD 16/2*, Ankara.
- Pehlivan M. (1984), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Pehlivan M. (1990), "Karaz Kültürü ve Hurriler" *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 1, Cilt 1, Van, 168-176.
- Pehlivan M. (1991), "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* Sayı 2, Cilt 2, Van.
- Pehlivan M. (1991), *Hayaşa (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum.
- Pehlivan M. (1991), *Daya(e)ni/Diau(e)hi*, (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum.
- Pehlivan M. (1994), "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Piotrovskii B.B. (1966), *IL Regno Dı Van Urartu*, Roma.
- Piotrovskii B.B. (1969), *Urartu*, Geneva.
- Postgate J.N. (1973), "Assyria Texts and Fragments", *Iraq 35*.
- Prezeworski St. (1943), "Anadolu Bronz Buluntularının Ehemmiyeti", *TTKong. 2*.

- Puglisi S.M. (1962), "Excavations of the Italian Mission at Arslantepe (Malatya). Season 1961", *TAD 11/2*, Ankara.
- Puglisi S.M. (1965), "Second Report on the Excavations at Arslantepe-Malatya", *TAD 13/1*, Ankara.
- Puglisi S.M. – Palmieri A. (1968), "Researches in the Malatya District 1965-1966", *TAD 15/2*, Ankara.
- Ramsay W. M. (1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. M. Pektaş, İstanbul.
- Russell H.F. (1984), "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources" *AS XXXIV*.
- Saggs H.W.F. (1984), *The Mighth that was Assyria*, London.
- Sagona A. (1984), *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, BAR International Series No: 214, Oxford.
- Sagona A. (1990), "An Archaeological Survey of The Bayburt And Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The pre Classical Period" *Araştırma Sonuçları Toplantısı VII*.
- Sagona A. (1992), "Bayburt Survey 1990", *AST IX*.
- Sagona A. (1992), "Büyüktepe Höyük Excavations 1990", *KST XIII/1*.
- Sagona A. (1993), "Bayburt Survey 1991", *AST X*.
- Sagona A. (1993), "Büyüktepe Höyük 1991", *KST XIV/1*.
- Sagona A. (1994), "Büyüktepe Höyük, 1992", *KST XV/1*.
- Sagona A. – Brennan P. (1995) "Bayburt Survey 1993", *AST XII*.
- Sagona A. – Pemberton E. – Mcphee I. (1991), "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report" *AS XLI*.
- Sagona A. – Pemberton E. – Mcphee I. (1992), "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report" *AS XLII*.
- Sagona A. – Pemberton E. – Mcphee I. (1993), "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report" *AS XLIII*.
- Sagona A. – Sagona C. – Özkorucuklu H. (1995), "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report", *AS 45*, London.
- Sagona A. – Sagona C. – Özkorucuklu H. (1996), "Excavations at Sos Höyük-1994", *KST XVII/1*.
- Sagona A. – Erkmen M. – Sagona C. – Thomas I. (1996), "Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report" *AS 46*.
- Sagona A. – Erkmen M. – Sagona C. (1997), "Excavations at Sos Höyük-1995", *KST XVIII/1*.
- Sagona A. – Erkmen M. – Sagona C. (1998), "Excavations at Sos Höyük, 1996", *KST XIX/1*.
- Sagona A. – Erkmen M. – Sagona C. (1999), "Excavations at Sos Höyük, 1997", *KST XX/1*.
- Sagona A. (2000), "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia", *Chronologies des*

- Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires: Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 Decembre 1998, Varia Anatolica XI.*
- Sagona A.- Sagona C. (2000), "Excavations at Sos Höyük, 1998", *KST XXI/I*.
- Sagona A.- Sagona C. (2001), "Excavations at Sos Höyük, 1999", *KST XXII/I*.
- Sagona A. (2004), "Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour Charles Burney*, Edited By A. Sagona, Peeters.
- Salvini M. (1967), Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu, Roma.
- Salvini M. (1995), Geschichte und Kultur der Urartäer, Dramstadt.
- San O. (2000), "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı", *OLBA III*, Mersin.
- Sandalgian J. (1917), Histoire Del' Armenie Des Ages du Paganisme, Rome.
- Savaş S.Ö. (1998), "Hattuşa" Adı Üzerine", III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996, Ankara.
- Sayce A.H.- Litt D. (1970), "The Kingdom of Van (Urartu)", *CAH III*.
- Schirmer W. (1982), Hitit Mimarlığı, Çev. B. Marda, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Seeher J. (1993), "Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü" *Arkeoloji ve Sanat* 59, Çev. Sevil Gülçur, İstanbul.
- Seeher J. (2000), "Boğazköy-Hattuşa 1998 Yılı Çalışmaları", *KST XXI/I*.
- Seeher J. (2000), "Hattuşa/Boğazköy'ün Yerleşim Tarihine yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bakış", *TÜBA-AR 3*, İstanbul.
- Seeher J. (2002), "Hattusa-Boğazköy- Hauptstadt des Reiches", *Die Hethiter und Ihr Reich, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002*, Bonn.
- Sever H. (2005), "amütum Madenin Ticaretinin Yapılması Hususunda, Asur Şehir Meclisinde Verilmiş bir Ruhsatname", *Archivum Anatolicum 3*, Ankara.
- Sever R. (2005), Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri, Konya.
- Sever H. – Çeçen S. (2000), "Naraqum" Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge", *Archivum Anatolicum 4*, Ankara.
- Sevin V. – Belli O. (1977), "Yeşilalç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", *AnAr IV-V*.
- Sevin V. – Caneva I. (1995), "1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *KST XVI/I*.
- Sevin V. – Caneva I. (1996), "1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *KST XVII/I*.
- Sevin V. – Caneva I. – Köroğlu K. (1996), "1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *KST XVIII/I*.

- Sevin V. (1979), Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.
- Sevin V. (1981), “Menua’nın oğlu İnuşpua”, *AnAr VII*.
- Sevin V. (1988), “Elâzığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, *Höyük 1*, Ankara.
- Sevin V. (2001), Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara.
- Sevin V. (2003), Anadolu Arkeolojisi, İstanbul.
- Sevgen N. (1959), N. Sevgen Anadolu Kaleleri, Cilt I, Ankara.
- Sinclair T.A. (1989), Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Volume 2, London.
- Slattery D.J.G. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan VIII*.
- Sommer F. (1947), *Ahhijavafrage und Sprachwissenschaft*, München.
- Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), Çev. A. Pekman, İstanbul.
- Sukenik Y. (1947), “On the Technique of Khirbet Kerak Ware” *Bulletin of the American Schools Of Oriental Research 106*.
- Şahin H.A. (2000), “Kültepe Metinlerine göre, Sin Rahiplerinin Anadolu’daki Faaliyetleri”, *Archivum Anatolicum 4*, Ankara.
- Şenel A. (1995), İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi, Ankara.
- Şenyürek M.S. (1944), “Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”, *DTCFD 2/2*.
- Şenyürek M.S. (1954), “A Note on the Skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe”, *Bellekten 18/69*.
- Şenyürek M.S. (1959), “Tıkalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not”, *Bellekten 23*.
- Şenyürek M.S. (1961), “Altındere’nin Üst Aşöleen Endüstrisi” *Bellekten 25/98*.
- Şenyürek M.S. – Bostancı E.Y. (1958), “Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları” *Bellekten 22/86*, Ankara.
- Şenyürek M.S. – Bostancı E.Y. (1958), “Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri” *Bellekten 22/86*.
- Takaoğlu T. (2000), “Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia”, *AS 50*.
- Tanoğlu A. (1969), Nüfus ve Yerleşme, Cilt I, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 1183, Edebiyat
- Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı: 45, İstanbul.
- Tansuğ K. (1949), “Kimmer’lerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7.inci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti”, *DTCFD VII /4*.
- Tarhan M.T. (1978), M.Ö. XIII. Yüzyılda <Uruatri> ve <Nairi> Konfederasyonları, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.
- Tarhan M.T. (1979), “Eskiçağ’da Kimmer Problemi”, *T.T. Kong. 8*, 1979.

- Tarhan M.T. (1982), "Urartu Devleti'nin <Kuruluş> Evresi ve Kurucu Krallarından <Lutipri=Lapturi> Hakkında Yeni Görüşler", *AnAr VIII*.
- Tarhan M.T. (1983), "The Structure of the Urartian State", *AnAr 9*.
- Tarhan M.T. (1984), "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *AST 1*.
- Tarhan M.T. (1986), "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *TT. Kong. 9*, Ankara.
- Tarhan M.T. – Sevin V. (1975), "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını", *Belleten 155*.
- Tarhan M.T. – Sevin V. (1975), "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr IV-V*.
- Tarkan M.T. (1970), "Çoruh Vadisinin İskân Özellikleri" *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Cilt 1 Sayı 1*.
- Tarkan M.T. (1971), Yukarı Kelkit ve Çoruh Havzası, Erzurum.
- Tarkan M.T. (1973), Orta ve Aşağı Çoruh Havzası, Ankara.
- Tarkan M.T. (1974), "Bayburt'un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri" *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı 5 Ekim 1972*, Erzurum.
- Tekin O. (1996), "Aşağı Anzaf Kazısında Bulunan İslami Kontrmarklı Bir Bizans Sikkesi", *Toplumsal Tarih 36*.
- Tekin O. (1998), Eskiçağ'da Para, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Tıraş M. (1994), Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
- Kleiss W. – Hauptmann H., Topographische Karte Von Urartu, *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran, Ergänzungsband 3*, Berlin.
- Tozer H.F. (1881), Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London.
- Tozlu S. (1997), Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
- Tsetskhladze G.R. (2005), "Early Iron Age Societies of the Black Sea Region and Anatolia: Some Observations", *Anatolian Iron Ages 5*.
- Tunçdilek N. (1986), Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3367, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 4, İstanbul.
- Turan O. (1979), "Bayburt" *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul.
- Tylecote R.F. (1981), "Iron Sands from the Black Sea", *AS XXXI*.
- Melikishvili G.A. (1960), Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
- Uluçam A. (1994), "Bayburt Kalesinin Tarihi ve Mimari Özellikleri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara.

- Umar B. (1993), *Türkiyede Tarihsel Yer Adları*, İstanbul.
- Umar B. (1999), *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul.
- Umar B. (2000), *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos), Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması*, İstanbul.
- Uslu G. (1980), *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, İstanbul.
- Ünal A. (1997), "Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar", *Archivum Anatolicum 3 (Emin Bilgiç Anı Kitabı)*, Ankara, 341-356.
- Ünal A. (2002), *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul.
- Ünal A. (2003), *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul.
- Ünal A. (2003), "Hititler, Akdeniz ve Liman Kenti Ura", *OLBA VII (Özel Sayı)*, Mersin.
- Ünsal V. (2000), *Eskiçağ'da İspir ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- van Loon M. N. (1966), *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul.
- van Loon M. N. – Buccellati G. (1969), "The 1968 Excavations at Korucutepe near Elazığ", *TAD 17/1*, Ankara.
- van Loon M. N. – Buccellati G. (1970), "Chicago ve Kaliforniya Üniversiteleri 1968 Korucutepe Kazısı Raporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, Ankara.
- van Loon M. N. - Güterbock H.G. (1970), "The 1969 Excavation at Korucutepe near Elazığ", *TAD 18/2*, Ankara.
- van Loon M. N. (1971), "Recent Archaeological Research in Turkey: Korucutepe Near Elazığ", *AS 21*.
- van Loon M. N. (1971), "Korucutepe Kazısı 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara.
- van Loon M.N. - Güterbock H.G. (1972), "Korucutepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara.
- van Loon M.N. - Güterbock H.G. (1972), "The 1970 Excavation at Korucutepe near Elazığ", *TAD 19/1*, Ankara.
- Vickers M. – Kakhidze A. (2001), "The British-Georgian Excavation at Pichvnari 1998: The 'Grek' and 'Colchian' Cemeteries" *AS 51*.
- von der Osten H. H. (1937), "Anadolu'da Milattan Önce Üçüncü Binyıl", *TTKong. 2*, İstanbul.
- von Gall H.(1967), "Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln" *Archaeologischer Anzeiger Heft 4*.
- von Schuler E. (1965), *Die Kaşkäer , Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien*, Berlin.
- von Schuler E. (1965), "Sonderformen Hethitischer Staatsverträge", *An Ar II/1-2*, İstanbul.
- Wilson J.V.K. (1962), "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", *Iraq XXIV-2*.

- Wiseman D.J. (1973), "Assyria and Babylonia, c. 1200-1000 B.C.", *CAH II* /2.
- Wooley S.L. (1953), *Forgetting Kingdom*, London.
- Yakar J. (1979), "Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology", *AS 29*, London.
- Yakar J. (1984), "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I", *AS XXXIV*.
- Yakar J. (1985), *The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, Cilt 2, Oxford.
- Yakar J. (1985), "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II", *AS XXXV*.
- Yalçinkaya I. (1987), "1985 Yılı Karain Kazıları", *KST VIII*.
- Yalçinkaya I. (1988), "1986 Yılı Karain Kazıları", *KST IX*.
- Yalçinkaya I. (1989), *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*, Ankara.
- Yalçinkaya I. (1990), "1988 Yılı Karain Kazıları", *KST XI/I*.
- Yalçinkaya I. (1991), "1989 Yılı Karain Kazıları", *KST XII/I*.
- Yalçinkaya I. (1992), "1990 Yılı Karain Kazıları", *KST XIII/I*.
- Yalçinkaya I. (1993), "1991 Karain Kazıları", *KST XIV*.
- Yalçinkaya I. (1994), "1992 Karain Kazıları", *KST XV/I*.
- Yalçinkaya I. (1995), "Karain Kazıları, 1993", *KST XVI/I*.
- Yalçinkaya I. (1996), "Karain Kazıları, 1994", *KST XVII/I*.
- Yalçinkaya I. (1997), "1985-1995 Karain Kazıları Işığında Anadolu Paleolitiğinin Önemi", *KST, XVIII/I*.
- Yazıcı H. (1995), "Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Bayburt", *Türk Coğrafya Dergisi 30*, İstanbul.
- Yıldırım R. (1989), *Urartu İğneleri*, Ankara.
- Yıldırım R. (2002), *Uygurluk Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygurlukları)*, İzmir.
- Yücel T. (1987), *Türkiye Coğrafyası*, Ankara.
- Zehiroğlu A.M. (2000), *Antik Çağda Doğu Karadeniz*, İstanbul.
- Zimansky P.E. (1985), *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian of the Urartian State*, Chicago.

KISALTMALAR

AAA	Annals of Archaeology and Anthropology, London.
AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin.
<i>Ac Ant Hung</i>	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapeşte.
<i>AfO</i>	Archiv für Orientforschung, Berlin-Graz.
<i>AfO-NF</i>	Archiv für Orientforschung-Neue Folge, Berlin.
AJA	American Journal of Archaeology, Baltimore, Norwood, Concord, New York.
AMI	Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Berlin.
<i>Anadolu (Anatolia)</i>	Ankara Üniversitesi DTCF Arkeoloji Enstitüsü Yayını Ankara.
<i>AnAr</i>	Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
<i>Anatolica</i>	Anatolica. Annuaire International pour les Civilisations de l'Asie Antérieure, Leiden.
<i>Antropoloji</i>	Paleoantropoloji Etneoloji, Prehistorya, Ankara.
AO	Der Alte Orientalia, Leipzig.
<i>Ar Or</i>	Archiv Orientalni, Prag.
ARI	Assyrian Royal Inscriptions I, Wiesbaden.
<i>ArkST</i>	Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara.
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
AS	Anatolian Studies, London.
<i>Ata. Konf</i>	Atatürk Konferansları, Ankara.
<i>Ata. Üni. FEF Ede. Bil. Araş. Der</i>	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Erzurum.

<i>Belleten</i>	Belleten. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
<i>BASOR</i>	Bulletin of the American Schools of Oriental Research, South Haley-New Haven.
<i>BiOr</i>	Bibliotheca Orientalis, Leiden.
<i>CAH</i>	Cambridge Ancient History. Cambridge.
<i>CAUCASICA</i>	Zeitschrift für die Erforschung der Sprachen und Kulturen des Kaukasus und Armeniens, Leipzig.
<i>DTCFD</i>	Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara.
<i>HChI</i>	Handbuch der Chaldischen Inschriften, Graz.
<i>IEJ</i>	Israel Exploration Journals, Jerusalem.
<i>IRAN</i>	Journal of the British Institute of Persian Studies, London.
<i>IRAQ</i>	Published by the British School of Archaeology in Iraq, London.
<i>Ist. Mitt.</i>	İstanbul Mitteilungen. Deutsches Archäologisches Institute, Tübingen.
<i>İA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
<i>JA</i>	Journal Asiatique, Paris.
<i>JAOS</i>	Journal of the American Oriental Society, New Haven.
<i>JCS</i>	Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
<i>JNES</i>	Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
<i>KBo</i>	Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig-Berlin.
<i>KUB</i>	Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi, Berlin.

<i>KST</i>	Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.
<i>LAR I-II</i>	Ancient Records of Assyria and Babylonia, Chicago.
<i>MDOG</i>	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin, Berlin.
<i>MTA</i>	Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi, Ankara.
<i>MVAG</i>	Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Berlin.
<i>MVAeG</i>	Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Leipzig.
<i>ODTÜ Keban Projesi</i>	Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Keban Projesi Yayınları, Ankara.
<i>Or Ns</i>	Orientalia. Nova Series, Roma.
<i>PZ</i>	Prähistorische Zeitschrift, Berlin, Leipzig.
<i>RA</i>	Revue Archéologique, (Nouvelle Série) Paris.
<i>REA</i>	Revue des Etudes Anciennes, Strasbourg.
<i>RHA</i>	Revue Hittite et Asianique: Organe de la Societe des Etudes Hittites, Paris.
<i>RLV</i>	Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin.
<i>Selçuk Üni. Eğ. Fak. Der.</i>	Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Konya.
<i>TAD</i>	Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
<i>TAY</i>	Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri, İstanbul.
<i>Tel Aviv</i>	Tel Aviv. Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, İsrail.
<i>TKU</i>	Topographische Karte Von Urartu, Berlin.
<i>TTAED</i>	Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Ankara.
<i>TTK</i>	Türk Tarih Kurumu, Ankara.

<i>TTKong.</i>	Türk Tarih Kongresi, Ankara.
<i>TÜBA-AR</i>	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, İstanbul.
<i>UKN</i>	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
<i>VDI</i>	Vestnik Drejnev İstorii, Moskova.
<i>WVDOG</i>	Wissenschatlische Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gessellschaft, Leipzig.
<i>Yüzüncü Yıl Ün. Sos. Bil.D.</i>	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Van.
<i>ZA</i>	Zeitschrift für Assyriologie, Berlin.
<i>ZE</i>	Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

METİN İÇERİSİNDE GEÇEN BAZI KISALTMALAR

ayr. bk.	: Ayrıca bakınız
ayr. krş.	: Ayrıca karşılaştırmız
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
dpn.	: Dipnot
Fig.	: Figür
hrt.	: Harita
krş.	: Karşılaştırmız
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
No:	: Numara
Res.	: Resim
vd.	: ve devamı
vdd.	: ve devamının devamı

LEVHALAR LİSTESİ (FİGÜRLER VE HARİTALAR)

FİGÜRLER

- Figür-1 Çoruh Nehri'nin Kaynağı
Figür-2 Çoruh Nehri / Yusufeli
Figür-3 Çoruh Nehri-Barhal Çayı / Yusufeli
Figür-4 Oltu Çayı
Figür-5 Çoruh Nehri / Pazaryolu
Figür-6 Çoruh Nehri / Bayburt
Figür-7 Gez Alanından Genel Görünüm
Figür-8 Gez Alanı'nın Güneyden Görünüşü
Figür-9 Gez Alanı Buluntu Çizimleri (*Gündüzalp 1986*)
Figür-10 Gez Alanı Buluntu Çizimleri (*Gündüzalp 1986*)
Figür-11 Killiğin Mağarası'ndan Genel Görünüm
Figür-12 Killiğin Mağarası'nın Girişi
Figür-13 Killiğin Mağarası'nın İçten Görünüşü
Figür-14 Killiğin Mağarası Buluntu Çizimi (*Gündüzalp 1986*)
Figür-15 Gundulak Tepe Genel Görünüm
Figür-16 Gundulak Tepe
Figür-17 Büyüktepe Genel Görünüm
Figür-18 Büyüktepe'den Detay
Figür-19 Büyüktepe Kaçak Kazı İzleri
Figür-20 Büyüktepe Keramik Çizimleri
Figür-21 Çimentepe Genel Görünüm
Figür-22 Çimentepe Mimari Kalıntı İzleri
Figür-23 Çimentepe Keramik Çizimleri
Figür-24 Karaçayır Mevkii Genel Görünüm
Figür-25 Karaçayır Mevkii
Figür-26 Karaçayır Keramik Çizimleri
Figür-27 Gökçedere (Pulur) Höyük Genel Görünüm
Figür-28 Gökçedere (Pulur) Höyük'teki Tahribat
Figür-29 Söğütlü (Hindi) Höyük Genel Görünüm
Figür-30 Söğütlü (Hindi) Höyük Kaçak Kazı İzleri
Figür-31 Söğütlü (Hindi) Höyük Keramik Çizimleri
Figür-32 Aksaçlı (Haşiye) Höyük Genel Görünüm
Figür-33 Aksaçlı (Haşiye) Höyük Kaçak Kazı İzleri
Figür-34 Tepecik (Siptoros) Höyük Genel Görünüm
Figür-35 Tepecik (Siptoros) Höyük Kaçak Kazı İzleri
Figür-36 İvcekler Höyük Genel Görünüm
Figür-37 İvcekler Höyük'ten Detay
Figür-38 Bayburt Kalesi Genel Görünüm
Figür-39 Bayburt Kalesi Sur Duvarları
Figür-40 Bayburt Kalesi Sur Duvarları
Figür-41 Bayburt Kalesi Keramik Çizimi
Figür-42 Bayburt Kalesi Kaya Basamaklı Su Tünelinin Çoruh'a Açılan Kısmı
Figür-43 Bayburt Kalesi Kaya Basamaklı Su Tünelinin Çoruh'a Açılan Kısmı
Figür-44 Kitre Kalesi Genel Görünüm
Figür-45 Kitre Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-46 Sarıhan Kalesi Genel Görünüm
Figür-47 Kapılı Kalesi Genel Görünüm

- Figür-48 Kapılı Kalesi Duvar Kalıntıları
Figür-49 Kapılı Kalesi Mimari İzler
Figür-50 Bayrampaşa Kalesi Genel Görünüm
Figür-51 Bayrampaşa Kalesi Sur Duvarları
Figür-52 Aydıntepe Kalesi Genel Görünüm
Figür-53 Aydıntepe Kalesi'nden Detay
Figür-54 Aydıntepe Kalesi Mimari Kalıntı İzleri
Figür-55 Aydıntepe Kalesi'nin Giriş Kısmı
Figür-56 İspir Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-57 İspir Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-58 Maden Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-59 Maden Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-60 Maden Kalesi Su Sarnıçları
Figür-61 Maden Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-62 Yeşilyurt Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-63 Devedağı (Fısırk) Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-64 Devedağı (Fısırk) Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-65 Devedağı (Fısırk) Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-66 Karahan Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-67 Karahan Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-68 Kümbettepe (Pazaryolu / Norgah) Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-69 Kümbettepe Kalesi'nden Mimari İzler
Figür-70 Laleli Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-71 Laleli Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-72 Elmalı Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-73 Elmalı Kalesi
Figür-74 İyidere Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-75 İyidere Kalesi
Figür-76 Karakale'nden Genel Görünüm
Figür-77 Karakale
Figür-78 Cankurtaran Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-79 Cankurtaran Kalesi
Figür-80 Kınalıçam Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-81 Kınalıçam Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-82 Bahçeli Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-83 Bostancı Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-84 Esendal Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-85 Esendal Kalesi Su Sarnıcı
Figür-86 Tekkale'den Genel Görünüm
Figür-87 Tekkale'deki Şapel Kalıntısı
Figür-88 Çevreli Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-89 Çevreli Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-90 Kılıçkaya (Ersis) Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-91 Kılıçkaya Buluntu Örneği (*Şu Anda Kılıçkaya Beldesindedir*)
Figür-92 Çiftlik Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-93 Darıca Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-94 Yokuşlu Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-95 Yokuşlu Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-96 Demirkent Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-97 Demirkent Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-98 Demirköy Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-99 Demirköy Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-100 Cevizlik Kalesi'nden Genel Görünüm

- Figür-101 Cevizlik Kalesi
Figür-102 Köprügören Kalesi'nden Genel Görünüm
Figür-103 Köprügören Kalesi Duvar Örgüsü
Figür-104 Taşkesen Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-105 Taşkesen Höyük Kaçak Kazı İzleri
Figür-106 Akşar Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-107 Akşar Höyük
Figür-108 Akşar Höyük Keramik Çizimleri
Figür-109 Kitre Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-110 Danişment Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-111 Mutlu Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-112 Mutlu Höyük Kaçak Kazı İzleri
Figür-113 Mutlu Höyük Keramik Çizimleri
Figür-114 Çorak Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-115 Çayıryolu Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-116 Çayıryolu Höyük'ten Detay
Figür-117 Çayıryolu Höyük'ten Buluntu Örneği
Figür-118 Çayıryolu Höyük Keramik Çizimleri
Figür-119 Çiftetaş Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-120 Çiftetaş Höyük Kaçak Kazı İzleri
Figür-121 Yazıbaşı Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-122 Yazıbaşı Höyük'ten Detay
Figür-123 Yazıbaşı Höyük Keramik Çizimleri
Figür-124 Tepetarla Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-125 Tepetarla Höyük'ten Detay
Figür-126 Mezarlıktepe Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-127 Mezarlıktepe Höyük'ten Detay Görünümü
Figür-128 Mezarlıktepe Höyük Üzerindeki Günümüze Ait Mezarlar
Figür-129 İncili Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-130 İncili Höyük'ten Detay Görünümü
Figür-131 Değirmencik Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-132 Değirmencik Höyük
Figür-133 Çiğdemtepe Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-134 Çiğdemtepe Höyük'ten Kaçak Kazı İzleri
Figür-135 Çiğdemtepe Höyük'ten Kaçak Kazı İzleri
Figür-136 Çiğdemtepe Höyük Keramik Çizimleri
Figür-137 Kalecik Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-138 Kalecik Höyük'ten Kaçak Kazı İzleri
Figür-139 Sancaktepe Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-140 Sancaktepe Höyük
Figür-141 Sırakayalar Höyük (1)'den Genel Görünüm
Figür-142 Sırakayalar Höyük (1)
Figür-143 Sırakayalar Höyük (1)'ten Detay
Figür-144 Sırakayalar Höyük (1) Keramik Çizimleri
Figür-145 Sırakayalar Höyük (2)'den Genel Görünüm
Figür-146 Sırakayalar Höyük (2)
Figür-147 Yedigözel Höyük'ten Genel Görünüm
Figür-148 Yedigözel Höyük'ün Günümüzdeki Durumu
Figür-149 Kop Kaya Mezarı'ndan Genel Görünüm
Figür-150 Kop Kaya Mezarı (1 Nolu)
Figür-151 Kop Kaya Mezarı'na Ulaşan Yol
Figür-152 Kop Kaya Mezarı (2 Nolu)
Figür-153 Kop Kaya Tüneli

- Figür-154 Kop Kaya Tüneli
Figür-155 Aydıntepe Yer Altı Şehri
Figür-156 Aydıntepe Yer Altı Şehri
Figür-157 Taşkesen Yerleşim Alanı'ndan Genel Görünüm
Figür-158 Taşkesen Yerleşim Alanı
Figür-159 Taşkesen Yerleşim Alanı Keramik Çizimleri
Figür-160 Y.Kırzı Yerleşim Alanı'ndan Genel Görünüm
Figür-161 Y. Kırzı Yerleşim Alanı
Figür-162 Y.Kırzı Yerleşim Alanı Keramik Çizimleri
Figür-163 Çayırköprü Yerleşim Alanı'ndan Genel Görünüm
Figür-164 Çayırköprü Yerleşim Alanı'nın Günümüzdeki Durumu
Figür-165 Elmalı Mağarası'ndan Genel Görünüm
Figür-166 Sırakonaklar Mağaraları'ndan Genel Görünüm
Figür-167 Sırakonaklar Mağaraları
Figür-168 Bakırtepe Köyü
Figür-169 Bakırtepe Mağarası (*Aytekin 1999_a*)
Figür-170 Bakırtepe Mağarasındaki Runik Yazıt (*Aytekin 1999_a*)
Figür-171 Bakırtepe Mağarası (*Aytekin 1999_a*)
Figür-172 Demirkent Mağarası'ndan Genel Görünüm
Figür-173 Demirkent Mağarası Girişi
Figür-174 Demirkent Mağarası'nın İç Kısmı

HARİTALAR

- Harita-1 Çoruh Havzasının Coğrafyası
Harita-2 Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri
(Yusufeli-İspir-Pazaryolu-Bayburt)
Harita-3 Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri
(Yusufeli)
Harita-4 Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri
(İspir-Pazaryolu)
Harita-5 Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri
(Bayburt)

DİZİN

A

Acheulléen, 42
 Adıyaman, 37, 43
 Adilcevaz/Kef, 126
 Afrika, 8, 36
 ağırşaklar, 48
 Ağzıaçık, 39
 Akdeniz, 8, 15, 18, 19, 20, 26, 53, 54, 97
 Aksaçlı (Haşiye), 28, 59, 67, 155, 195, 224
 Aksaçlı (Haşiye) Höyük, 67, 195, 224
 Akşar Höyük, 143, 197, 261, 262
 Alacahöyük, 48, 53
Alalakh, 76
 Alışar, 48, 53
Alluvamna, 76
 Altındere, 40
Altuntepe, 118, 124
 Altıparmak, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23
Ammuna, 76
 Anadolı, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 90, 92, 97, 98, 99, 101, 116, 120, 121, 122, 126, 127, 128, 135, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158
Analkız, 116
Anaşe, 109
 Ani, 39
Anitta, 75
Anniya, 90, 93, 94
 Antalya, 41, 44, 54
 Antik, 27, 31
Anzavurtepe, 108
Aramu/Arame, 102
 Aras, 29, 33, 58, 60, 62, 109, 110, 116, 117
 Arğışti I, 34, 101, 112, 113, 115, 116, 118, 121, 122, 157
 Arğışti I., 34
 Arğışti II, 124, 125
 Arhavi, 28, 56, 155
Aripşa (Giresun), 81
Aripşa, 83, 84
 Armenia, 27
Arnuwanda I, 77

Arpad, 123
 Arslantepe, 55, 62
 Artvin, 8, 10, 15, 23, 28, 31, 33, 56, 72, 115, 121, 134, 138, 155
Arzaşkun, 103, 104
Asia Minor, 8
 Assarhaddon, 125, 126, 127
Assur Ubalit I, 97
Asur, 28, 33, 51, 63, 71, 73, 74, 75, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 156, 157
 Asurbanipal, 127
 Asya, 8, 14, 25, 26, 36, 76, 80, 128, 154, 156
Aşağı Anzaf, 106, 117
 Aşağı Memleket, 72
Aşmunikal, 77
 avcılık, 37, 40
 Avrupa, 8, 25, 36, 40, 51, 73, 74, 86
 Ayaniş, 126, 127
 Aydıntepe, 11, 29, 118, 132, 142, 145, 148, 149, 157, 196, 198, 234, 235, 286
 Ayyıldız (Pitkir), 23
 Azzi, 33, 72, 75, 79, 80, 81, 82, 95, 96, 97

B

Babil, 76, 125, 128, 157
 Bahçeli Kalesi, 138, 196, 249
 bakır, 15, 23, 28, 32, 45, 48, 51, 56, 97, 102, 114, 115, 121, 155
 Bakırtepe Mağarası, 150, 198, 294, 295
Balawat, 102, 103
 Balıklı, 28, 56, 155
Baltulhe, 122
 Baradız, 44
 baraj, 55, 138, 139, 141
 Bartatua/Partatua, 127
Basra, 97
 Bastam Kalesi, 126
 Batum, 10
 Bayburt, 5, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 40, 41, 44, 49, 50, 56, 57, 58, 59, 61, 65, 67, 68, 69, 72, 73, 83, 108, 115, 118, 121, 130, 131, 132, 133, 136, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 195, 208, 227, 228, 229

Bayburt Kalesi, 118, 157

Bayrampaşa Kalesi, 132, 196, 233

Belbaşı, 44

Beycesultan, 47, 53

Bia, 112, 114

Bizans, 30, 66, 106, 137

Boğazköy, 53, 71, 74, 84

Borluk Deresi, 39

Bostancı Kalesi, 138, 196, 249

Bronz, 51, 52, 60, 66

Büyüktepe, 57, 58, 144, 154, 195, 215,
216

C

Can Hasan, 48

Cankurtaran (Kayser) Kalesi, 137

Cevizlik Kalesi, 142, 196, 197, 258

Cilavuz, 39

Clactonien, 40

Coğrafya, 8

Ç

Çavuştepe/Sardurihinili, 127

Çayırköprü Yerleşim Alanı, 149, 198, 291

Çayır yolu (Sünür), 28

Çayır yolu Höyük, 144, 197, 266, 267

çekirdek, 33, 41, 72, 82, 88, 97, 119, 120

Çermeli, 17, 21

Çevreli, 22, 138, 139, 196, 252

Çevreli Kalesi, 139, 196, 252

Çifttaş Höyük, 144, 197, 268

Çiftlik Kalesi, 140, 196, 254

Çiğdemtepe Höyük, 146, 197, 275, 276

Çimentepe Höyük, 58, 155

Çorak Köy Höyüğü, 144

Çoruh, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15,

16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28,

29, 30, 31, 32, 33, 38, 39, 41, 42, 43,

56, 72, 74, 85, 97, 99, 115, 118, 119,

120, 121, 130, 131, 133, 134, 136, 137,

139, 140, 142, 145, 146, 147, 150, 151,

152, 155, 156, 157, 195, 206, 207, 208,

229

Çoruh Havzası, 10, 15

Çoruh Nehri, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 21,

22, 31, 41, 42, 131, 133, 136, 139, 141,

142, 146, 147, 150, 157

Çoruh Vadisi, 12, 13, 15, 19, 39, 152

çömlek, 58, 66

çömlekçi çarkı, 45, 64

D

Daiaeni, 33, 99, 100, 101, 103, 118, 119,
120, 121, 157

Damascus, 123

Danişment Höyük (Pülür Tepe), 143

Darıca (Espék) Kalesi, 140

Değirmencik höyük, 146

Değirmencik Höyük, 145, 197, 274

Değirmentepe, 49

demir, 15, 23, 32, 97, 117

Demir Çağ, 59, 132, 136, 147

Demirkent Kalesi, 141, 196, 256

Demirkent Mağarası, 150, 198, 295, 296

Demirköy, 23, 28, 56, 141, 155, 196, 257

Demirözü, 11, 50, 57, 58, 59, 67, 68, 132,
144, 146, 154

Derekapı, 138

Devedağı, 17, 135, 196, 239, 240

Diauehi, 5, 31, 34, 99, 101, 108, 109, 110,
112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120,
121, 122, 157, 158

Doğu Anadolu, 8, 16, 18, 26, 27, 38, 60,
62, 63, 64, 82, 83, 151

Doğu Karadeniz, 8, 9, 11, 12, 16, 31, 84

Doğu Karadeniz Dağları, 9

Dukkamma, 83, 84, 95

Dumlu, 39

Dülük, 42

Dündartepe, 48, 54

Düzüker, 11, 14

E

èclat, 42

Ege Denizi, 53

Elazığ, 42, 49, 55, 59, 62, 63, 84, 85, 154

Elmalı Kalesi, 136, 196, 244

Elmalı Mağarası, 149, 198, 292

EN. NAM, 113

Epipaleolitik, 39, 40, 41, 43, 45, 152

Erequa, 111

Erken Transkafkasya, 55, 58

Erzincan, 15, 61, 73, 85, 118, 119, 120,
121, 124, 155, 156

Erzurum, 5, 6, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 22,
23, 27, 32, 33, 38, 39, 41, 49, 50, 55,

56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 73,

82, 85, 96, 109, 115, 116, 117, 118,

119, 120, 121, 122, 133, 135, 138, 147,

152, 153, 154, 155, 156, 157

Esental Kalesi, 139, 196, 250

Eskiçağ, 5, 6, 15, 28, 36, 91, 110, 151

Etiu, 115
Etiuhe, 109
 Euxeinos, 27, 31

F

Fırat, 33, 63, 72, 76, 83, 84, 85, 100, 101,
 118, 119, 156
 Filistin, 60, 61, 62, 63, 64, 154

G

Gez Alanı, 41, 42, 195, 209, 210, 211
 Gez Deresi, 41, 152
Giresun (Kerasund/Kerasus), 84
 Giresun Dağları, 9, 11
 Gordion, 124
göçebe kavimler, 125, 128
Gökçe göl, 115, 123
 Gökçedere, 28, 59, 65, 155, 195, 221
 Gökçedere (Pulur) Höyük, 65, 195, 221
 Gözlükule, 47, 54
Grek, 27, 71, 151
 Gundulak Tepe, 50, 195, 214
 Gümüşhane, 11, 14, 15, 32, 121, 143
 Gürcistan, 10, 27, 29, 62, 119
Güzelhisar/Avnik, 116
 Güzelova, 27, 55, 56, 64, 122, 155
 Gymnias, 29, 30

H

Hacılar, 47
 Hakkâri, 37
 Halaf, 47, 49
 Haldi, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
 116, 123
Haldiriulhi, 122
Halep, 77, 78
Halpa/Halep, 76
 Halys, 27
 Hamath, 123
Hanak/Ortakent, 112
Hantili I, 76
Hantili II, 76
 Harpasos, 29, 31, 32
 Hart, 11, 29, 132
 Hasankale, 38, 101, 116, 119, 120
Hattuş, 75
 Hattuşa, 53, 75, 76, 77, 81
Hattuşili I, 75, 76
Hattuşili II, 77
 Havza, 5

Hayaşa, 5, 33, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 79,
 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 156,
 157, 158
 Hellen, 27, 33, 36
 Herodotos, 27, 29, 31, 126
 Hesperit, 29, 30
 Historya, 36
 Hitit, 5, 26, 33, 48, 51, 53, 71, 72, 73, 74,
 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85,
 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
 96, 99, 151, 156
 Hopa, 15, 16
Horasan, 101, 109, 110, 120
Horhor, 113
 Horoztepe, 54, 82, 85, 94
Hubuşkia, 102, 105
Hukkanas, 88, 89, 90, 92
 Hurri, 27, 33, 59, 63, 65, 74, 75, 78, 97,
 98, 103, 154
 Hurri-Mitanni, 97
Huşa, 112, 113, 114
Huzziya I, 76
Huzziya II, 77

I

Ispuini, 121

İ

İberia, 27
 İç Anadolu, 8
 İkiztepe, 48, 54
 İncili Höyük, 145, 197, 273
 İran, 14, 19, 26, 32, 59, 63, 101, 106, 108,
 116, 123, 124, 126, 151, 154
 İskender, 26
 İskit, 123, 126, 127
 İskit/İşkuza/Asquzai, 126
 İspir, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 21,
 22, 23, 29, 30, 33, 39, 49, 121, 133,
 134, 135, 136, 137, 139, 140, 145, 147,
 149, 150, 151, 152, 153, 196, 236
İşkigulu, 115, 116
 İşpuini, 99, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 111, 117, 157
 İtalya, 36
 İvceklerin Tepesi, 59, 68, 155, 226
 İyidere Kalesi, 137, 196, 245

K

kaçak kazı, 50, 57, 67, 68, 131, 132, 136, 143, 144, 145, 146, 147, 149
 Kaçkar, 9, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 31
 Kaçkar Dağı, 9, 17
 Kafkasya, 27, 57, 59, 60, 61, 151, 155
 Kalah, 123
 kalay, 56, 155
 Kalecik Höyük, 146, 197, 277
 Kalkolitik, 5, 26, 28, 36, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 64, 65, 152, 153, 154, 155, 158
Kantuzili, 75
 Kapılı Kalesi, 132, 195, 196, 231, 232
 Kappadokia, 27, 53
 Karaçayır Mevkii, 59, 195, 219
 Karadeniz, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 38, 41, 44, 49, 53, 54, 60, 72, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 97, 98, 108, 119, 120, 135, 151, 157
Karagündüz, 106
 Karahan, 23, 135, 137, 196, 241
 Karain, 41, 42, 43
 Karakale, 137, 196, 246
Karanni, 86, 87, 88
Karasu, 83, 118, 119
 Karataş-Semayük, 54
 Karaz, 5, 27, 28, 49, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 73, 74, 80, 97, 143, 146, 153, 154, 155, 156, 158
 Karaz Kültürü, 5, 59, 60, 61, 62, 64, 74, 97, 154
 Karçal Dağları, 9
Kargamış, 93, 95
 Karmir-Blur, 127
 Kars, 12, 16, 37, 38, 39, 61, 109, 122, 152, 155
 Kaşka, 72, 75, 77, 78, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 96
Katarza, 109, 114, 115
kaya basamaklı su tüneli, 118, 131, 157
 kazıyıcılar, 41, 43, 50, 154
 Keçevidüzü, 11
Kelişin, 107
 Kelkit, 10, 15, 18, 27, 74, 83, 84, 85, 97, 156
Kemah, 78, 81, 84
 keramik, 46, 47, 49, 55, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 97, 130, 131, 136, 137, 138, 142, 143, 147, 148, 149

Keramik, 61, 133, 143, 145, 147, 195, 197, 198, 216, 218, 220, 223, 228, 262, 265, 267, 270, 276, 280, 288, 290
 Kerpiç, 46
 Khaldia, 28
 Khirbet Kerak, 55, 60, 64, 65, 75
 Kılıçkaya (Ersis) Kalesi, 140, 196, 253
 Kınalıçam (Aşpişen) Kalesi, 138
 Kızılırmak, 26, 27, 74, 75, 79, 83, 128, 157
 Killiğin Mağarası, 41, 44, 45, 195, 212, 213
 Kimmer, 123, 124, 125, 126
 Kimmerler, 124, 126
 Kitre Höyük (Üçler Tepesi), 143
 Kitre Kalesi, 131, 195, 230
 Kolkhis, 27, 29, 31
 Kop, 11, 12, 14, 15, 32, 147, 197, 198, 283, 284, 285
 Korucutepe, 55
 Köprügören Kalesi, 142, 197, 259
 Körzüt, 108, 110
 Köse, 10, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 32, 68, 144
 krom, 15
 Ksenophon, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 122, 158
Kummuha, 78, 81, 82, 84, 87, 88, 89
 Kurbanağa Mağarası, 39
ku ru duvar, 131, 132, 135
 Kuruçay Höyük, 47
Kuşsara, 75
 Kuzeydoğu Anadolu, 152
Kültepe, 71, 73, 75

L

Laleli (Serk) Kalesi, 136
 Levalloisen, 40
 Lidya, 128, 157
 Liman Tepe, 54
 linyit, 15, 23
Luşa, 109, 114
 Lutipri, 101, 102, 104

M

Maden Kalesi, 133, 196, 237, 238
 Malatya, 37, 49, 55, 59, 62, 63, 84, 85, 95, 116, 154
 Mam, 11, 14
 Mam Suyu, 11
 Mannea, 123, 125, 126

Mariya, 88, 89, 90, 92
 Medler, 126, 127, 128
Meherkapı, 107
 Menua, 34, 101, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 117, 118, 121, 157
 Mescit Dağları, 10, 16, 17, 18, 19, 20
 Mezarlık Tepe Höyük, 145
 Mezolitik, 26, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 152, 153
 Mezopotamya, 36, 46, 47, 54, 63, 73, 76, 97, 151
 Mısır, 27, 36, 78, 94, 97, 149, 151
 Mikrolit, 44
Mitanni, 77, 78, 97, 98
 moloztaş, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142
 monokrom, 64
 Mormuş, 11, 13
 Moskhia, 31
Mursili II, 71, 79, 83
Mursili I, 76
 Musasir, 105, 107
 Muşasir, 123
 Muşki, 125
 Mutlu Höyük, 143, 197, 264, 265

N

Nairi ülkeleri, 99
 Narlı, 42
 Narman, 30
 Neolitik, 26, 36, 38, 39, 40, 43, 45, 46, 47, 50, 152, 153, 154
 Ninive, 102, 125, 127
 Norşuntepe, 49, 55

O

Obeid, 47, 49
 Oltu, 16, 22, 23, 30, 33, 120, 138, 140, 195, 207
 Orta Asya, 14
 Orta Çoruh, 8, 10, 15, 18
 Ortaçağ, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143
 Otlukbeli, 11, 12

Ö

Önasya, 36, 60, 73, 80, 85, 91, 96, 97, 156, 158

P

Paleolitik, 26, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 145, 151, 152
 Parhar, 29
Parşua, 106
 Paryadros, 30, 31, 85
 Pasin, 29
 Pasinler, 23, 30, 109, 116
Paşarruma, 75
Patnos, 106, 108
Pawahtelmah, 75
 Pazaryolu, 23, 136, 195, 196, 208, 242
Pirabat, 109
Pithana, 75
 Pitkir, 23
Piyaşşili, 78
 Pontus, 27, 31, 125
 Prehistorya, 36
Prizm, 100
 Procopios, 31, 32
 Protohistorya, 36
 Pular, 27, 28, 55, 56, 59, 62, 64, 65, 66, 155, 195, 221

Q

Qulha, 116, 117

R

Rize, 10, 11, 15, 16, 17, 22, 23, 27, 31, 33, 73, 82, 156
 Roma, 28, 36, 47, 58, 66, 143, 145, 148, 154
 Rusa I, 122, 123, 124, 125
 Rusa II, 125, 126, 127
 Rusa III, 127

S

Sadurburcu, 104
Salmanassar I, 97, 98, 99, 101
Salmanassar III, 28, 100, 102, 103, 104, 105, 118, 119
 Salmanassar V, 123
 Samaria, 123
Samsat, 84
 Samsun, 15, 44, 48
Samuha, 77, 84, 85, 87, 90
 Sancaktepe Höyük, 146, 197, 278
 Sanherib, 123, 124, 125
 Sarduri I., 101

Sarduri II, 31, 116, 117, 122, 157
 Sarduri III, 127
Sargon, 76, 123, 124, 125
 Sargon II, 123, 124, 125
 Sarihhan Kalesi, 131, 195, 231
Sarikamiş, 101, 109, 110, 112, 120
Sarnıç, 134
 Saspeir, 29
 Sazazkale, 28, 56, 155
 Semehrek, 23
 Sırakayalar Höyük (1), 147, 197, 279, 280
 Sırakayalar Höyük (2), 147, 197, 281
 Sırakonaklar (Hodiçor) Mağarası, 150
 sirk, 17, 22
 Skydides, 31
 Soğanlı Dağları, 11, 17
 Sos, 27, 55, 56, 155
 Söğütlü (Hindi) Höyük, 67, 195, 222, 223
 Söğütlü (Hindi), 28, 59, 155
 Strabon, 27, 30, 31, 32, 85
su sarmıcı, 138, 139
Sugunia, 102, 103, 104
 Suriye, 50, 60, 61, 62, 63, 75, 76, 77, 78,
 79, 90, 93, 94, 95, 97, 123, 125
 Susuz, 39

Ş

Şamsi Adad V, 105
Şaşilu, 109, 110, 114, 122
 Şenkaya, 23, 30
Şeşeti, 121, 122
Şirinlikale, 118
Şuppiliuma I, 71, 77, 78, 79, 80, 82, 83,
 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93

T

Tabal, 125
 Taokh, 30, 31
Tariu, 112, 113, 115
Taşkesen höyük, 149
 Taşkesen Höyük, 142, 197, 260
 Taşkesen Yerleşim Alanı, 149, 198, 287,
 288
Tegarama/Gürün, 95
Teişeba, 110, 112, 113, 114, 127
 Tekeköy, 44
 Tekkale, 139, 196, 251
Telepinu, 76
Tell Açıana, 76
 Tepecik, 28, 55, 59, 68, 155, 195, 225

Tepecik (Siptoros), 28, 59, 68, 155, 195,
 225
 Tepecik (Siptoros) Höyük, 68, 195, 225
 Tepetarla, 15, 145, 197, 270, 271
 Teşeba, 123
 Thekhes, 33
 Tıkalı mağara, 41
Tıbya/Tipiya/Ordu, 83
Tiflis, 121
 Tiglath Plaser I, 33
 Tiglath-Pileser III, 123
Tiglat-Pileser I, 100, 103
 Tilmen Höyük, 47
 Tombultepe, 39
 Toplayıcılık, 36, 37, 40
Toprakkale, 108, 126
 Toros, 46
 Tortum, 22, 23, 30
 Trabzon, 11, 14, 29, 32, 33, 118, 133, 143
 Troya, 53, 54
Tukulti Ninurta I, 99, 100, 101
 Tunç, 5, 26, 28, 36, 40, 41, 45, 47, 49, 50,
 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60,
 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 98, 103, 130,
 131, 135, 137, 142, 144, 145, 146, 147,
 149, 152, 153, 154, 155, 158
 Tunç Çağı, 51, 53, 54, 58, 64, 154
Tuşpa, 104, 106, 107, 108, 110, 112, 116,
 121, 124
Tuthaliya, 75, 77, 78, 79, 86, 87, 88, 90,
 96
Tuthaliya II, 77
Tuthaliya III, 77, 87
Tuthalya III, 71, 72, 79, 80, 83, 86, 87,
 88
 Tülintepe, 49, 55
 Türkiye, 10, 15, 40, 41, 108

U

Uuaş, 123
 uçlar, 41, 42
Umudumtepe, 117
Ura, 84, 85, 94
 Urartu, 5, 26, 29, 32, 33, 73, 74, 97, 98,
 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106,
 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115,
 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 133,
 151, 157, 158
 Urmiye, 26, 59, 60, 63, 106, 123, 126
Uruadri-Nairi, 98
Utupurşini, 109, 114, 121

Uzinabitarna, 113, 115

V

Van, 26, 37, 53, 83, 84, 85, 100, 102, 103,
104, 105, 108, 113, 116, 124, 126
Vavuk, 11, 32

W

Witeruhi/Uiteruhi, 109

Y

Yalnızçam, 10, 27
Yanık/Siyah, 55
Yarımburgaz, 40
Yazıbaşı Höyüğü, 144
Yazılıkaya, 39
Yazılıtaş, 33, 109, 121, 122
Yedigözel Höyük, 147, 197, 282
Yeşilirmak, 26, 75
Yeşilyurt Kalesi, 134, 196, 239
Yokuşlu (Nihah) Kalesi, 140

Yukarı Çakmak, 38
Yukarı Çoruh, 8, 14
Yukarı Kırsı Yerleşim Alanı, 149
Yukarı Memleket, 72, 84, 85, 94, 95
Yumuktepe, 47
Yunan, 26
Yunanistan, 26, 51
Yusufeli, 5, 8, 10, 15, 16, 17, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 28, 30, 31, 33, 39, 49, 56,
134, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 150,
151, 152, 153, 154, 155, 195, 206, 207

Z

Zamua, 123
Zap, 98, 123, 157
Zidanta I, 76
Zidanta II, 76
Zivin, 109, 110, 112, 121
Zivin/Süngütaş, 109, 110
Zivistan, 106, 107, 117
Zua, 109, 114, 121

FIGÜRLER

Figür-1 Çoruh Nehri'nin Kaynağı

*

Figür-2 Çoruh Nehri / Yusufeli

Figür-3 Çoruh Nehri-Barhal Çayı / Yusufeli

Figür-4- Oltu Çayı

Figür-5 Çoruh Nehri / Pazaryolu

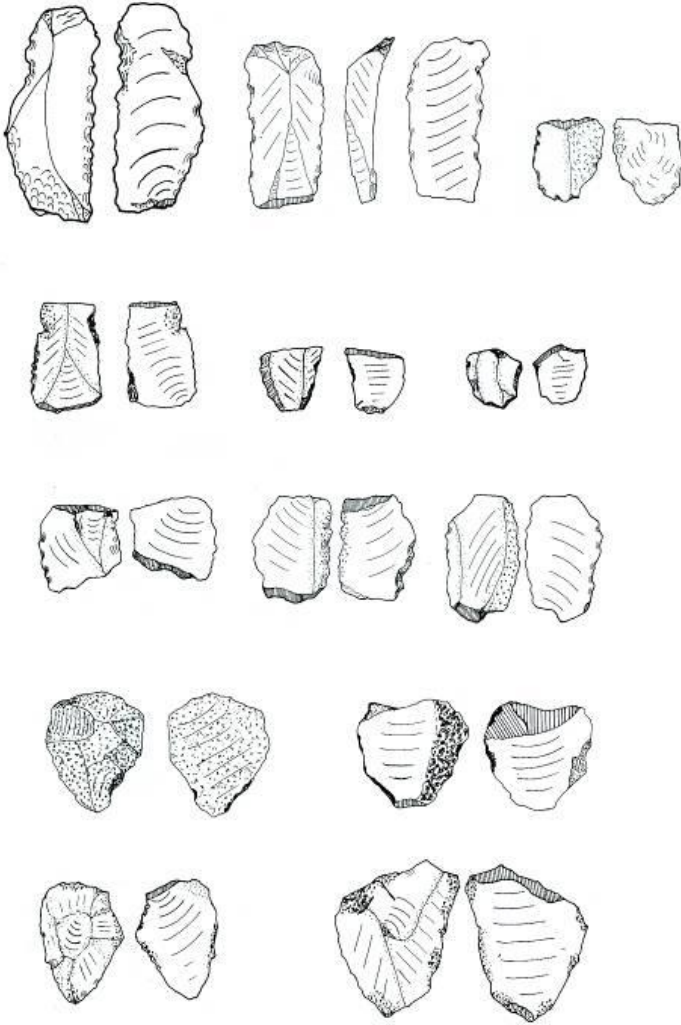
Figür-6 Çoruh Nehri / Bayburt

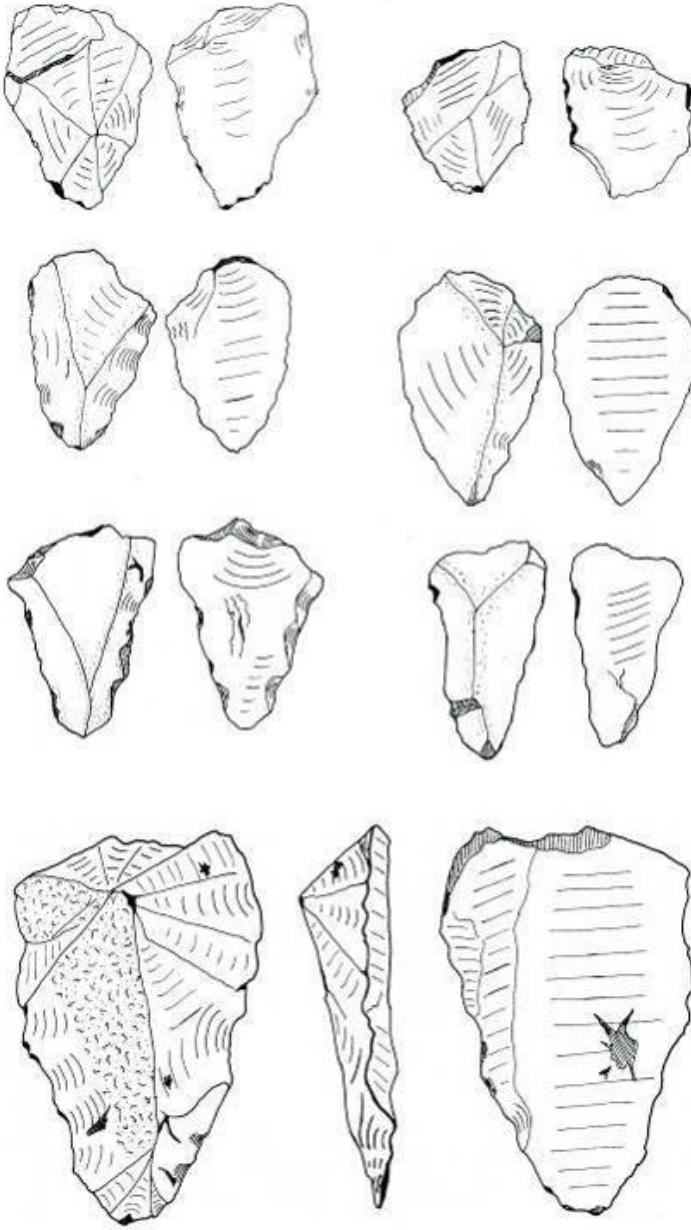
Figür-7 Gez Alanından Genel Görünüm

Figür-8 Gez Alanı'nın Güneyden Görünüşü

Figür-9 Gez Alanı Buluntu Çizimleri (Gündüzalp 1986)

Figür-10 Gez Alanı Buluntu Çizimleri (Gündüzalp 1986)

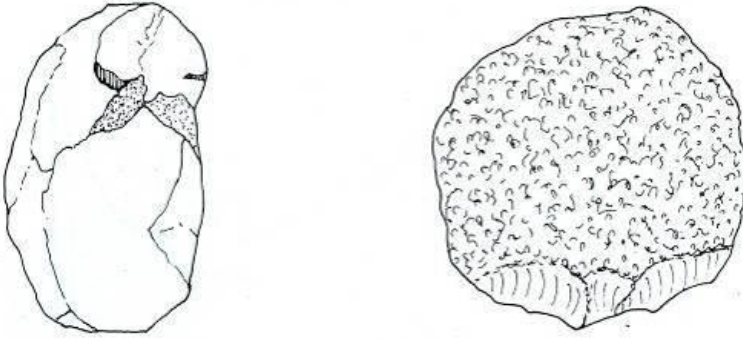
Figür-11 Killiğın Mağarası'ndan Genel Görünüm

Figür-12 Killiğın Mağarası'nın Girişi

Figür-13 Killiğin Mağarası'nın İçten Görünüşü

Figür-14 Killiğin Mağarası Buluntu Çizimi (Gündüzalp 1986)

Figür-15 Gundulak Tepe Genel Görünüm

Figür-16 Gundulak Tepe

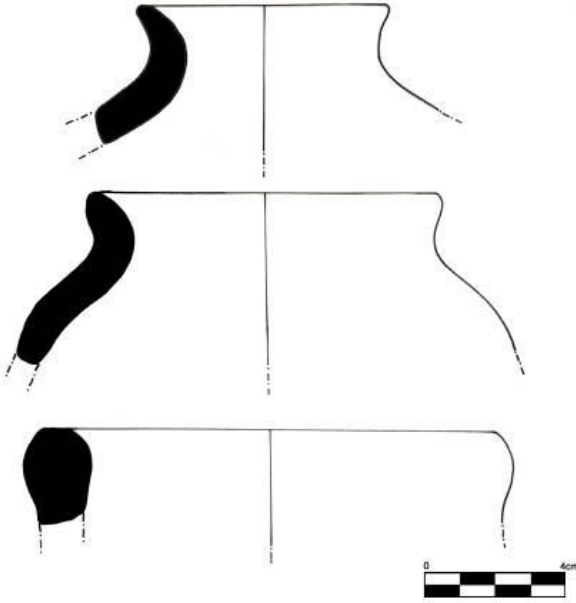
Figür-17 Büyüktepe Genel Görünüm

Figür-18 Büyüktepe'den Detay

Figür-19 Büyüktepe Kaçak Kazı İzleri

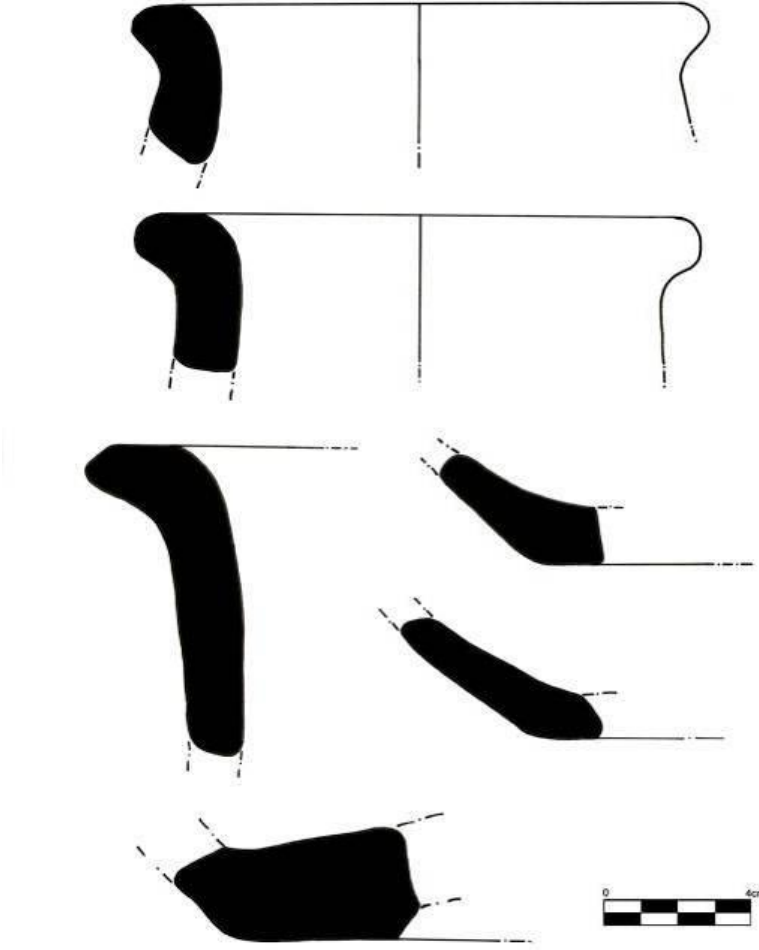
Figür-20 Büyüktepe Keramik çizimleri

Figür-21 Çimentepe Genel Görünüm

Figür-22 Çimentepe Mimari Kalıntı İzleri

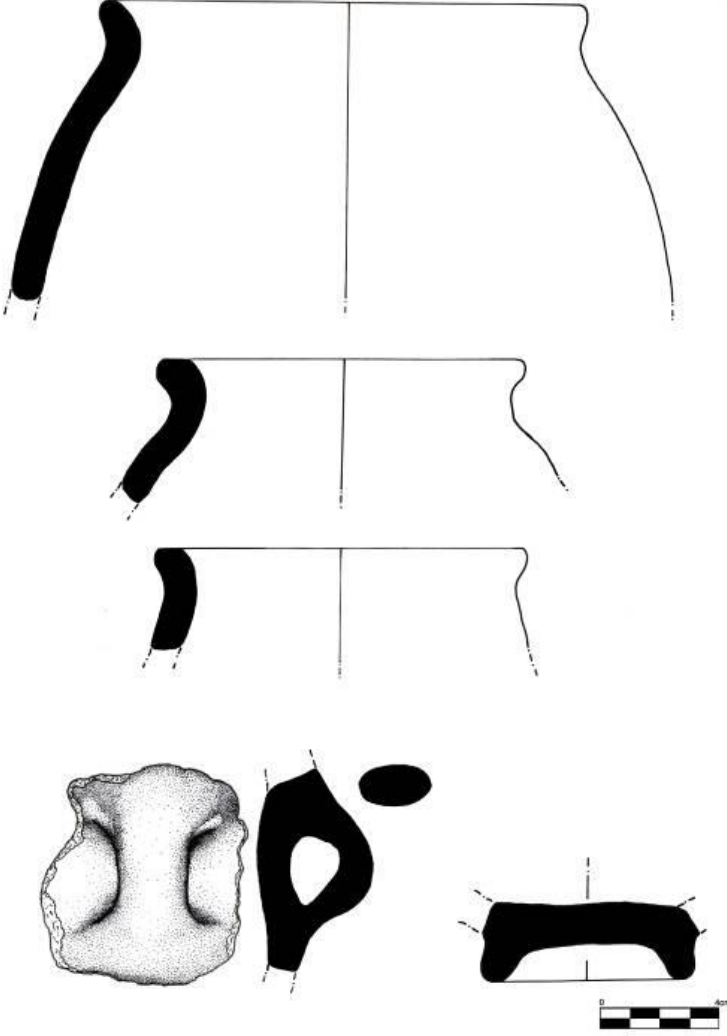
Figür-23 Çimentepe Keramik Çizimleri

Figür-24 Karaçayır Mevkii Genel Görünüm

Figür-25 Karaçayır Mevkii

Figür-26 Karaçayır Keramik Çizimleri

Figür-27 Gökçedere (Pulur) Hüyük Genel Görünüm

Figür-28 Gökçedere (Pulur) Hüyük'teki Tahribat

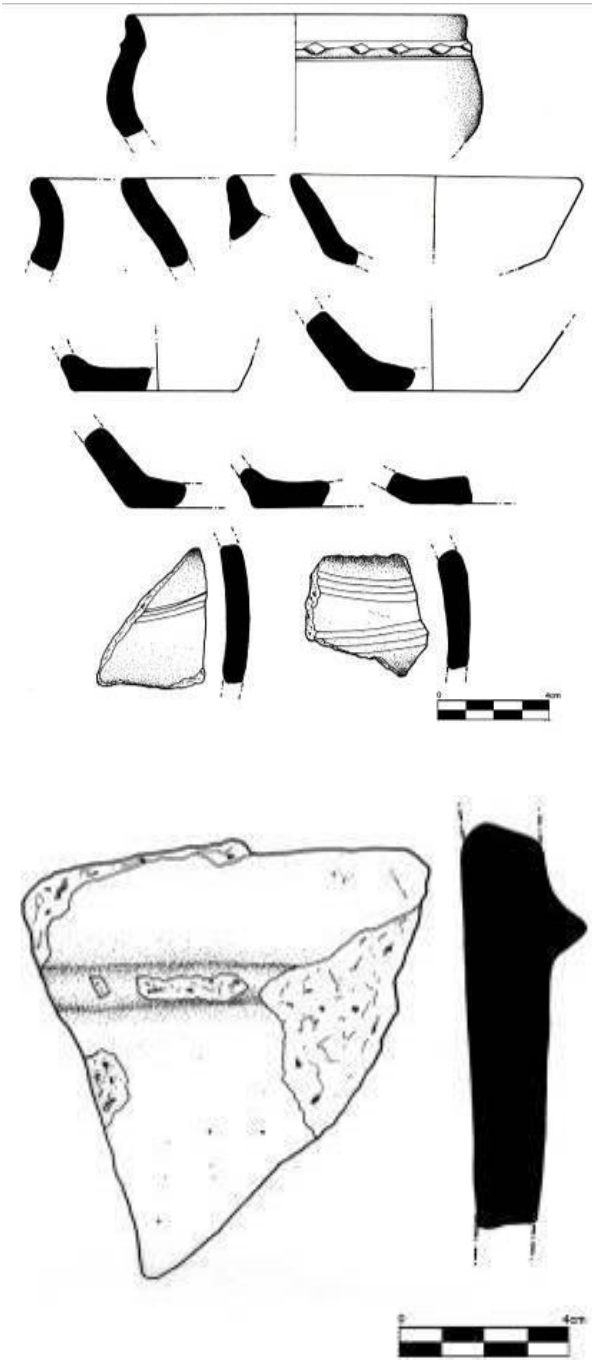

Figür-29 Söğütlü (Hindi) Hüyük Genel Görünüm

Figür-30 Söğütlü (Hindi) Hüyük Kaçak Kazı İzleri

Figür-31 Söğütlü (Hindi) Höyük Keramik Çizimleri

Figür-32 Aksaçlı (Haşıye) Hüyük Genel Görünüm

Figür-33 Aksaçlı (Haşıye) Hüyük Kaçak Kazı İzleri

Figür-34 Tepecik (Siptoros) Höyük Genel Görünüm

Figür-35 Tepecik (Siptoros) Höyük Kaçak Kazı İzleri

Figür-36 İvceklerin Tepesi Genel Görünüm

Figür-37 İvceklerin Tepesi Detay

Figür-38 Bayburt Kalesi Genel Görünüm

Figür-39 Bayburt Kalesi Sur Duvarları

Figür-40 Bayburt Kalesi Sur Duvarları

Figür-41 Bayburt Kalesi Keramik Çizimi

Figür-42 Bayburt Kalesi
Kaya Basamaklı Su Tünelinin (Çoruh'a Açılan Kısım)

Figür-43 Bayburt Kalesi
Kaya Basamaklı Su Tünelinin (Çoruh'a Açılan Kısım)

Figür-44 Kitre Kalesi Genel Görünüm

Figür-45 Kitre Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-46 Sarıhan Kalesi Genel Görünüm

Figür-47 Kapılı Kalesi Genel Görünüm

Figür-48 Kaplı Kalesi Duvar Kalıntıları

Figür-49 Kaplı Kalesi Mimari İzler

Figür-50 Bayrampaşa Kalesi Genel Görünüm

Figür-51 Bayrampaşa Kalesi Sur Duvarları

Figür-52 Aydıntepe Kalesi Genel Görünüm

Figür-53 Aydıntepe Kalesi'nden Detay

Figür-54 Aydın-tepe Kalesi Mimari Kalıntı İzleri

Figür-55 Aydın-tepe Kalesi'nin Giriş Kısmı

Figür-56 İspir Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-57 İspir Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-58 Maden Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-59 Maden Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-60 Maden Kalesi Su Sarnıçları

Figür-61 Maden Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-62 Yeşilyurt Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-63 Devedağı (Fısıruk) Kalesi'nden Genel Görünü

Figür-64 Devedağı (Fısırik) Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-65 Devedağı (Fısırik) Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-66 Karahan Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-67 Karahan Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-68 Kümbettepe (Pazaryolu / Norgah) Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-69 Kümbettepe Kalesi'nden Mimari İzler

Figür-70 Laleli Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-71 Laleli Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-72 Elmalı Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-73 Elmalı Kalesi

Figür-74 İyidere Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-75 İyidere Kalesi

Figür-76 Karakale'den Genel Görünüm

Figür-77 Karakale

Figür-78 Cankurtaran Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-79 Cankurtaran Kalesi

Figür-80 Kinalçam Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-81 Kinalçam Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-82 Bahçeli Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-83 Bostancı Kalesi Genel Görünüm

Figür-84 Esendal Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-85 Esendal Kalesi Su Sarnıcı

Figür-86 Tekkale Sur Duvarları

Figür-87 Tekkale'den Genel Görünüm

Figür-88 Çevreli Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-89 Çevreli Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-90 Kılıçkaya (Ersis) Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-91 Kılıçkaya Buluntu Örneği (Şu Anda Kılıçkaya Beldesindedir.)

Figür-92 Çiftlik Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-93 Darıca Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-94 Yokuşlu Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-95 Yokuşlu Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-96 Demirkent Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-97 Demirkent Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-98 Demirköy Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür-99 Demirköy Kalesi Duvar Örgüsü

Figür-100 Cevizlik Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür 101- Cevizlik Kalesi

Figür 102- Köprügören Kalesi'nden Genel Görünüm

Figür 103- Köprügören Kalesi Duvar Örgüsü

Figür 104- Taşkesen Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 105- Taşkesen Höyük Kaçak Kazı İzleri

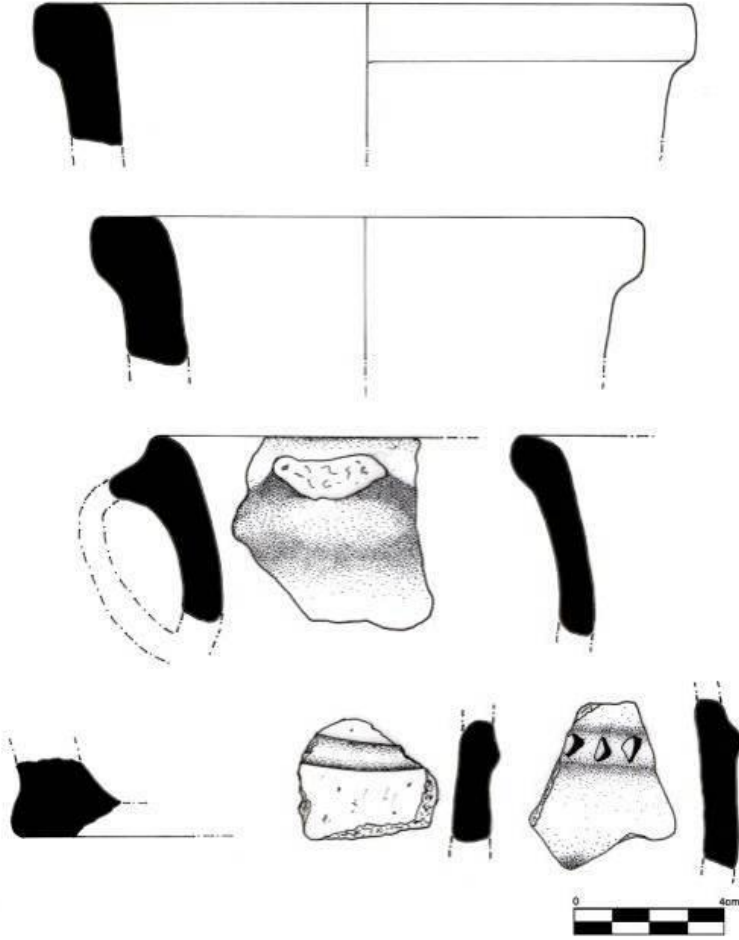

Figür 106- Akşar Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 107- Akşar Höyük

Figür 108 - Akşar Höyük Keramik Çizimleri

Figür 109- Kitre Höyük'ten Genel Görünüm

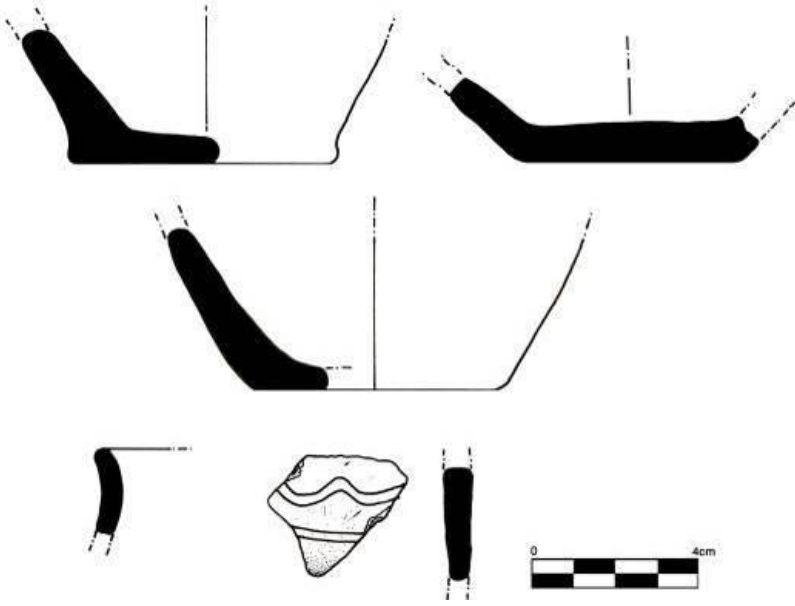
Figür 110 - Danişment Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 111- Mutlu Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 112- Mutlu Höyük Kaçak Kazı İzleri

Figür 113- Mutlu Höyük Keramik Çizimleri

Figür 114- Çorak Höyük'ten Genel Görünüm

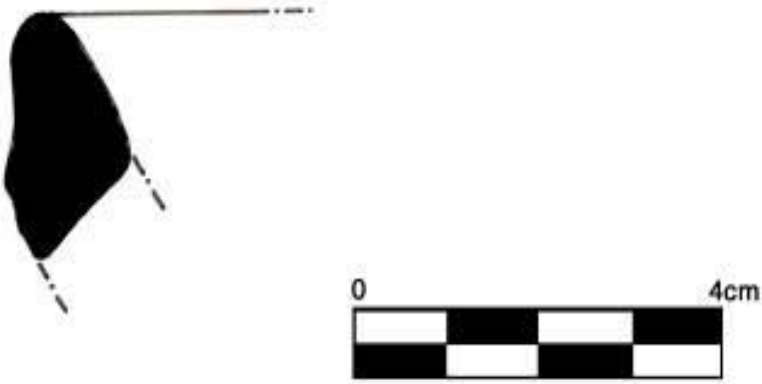
Figür 115- Çayryolu Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 116- Çayryolu Höyük'ten Detay

Figür 117- Çayryolu Höyük'ten Buluntu Örneği

Figür 118- Çayryolu Höyük Keramik Çizimleri

Figür 119- Çiftetaş Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 120- Çiftetaş Höyük Kaçak Kazı İzleri

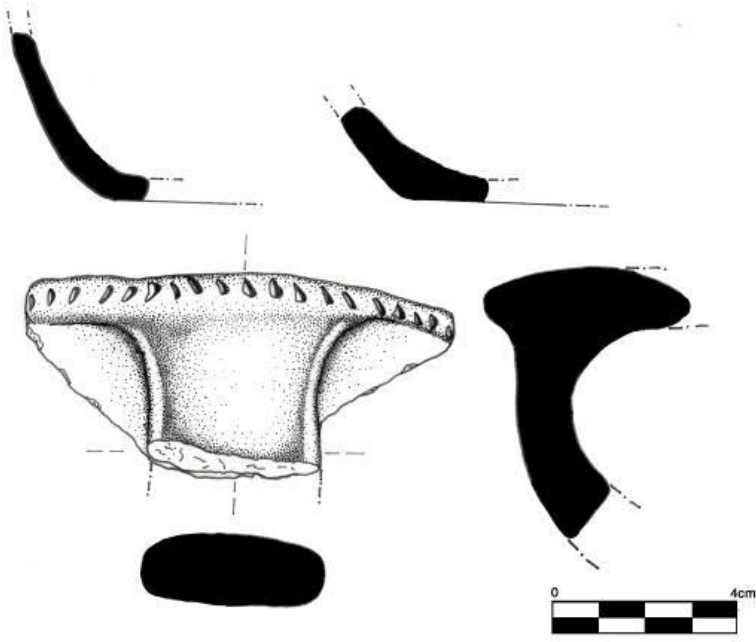

Figür 121- Yazıbaşı Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 122- Yazıbaşı Höyük'ten detay

Figür 123- Yazıbaşı Höyük Keramik Çizimleri

Figür 124- Tepetarla Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 125- Tepetarla Höyük'ten Detay

Figür 126- Mezarlıktepe Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 127- Mezarlıktepe Höyük'ten Detay Görünümü

Figür 128- Mezarlıktepe Höyük Üzerindeki Günümüze Ait Mezarlar

Figür 129- İncili Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 130-İncili Höyük'ten Detay Görünümü

Figür 131-Değirmencik Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 132- Değirmencik Höyük'ten Genel Görünüm

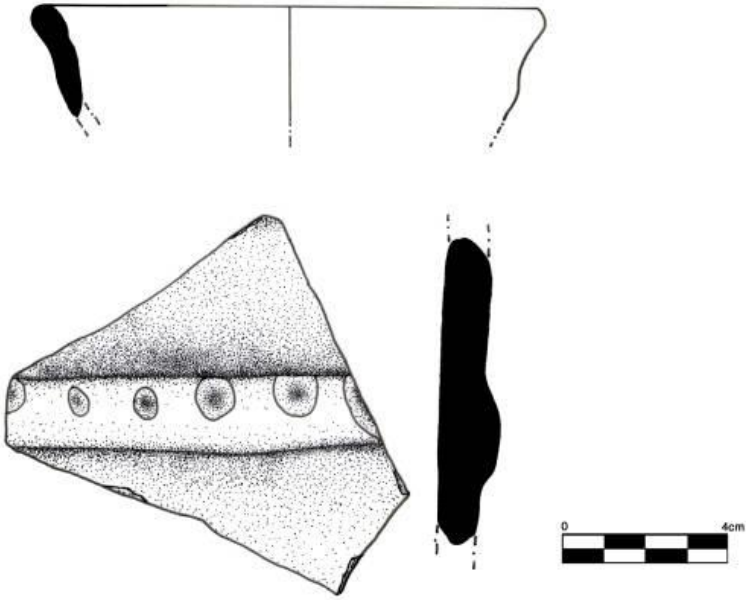
Figür 133- Çiğdemtepe Hüyük'ten Genel Görünüm

Figür 134- Çiğdemtepe Hüyük'ten Kaçak Kazı İzleri

Figür 135- Çiğdemtepe Höyük'ten Kaçak Kazı İzleri

Figür 136- Çiğdemtepe Höyük Keramik Çizimleri

Figür 137-Kalecik Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 138- Kalecik Höyük'ten Kaçak Kazı İzleri

Figür 139- Sancaktepe Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 140- Sancaktepe Höyük

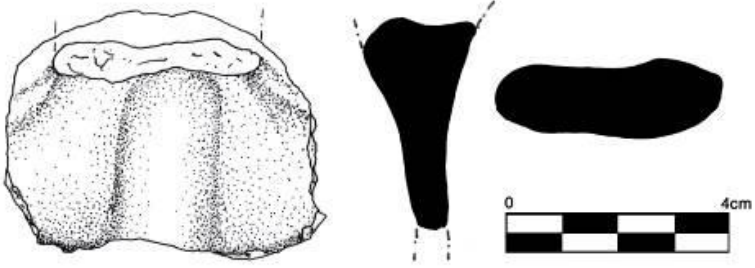
Figür 141- Sırakayalar Höyük (1) 'den Genel Görünüm

Figür 142- Sırakayalar Höyük (1)

Figür 143- Sırakayalar Höyük (1) 'ten Detay

Figür 144- Sırakayalar Höyük (1) Keramik Çizimleri

Figür 145- Sırakayalar Höyük (2)'den Genel Görünüm

Figür 146- Sırakayalar Höyük (2)

Figür 147- Yedigözüler Höyük'ten Genel Görünüm

Figür 148- Yedigözüler Höyük'ün Günümüzdeki Durumu

Figür 149- Kop Kaya Mezarı'ndan Genel Görünüm

Figür 150- Kop Kaya Mezarı (1 nolu)

Figür 151- Kop Kaya Mezarı'na Ulaşan Yol

Figür 152- Kop Kaya Mezarı (2 nolu)

Figür 153- Kop Kaya Tüneli

Figür 154- Kop Kaya Tüneli

Figür 155-Aydıntepe Yer Altı Şehri

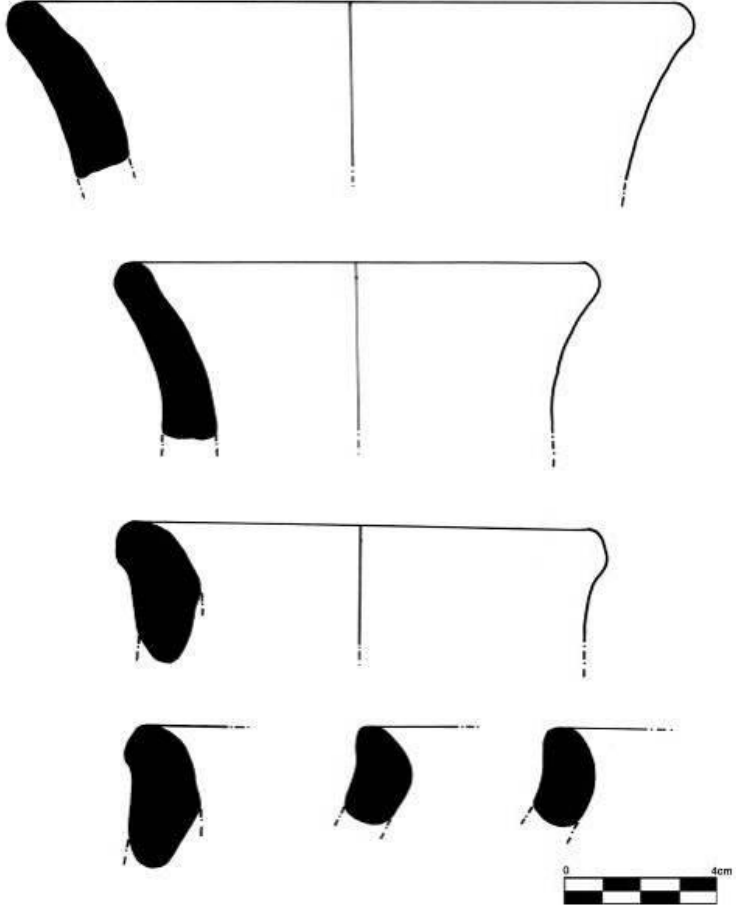
Figür 156- Aydıntepe Yer Altı Şehri

Figür 157- Taşkesen Yerleşim Alanı'ndan Genel Görünüm

Figür 158- Taşkesen Yerleşim Alanı

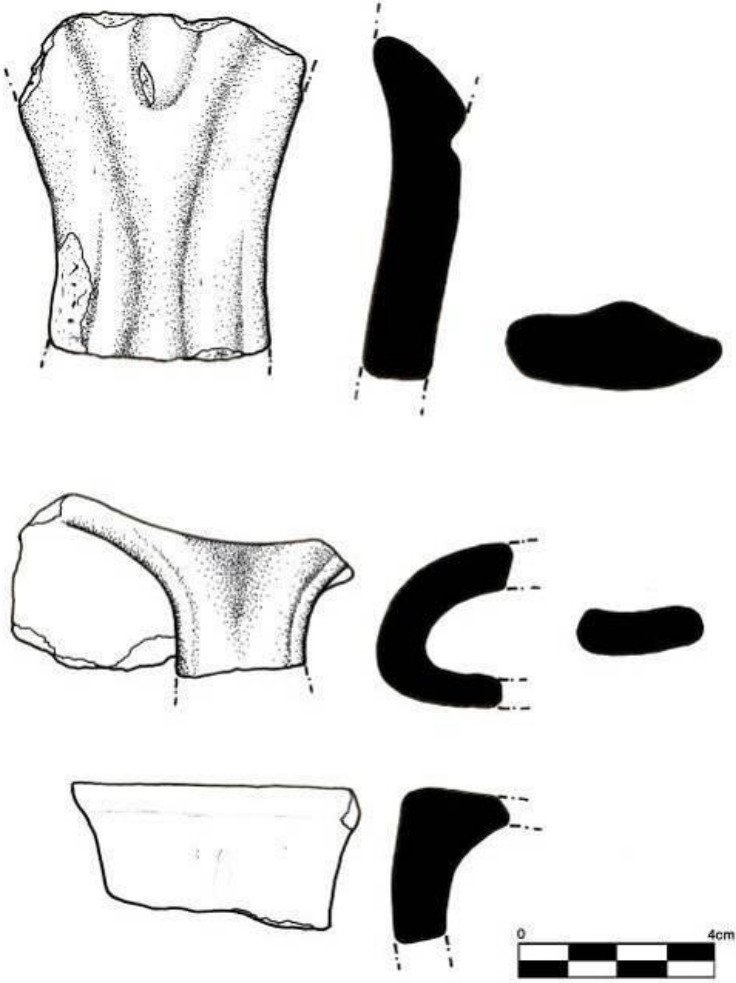
Figür 159- Taşkesen Yerleşim Alanı Keramik Çizimleri

Figür 160- Y.Kırzı Yerleşim Alanı'ndan Genel Görünüm

Figür-161 Y. Kırzı Yerleşim Alanı

Figür-162 Y.Kırzı Yerleşim Alanı Keramik Çizimleri

Figür-163 Çayırköprü Yerleşim Alanı'ndan Genel Görünüm

Figür-164 Çayırköprü Yerleşim Alanı'nın Günümüzdeki Durumu

Figür-165 Elmalı Mağarası'ndan Genel Görünüm

Figür-166 Sırakonaklar Mağaraları'ndan Genel Görünüm

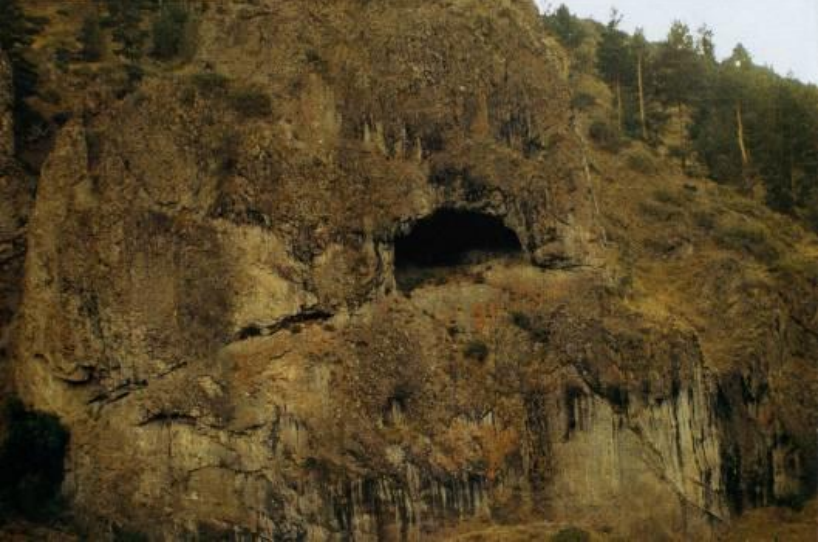

Figür-167 Sırakonaklar Mağaraları

Figür-168 Bakırtepe Köyü

Figür-169 Bakırtepe Mağarası (Aytekin 1999_a)

Figür-170 Bakırtepe Mağarasındaki Runik Yazıt (Aytekin 1999_a)

Figür-171 Bakırtepe Mağarası (*Aytekin 1999_a*)

Figür-172 Demirkent Mağarası'ndan Genel Görünüm

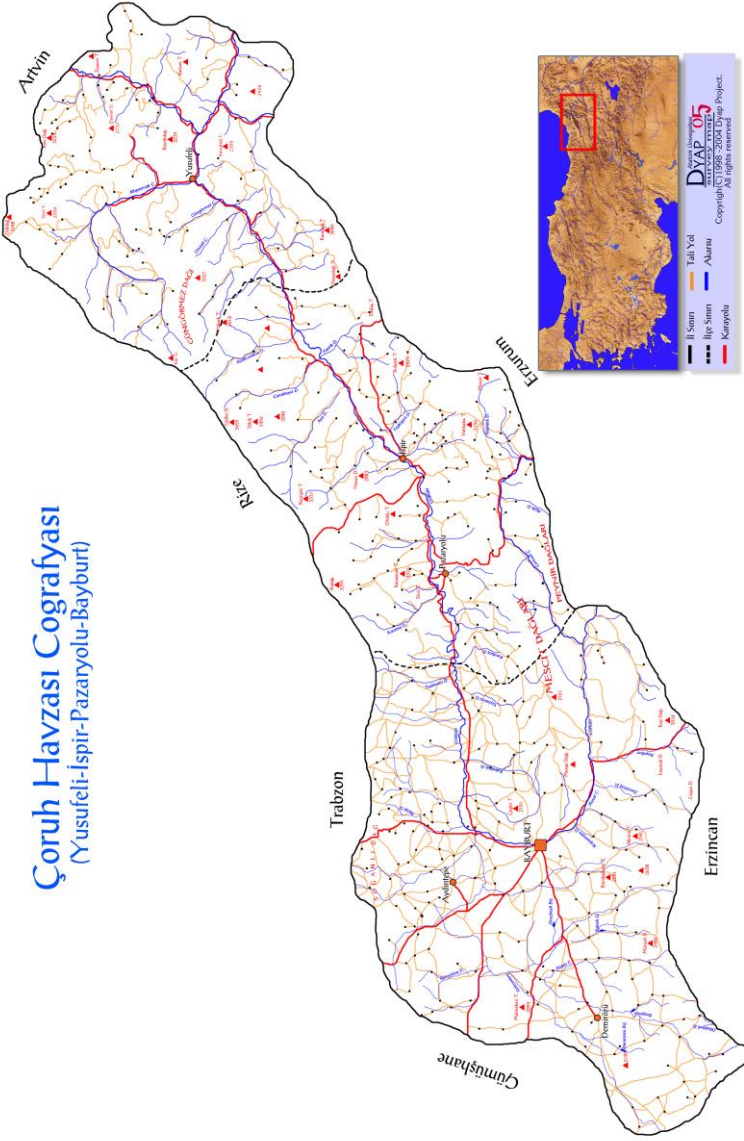

Figür-173 Demirkent Mağarası Girişi

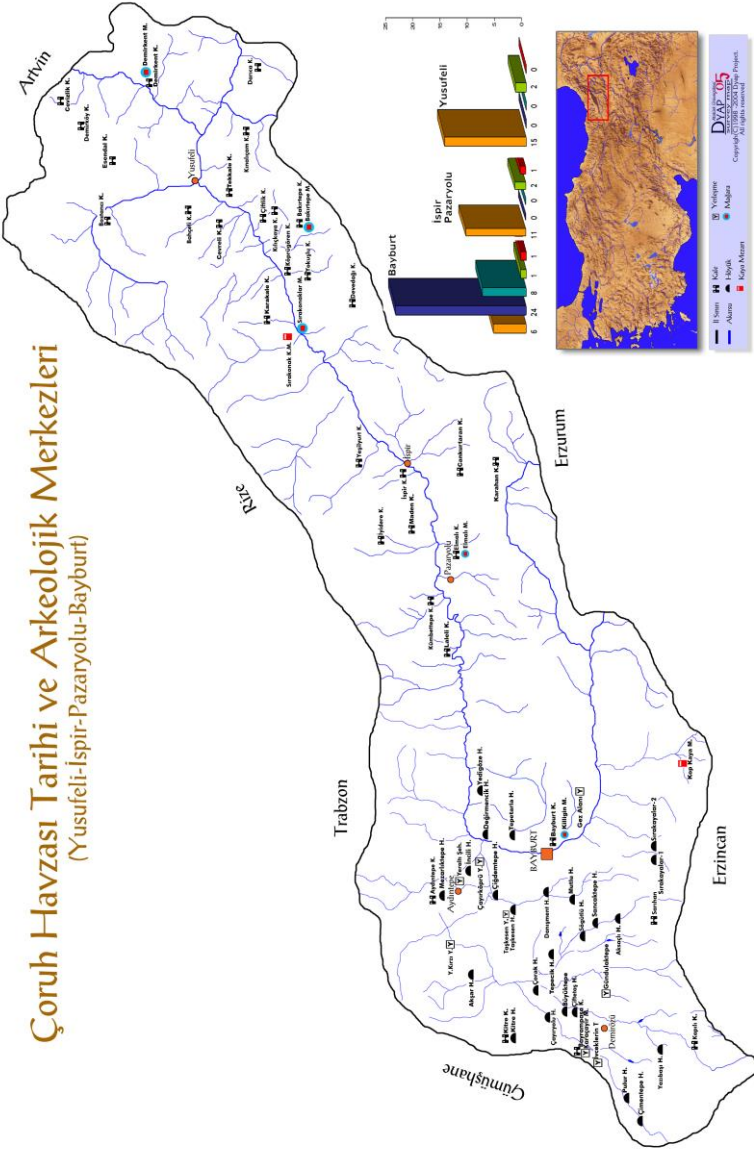

Figür-174 Demirkent Mağarası'nın İç Kısmı

HARİTALAR

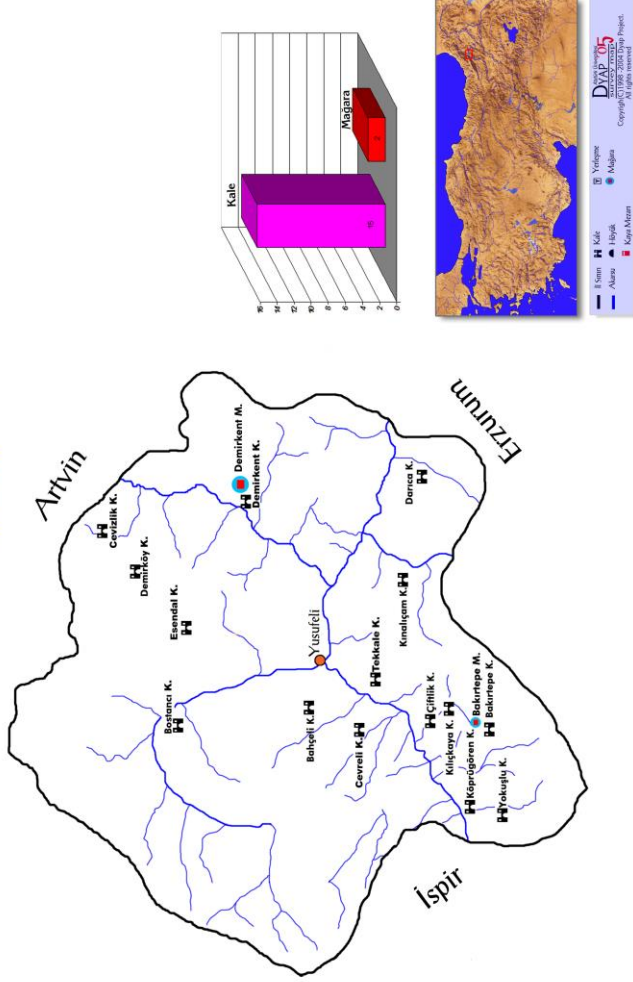

Harita-1 Çoruh Havzasının Coğrafyası

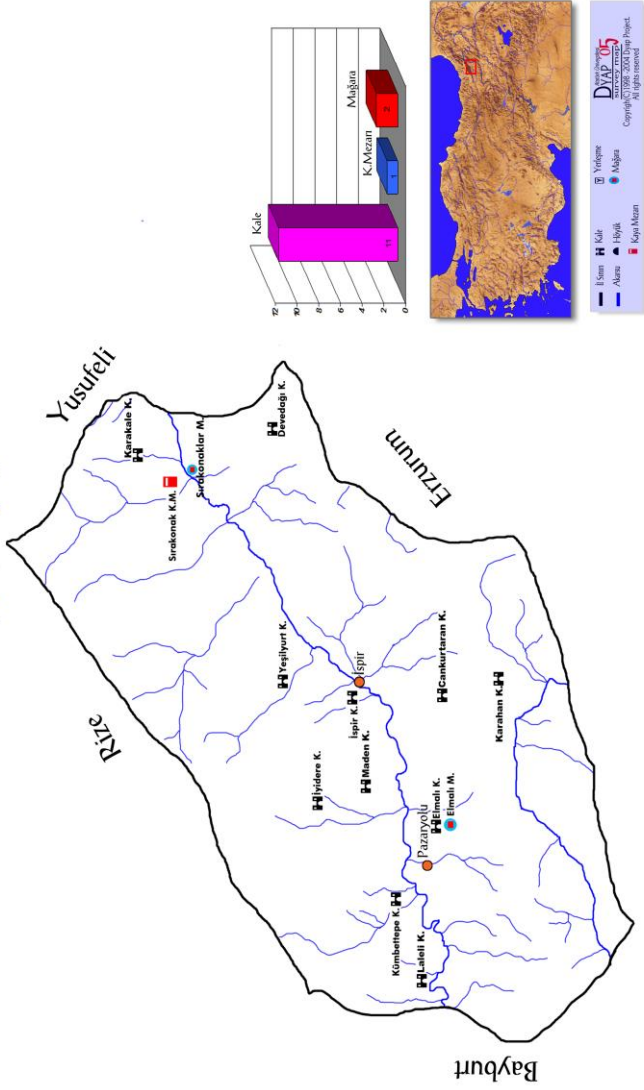
Harita-2 Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri
(Yusufeli-İspir-Pazaryolu-Bayburt)

Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri (Yusufeli)

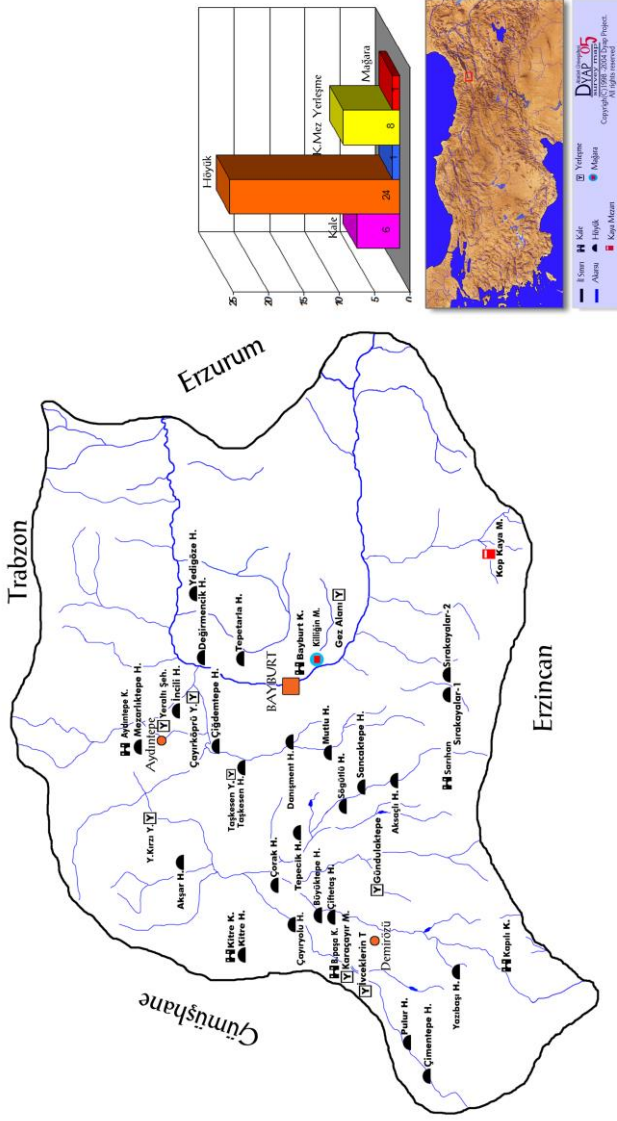
Harita-3 Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri
(Yusufeli)

Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri (İspir-Pazaryolu)

Harita-4 Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri
(İspir-Pazaryolu)

Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri (Bayburt)

Harita-5 Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri
(Bayburt)

ISBN: 978-625-6380-14-1